

Олонхо ыһыаҕа

Дьокуускай
2009

**саха өрөспүүбүлүкэтин култуураба
уонна духуобунаска министиэристибэтэ**

Олонхо ыһыаба

**"Олонхо ыһыабын сиэрэ-туома.
Олонхо оонньоулара"
республикатаабы научнай - практической
семинар матырыйааллара**

(Балабан ыйын 17 к., 2008 с., Уус-Алдан улууһун Бэйдигэ с.)

Дьокууйскай * 2009

УДК 398.22(=512.157)(063)
ББК 82.3(2Рос=Як)я43
О - 55

Хомуйан оңордо
Л. В. Федорова

Редакционной коллегия:
филол. н. д. **В.В. Илларионов,**
филол. н. к. **Н.И. Попова,**
филол. н. к. **А.Н. Данилова**

Рецензентер:
ф. н. д. **К.Д. Уткин,**
искусствоведение доктора **А.Г. Лукина**

Кинигэ таһыгар – Лена өрүскэ баар Шишкинскэй хайаларга курыканнар суруктарын ойууларга туһанылына

2-с тахсыыта

Олонхо ыһыаҕа: "Олонхо ыһыаҕын сизэрэ-туома. Олонхо оонньуулар": республикатааҕы научнай - практической семинар матырыйааллара [Балаҕан ыйын 17 к., 2008 с., Уус-Алдан улууһун Бэйдингэ с.] / (хомуйан оңордо Л.В. Федорова; редкол. В.В. Илларионов, А.Н. Данилова, Н.И. Попов). - 2-с тахсыыта. - Дьокуускай: "Компания Дани Алмас", 2009. - 120с.; ил. Агенство СІР НБР Саха

2008 сыл балаҕан ыйын 17 күнүгэр Уус-Алдан улууһун Бэйдиңэ бөһ.ытытыллыбыт «Олонхо ыһыаҕын сизэрэ-туома, Олонхо оонньуулар» республикатааҕы научнай-практической семинар матырыйааллара

УДК 398.22(=512.157)(063)
ББК 82.3(2Рос=Як)я43

© Федорова Л.В., составление с изменениями, 2009
© Министерство культуры и духовного развития РС(Я), 2009
© Оформление. ООО Компания" Дани Алмас", 2009
© "Бичик", 2009

Иһинээбитэ

I. Олоҥхо ыһыаҕа уонна төрүт үгэстэр: сценарийдар уонна тэрээһин боппуруостара.

1. В. В.Илларионов, Т.В.Илларионова. *Олоҥхо уонна ыһыах*.....5
  2. Л.А. Афанасьев-Тэрис. *Ыһыах Туома*.....11
  3. А. А. Кузьмина. *Түөлбэ олоҥхолор уратылары: олоҥхо ыһыаҕын тэрийишгэ санаалар*.....18
  4. Е.В. Местников. *Уус Алдаңна олонхо ыһыаҕын тэрийэргэ санаалар*.....21
  5. В.И. Троева. *Саха ыһыаҕа*.....25
  6. Н.А. Николаев. *Сахалыы хамсаныылар, оонньуулар, спорт көрүүнэрэ*..26
  7. Б.Н. Михайлов. *Олоҥхону ыһыахтарга олобурбут ньыманан толоруу*..29
  8. Л.В. Федорова. *Ыһыах сиэрин туомун ыытар түһүлгэ тутуутун көрүгэ*.....31
  9. А.К. Гаврильева. *Организация сооружения летнего церемониального комплекса «Кулун Атах» в с. Матта Мегино-Кангаласского улуса*.....49
  10. Д.В. Цыренжапов. *Сакральные атрибуты церемонии открытия обрядового праздника «Ысыах»*.....50
  11. Г.А. Самойлова. *Методико-экспертные условия сохранения и развития национального праздника «Ысыах»*.....57
  12. С.В. Конобулова. *Проект социологического исследования «Национальный праздник Ысыах – традиции и современность»*.....61
  13. Е.К. Колодезникова. *Ыһыах сценарийыгар уонна ыытыллытыгар мин тус санааларым*.....65
  14. А.Д. Софронова. *Олоҥхоһукка сыһыан*.....66
  15. И.И. Посельский. *Олоҥхо Аал Луук маһа. Олоҥхо дьыэтин символа*.....68
- ### II. Олоҥхо - норуот билиитин уонна култууратын үйэлээх төрүтэ
16. Н.Е. Петров. *Олоҥхобут улуу хууннартан утумнаах*.....70
  17. З.В. Мигалкина. *«Мүлдү бөбө» олоҥхоҕо ыһыах көстүүтэ*.....76
  18. Н.А. Дьяконова. *И.М. Давыдов «Тойон Ньургун» олоҥхотугар ыһыах уонна сиэр-туом көстүүтэ*.....82
  19. Ю.И. Васильев-Дьаргыстай. *Н.В. Москвитин «Хаан Дьаргыстай» олоҥхотугар уруу ыһыаҕын көстүүтэ*.....85
  20. А.Н. Данилова. *Кыыс Ньургун олоҥхо оонньууларыгар*.....89
  21. Н.А. Сивцева. *Ыһыах тэрийэргэ олоҥхо тылын-өһүн уратытын суолтата*.....91
  22. Н.К. Данилова. *Образ жилища в мифопоэтике народа саха*.....94
- ### III. Олонхо ыһыаҕын коруктэрэ
23. В.Е. Васильев. *Былыргы ыһыах сиэрэ-туома уонна ойууттар*.....98
  24. А.Г. Лукина. *Круговой танец «Осуохай»: идеи, образы, символы*.....102
  25. С.И. Петрова. *Магическая направленность ритуально-обрядового костюма якутов в летнем празднике – ысыах*.....108
  26. Л.В. Федорова. *Концепция якутского обрядового праздника Ысыах в олонхо*.....115
  27. *Научнай-практической семинар рекомендациялара*.....124

I. Олоңхо ыһыаҕа уонна төрүт үгэстэр: сценарийдар уонна тэрээһин боппуруостара

*В. В.Илларионов, ф.н.д., профессор,
Т.В. Илларионова, ф.н.к.*

Олоңхо уонна ыһыах

Саха норуота духовнай культуратын бэлиэ символларынан олоңхо уонна ыһыах буолаллар. Кинилэр норуот өйүн-санаатын түмэр, сырдыкка-кэрэбэ дьулуһуутун, көңүлгэ тардыһытын, дьоллоох, үрдүк өрөгөйдөөх олоххо баҕарытын, биир санаалаах түмсүүлээх буолуутун дьүһүннээн көрдөрөллөр.

Олоңхо тыла ууһунан, кэрэтинэн айыллыбыт орто дойдуга дьоллоох-соргулаах олох түстэниитин, үс саха үөскээн-үөдүйэн иһиитин, айыы уонна абааһы бухатырдарын дуолан охсуһууларынан сирэйдээн көрдөрүллэр.

Олоңхоҕо норуот үйэ-саас тухары мунньуммут үтүө үөрүйэхтэрэ, олоххо сыһыана, олоҕу анаарыыта, өйө-санаата, итэбэлэ, кута-сүрэ, ойуулуур-дьүһүннүүр тыл сүөгэйэ-сүмэтэ, кэрэни кэрэхсээһинэ барыта баар. Саха төрүт культурата түмүллүбүт барҕа баайа, киэң киэлитэ буолар.

Хайа да олоңхоҕо айыы бухатыыра өстөөхтөрүн өрөгөйдөөн, кыайыы-хотуу көтөллөнөн, кэргэннэнэн кэлэрин дьон аймах түмсэн ыһыах ыһалларынан түмүктэнэр. Олоңхо ыһыаҕа үс саха бүтүгүнүн үөрүүтүн курдук хоһуулар. Туох ханнык иннинэ бухатыыр кыайыытын-хотуутун уруйдаан-айхаллаан бар дьон уопсай үөрүүтүн-көтүүтүн курдук көрдөрүллэр.

П.А.Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олоңхотугар ыһыах туһунан толору ойуулааһын бэриллитин холобурдуохха сөп:

Үс саха ааттаах
Үөскүүр үөрүүтүн үөрэннэр,
Түөрт саха ааттаах
Төрүүр төлкөтүн төлкөлөөннөр, -
Тоҕус үйэ тухары
Тоҕуоруйа-торолуйа турдун диэн,
Тоҕус уон тоҕус
Тойон сэргэни туруораннар,
Абыс үйэ тухары
Ахсаабат алгыс буоллун диэн,
Абыс уон абыс
Ачыр анньаннар,
Сэттэ үйэ тухары
Ситэ сириэдийэ турдун диэн,
Сэттэ уон сэттэ
Сиэллээх сэлэ анньаннар,

Алгыстаах аан ийэ дойдуларын
Алтан ньээкэ далбарыгар,
Туналџаннаах тусаһатын
Томтойор туонатыгар
Үөбэр өрөһөтүн
Үрдүк саалыгар,
Аан ийэ дайдыбыт
Ахтылџаннаах айылгытын
Күн көрөн күлүмүрдүүр
Күндү күөнэ бу буоллун,
Ый көрөн ымаңныыр
Ытык таалата бу буоллун диэн,
Дирбиэннээх-дарбааннаах
Дирин-дэлэгэй
Түһүлгэни түһэрбиттэр.
Уолбат уйгу
Улуу тунах ыһыаҕы тэрийбиттэр.
Уңуо диэки
Улааны охторон,
Суон саалынан
Мохсуо кэһиллибит,
Хаңас диэки
Хаңылы охторон,
Халың хаһанан
Хычча охсуллубут...
Орулууру отут хонукка
Оонньуу-күлүү
Оройо аһыллыбыт,
Моџус манна аһаабыт,
Модьу манна мустубут,
Кэрэ сааска
Кэрээбэт кэџэ манна эппит,
Өңүрүк куйааска
Өрөөбөт өтөн манна туойбут,
Кыыс оџо манна
Кыталыктыы ыллаабыт,
Уол оџо манна
Туруйалыы туойбут...
Омоллоон олоџо диэн
Ол онно оңоһуллубут,
Олоңхолоон олоңхото диэн
Ол онно олоңхоломмут...

Онтон Д.М.Говоров олоңхотугар олоңхо ыһыаҕын ойуулааһын эмиэ бэлиэтик хоһуулар:

Ыраах бөҕө
Аттаагынан ыңырыллыбыта диэн
Онно буолбут,
Чугас бөҕө
Сатыынан хамыллыыта диэн
Онно буолбут,
Сыыдам маҕыл уолаттар
Сылгы сылгылаабыттар,
Бөдөкө дохсун уолаттар
Бүтэйгэ бөрүөрэн биэрбиттэр...
Халың хаттанан
Эмсэн барбыттар,
Хатан хары
Былдыаһыга буолбут
Кырта кыталык кыргыттар
Чороонно куппуттар...
Халың хаһанан
Туос ууран
Кылыссыбыттар,
Суон саалынан
Мээчик хапсан
Оонньообуттар.
Аалык үңкүү
Аймалҕана буолбут,
Кэкэ чураан ырыа
Кэрэтэ буолбут,
Дорҕоон олоңхо
Чулуута буолбут...
Сул бөҕөстөр
Тутуспуттар
Чөкөмньө куобахчыт
Куобахтаабыт,
Ырыттаҕас ыстанаһыт
Ыстаналаабыт,
Омоллоон олоҕо
Дьэргэстэй ыһыаҕа буолбут.

Көстөрүн курдук, бу икки холобурдарга олоңхо ыһыаҕа уопсай норуот үөрүүтүн-көтүүтүн, көрүн-нарын курдук көрдөрүллүбүт. Түһүлгэ тэриллибитэ, ас арааһа тардыллыбыта, спортивнай күрэх ыытыллыбыта, ырыа-тойук, олоңхо оройуттан тутуллубута этиллэр. Атын да олоңхолорго маннык хоһуллубута үгүс буолар. Онон олоңхо ыһыаҕа диэн өйдөбүл, арааһа, уруккуттан да баар быһыылаах.

Ол да иһин олоңхо ЮНЕСКО быһаарыытынан аан дойду культуратын шедеврэ буолбутунан сибээстээн Саха Республикатын Президенин

Ыһаабынан олоңхо ыһахтарын түөлбэлэринэн тэрийэн ытыты көрүллүбүтэ уонна олоңхо тус сыаллаах государственнай программата чэрчитинэн үбүлээһин көрүллүбүтэ. Маннайгы олоңхо ыһаба Сунтаарга үүһүүс спортивной оонньуулары кытта сөп түбэһиннэрэн ытытылыбыта. Сунтаарга уруккуттан даһаны ыһахтыыр үгэһи тутуһа сылдыбыт буолан бары тэрээһиннэрэ кэрэхсэбиллээхтик барбыттара, ыһах сирэ-туома, үтүө үгэстэрэ тутуһуллубуттара. Ыһаба үөрүүлээхтик аһы сирэ-туома мэлдьи буоларын курдук күн оройугар 12 чааска алгысчыт Н.Е.Тимофеев аал уот оттон, ас кээһэн, аман алгыһын эппитэ, битийһиттэр битийбиттэрэ, С.А.Зверев оһуорун үңкүүтэ, нэһилиэк баһылыктарын аттаах парадтара олоңхо ыһабын сценарийын кизгэппиттэрэ. Мэлдьи буоларын курдук ыһах үөрүүлээхтик аһылытыта оһуокайынан түмүктэммитэ.

Сунтаар ыһабар биир биһирэмнээх түгэнинэн Олоңхо хараанын (дьиэтин) тутан, үөрүүлээх быһыыга-майгыга аһы буолбута. Президент В.А.Штыров Россия Президенин болумуочуйалаах бэрэстэбиитэлэ Искахов уо.д.а. кыттыылаах сир-туом толоруллубута. Олоңхо хараана чаччы да улуус киинигэр биир дьоһуннаах төрүт культура киинэ буолар тускуллаахтык толкуйданан тутуллубута олоңхо ыһабын кэнниттэн улууска хаалар мэнэ өйдөбүннүк курдук көрүөххэ сөп. Олоңхо харааныгар ыһах кэмигэр олоңхоһуттар улуустартан ыңырыллан олоңхо дьоро күннэрин төрүттээбиттэрэ, кэрэхсэниэн сөп. Олоңхо ыһабын тэрийиигэ Сунтаардартан үгүскэ үөрэниэххэ сөп.

Ол эрэри спортивной оонньуулары үөрүүлээхтик аһыга велосипедтаах эдэр киһи олоңхону толоруута хайдах да биһирэниэн табыллыбат. Туруорааччы режиссер толкуйунан олоңхо уостан-симэлийэн эрэрин дьүһүннээн көрдөрүү курдук буолар. Ол эрэри биһиги олоңхолоһун үгэстэрин үйэтитии, сөргүтүү, кыаллар буоллабына, тилиннэри боппуруостарын туруорарбытын хас биирдиибит өйдүөх, төһө кыалларынан ону өйүөх тустаахпыт.

Быйыл Тааттаба олоңхо ыһаба тэриллэн ытытылына. Дьинэр былырыын тэриллэн ытытылыбын, Таатта, ол иһигэр Ытык-Күөл, бэйэтэ ууга баран, ыһах тэриллибэтэбэ. Быйыл да Таатта сорох нэһиликтэрэ ууга бараннар, кыһарбаннаах да соһус буоллаллар, олоңхо туһа диэн бэрт кылгас кэмнэ бэлэмнэнэн олоңхо ыһабын тэрийэн ыппыттара махталлаах суол. Дьинэ, Таатта - олоңхоһуттар уутуйан үөскээбит түөлбэлэрэ. И.Н.Винокуров-Табаахыров, Н.Малгин-Көтүөхэ уола, А.С.Татаринов-Алыым Уус, М.Н.Андросова-Ионова курдук талба талааннаах олоңхоһуттар олон ааспыттара. «Дьулуруйар Ньургун Боотур» курдук саха норуотун чулуу олоңхото бу дойдуга үөскээбитэ. Саха норуотун чулуу уола П.А.Ойуунускай отут суол олоңхоттон оһуһуллубут «Дьулуруйар Ньургун Боотур» тексин суруйан хаалларбыта, В.В.Державин тылбааһынан киэң эйгэбэ билиннэ. Онон таатталар олоңхо биир сайдыбыт түөлбэтэ буолалларынан дьоһуннаахтык киэн тутталлар.

Таатгалар ыһыахтарын сиэрин-туомун Б.Ф.Неустроев-Мандар иилээн-саҕалаан ыппыта кэрэхсэбили тарпыта. Кини ийэ айылҕатынан алгысчыт, сиэри-туому билэрэ, алгыс тылларын ис-иһиттэн сиэттэрэн таһааран иһэрэ, ханнык да тупсара, кизгэтэ сатааһына суох этэрэ ордук итэҕэтиилээхтик көстүбүтэ. Итини тэҕэ олоҕо ыһыаҕын аһыллытыгар олоҕоһут П.Решетников тута толоруутугар доҕоһуннаран олоҕону кылгастык, тэттиктик дьүһүйэн көрдөрүү олоҕо ыһыаҕын тэрийээччилэргэ холобур буолуон сөп эбит.

Таатгалар, кинилэр эрэ буолуо дуо киин улуустар бары даҕаны, оһуохайы улаханлык өрө туппаттара, ахсарбаттара биллэр. Быйылгы ыһыахтарыгар оһуохай маңнайгы күнүгэр кыайан тэриллибэтэҕэ. Улахан көҕө суох да буоллар тойукка, хомуска күрэх ытыллыбыта. Ол оннугар спортивной оонһуу түһүлгэ самай оройугар дьон сэргэ болҕомтотун тардарды тэриллитэ. Маңнайгы күн ыһыах спортивной күрэхтэһиини санатарды ытыллыбыта.

Уус-Алдаңна Бороҕоңо олоҕо ыһыаҕа үһүс төгүлүн тэриллэн ытыллара былаанналар. Уус-Алдаңна олоҕолоһун үгэстэрэ былыр-былыргыттан күн бүгүңнэ дылы олохсуйбут дойдута.

Политсыылынай С.В. Ястремской Дүпсүңнэ олон Уус-Алдан олоҕоһуттарын Н.А. Каприн, С.Н. Стрекаловской олоҕолорун аан маңнай XIX үйэ бүтүүлэригэр сурукка-бичиккэ түһэрбитэ уонна тылбаастаабыта. Аатырбыт олоҕоһут П.А.Охлопков-Наара Суох Э.К. Пекарской көмөтүнэн «Бэриэт Бэргэн» олоҕотун приказчиктар кулууптарыгар спектакль быһытынан 1906 с. туруорбута. Аатырбыт олоҕоһут Д.М.Говоров «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөҕө» олоҕото латинскай алфавитынан 1938 с. Туспа кинигэнэн тахсыбыта, оччотооҕуга сана сурук-бичик, үөрэх тарҕанан эрдэҕинэ, киэң кэрэхсэбили ылбыта. Поэт С.С. Васильев оҕолорго анаан Суотту олоҕоһуттарын репертуардарын «Эрчимэн Бэргэн», «Үөлэн Хардааччы», «Күн Эрили», «Айыы Дьураҕастай» олоҕолору суруйан бэчээттэспитэ билиги оҕолорго олоҕону тиэрдиигэ улахан оруоллаах буолла. Н.П. Бурнашев «Кыыс Дэбэлийэ» олоҕото «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» академической серияҕа икки тылынан бэчээттэнэн таҕыста. Онтон «Саха боотурдара» серия маңнайгы томугар Р.П. Алексеев үс үйэлээх «Алаатыр Ала Туйгун» олоҕото үс кинигэнэн күн сиригэр көрдө. Онон Уус-Алдан олоҕоһуттарын үтүө үгэстэрэ киэң эйгэҕэ киэңник билиннэ. Маныха Уус-Алдантан төрүттээх биллиилээх фольклорист-эпосовед И.В.Пухов оруола улахан. Кини кандидатскай диссертацията «Образы и идеи Мюлдьо Сильный» Д.М.Говорова» диэн ааттаах этэ. Көстөрүн курдук учуонай биир дойдулааҕын олоҕотун уонна онно сыһыаран Уус-Алдан олоҕоһуттарын эпической текстэрин анаан ырытан наука эйгэтигэр киллэрбитэ. Ол эрэри эбээн эдэр суруйааччыта Кривошапкин Д.М. Говоров «Мүлдү Бөҕө» олоҕотун норуоттар доҕордоһууларын утарар диэн матыыптаан, аҕыс айдааны тардыбыта, учконай үлэтин омсолооһунан аахпыта. Ол түмүгэр «Мүлдү Бөҕө» олоҕо

библиотекалар фондаларыттан уһуллубута, онтон И.В.Пухов үлэтин Москаваҕа Аан дойду литературатын үөрэтэр Институт учуонайдара үрдүктүк сыаналаабыттара уонна «Якутский героический эпос - олонхо» монографията күн сириҥ көрөрүгэр мэктиэлээбиттэрэ. Ол түмүгэр Уус-Алдан олоңхотуттарыҥ үгэстэрэ И.В.Пухов дьохуннаах научнай үлэтинэн сирэйдээн аан дойдуга биллибитэ.

Уус-Алданнар олоңхолооһун үгэстэриҥ үйэтитиигэ дьулуһан үлэлииллэриҥ бэлиэтиэххэ сөп. Ааспыт үйэ 80-90-с сылларыгар олоңхо киһэлэриҥ тэрийэргэ Л.П. Новогодин олоңхотуттарыҥ ансамбл ситиһиилээхтик кыттыбыта, уонна күөх экранна олоңхону кыттыгас толорууну таһааран тэрийбитэ. «Мин олоңхо дойдутун оҕотобун» фестивалга СР үтүөлээх учуутала В.И.Троева салайар үөрэнээччилэрэ мэлдьи ситиһиилээхтик кытталлар. Ученай И.В.Пухов 100 сааһын туоларыгар культура управлениетыҥ үлэһиттэрэ «Олоңхо биһигэ» диэн бэртээхэй кинигэни таһаарбыттара үгүстэргэ үтүө холобур буолуон сөп.

Онон Сунтаар, Таатта кэннилэриттэн олоңхоҕо аналлаах ыһыаҕы Уус-Алданна тэрийэн ыытар бары өттүнэн сөптөөх уонна эрдэттэн тэрээһин үлэни ыытар, ыһыах тускулун ырытыһан биир сүбэҥэн оңорор хайаан да наада.

Сорохтор олоңхо ыһыаҕа суох, өйтөн айан таһаарыы курдук көрөллөр. Ол эрэри олоңхо ис хоһоонугар, идеятыгар ыһыах алтыһар, дьүөрэлэхэр. Олоңхоҕо уруу ыһыаҕа уонна бухатыыр кыайан-хотон кэлэриҥ бар дьон уопсай үөрүүтү-көтүүтүн быһыытынан өрөгөй ыһыаҕын тэрийэллэрэ этиллэр. Уруу ыһыаҕар бухатыыр кэргэннэҥэн, үс саханы үөскэтэр, түөрт саханы төлкөлүүр тускула анаан этиллэр. Онтон өрөгөй ыһыаҕар айыы бухатыыра арҕаһыттан тэһииннээх айыы аймахтарыҥ араҥаччылыыр, күн улууһун көмүскүүр үрдүк аналын толорбута уруй-айхал тылларынан доҕуһуолламмыта, бар дьон уопсай үөрүүтүн-көтүүтүн курдук көрдөрүллэр. Онон олоңхо ыһыаҕар үрдүк өрөгөй быһыытыгар-майгытыгар тэрийэр сөп. Маныаха айыыларга аналаах сиэри-туому, алгыһы, уруйу-айхалы тиэрдэн туран, олоңхо ыһыаҕар күргүөм тойугу киллэрэр наада. Г.У.Эргис уонна П.П. Щадрин суруйалларынан, былыргы хаҥаластар ыһыахтарыгар айыыларга аналлаах күргүөм тойугу ыһыах дьоно бары өрө көтөҕүллэн туран толороллоро биллэр. «Ньургун Боотур» операҕа Суорун Омоллоон уонна композитор М.Н.Жирков «саргы дьаалы салалыннын» диэн тылларынан саҕаланар өрөгөй ырыатыҥ мээҥэҕэ киллэрбэтэхтэрэ. Бу опера түмүк ырыатыҥ олоңхо ыһыаҕар күргүөм тойук быһыытынан киллэрэр буоллар ыһыах көҕө-көрө үрдүө этэ.

Олоңхолорго барыларыгар ыһыах араас илии-атах оонньууларыгар, бэл аһааһыҥна күрэх тэриллэрэ этиллэр. Онон олоңхо оонньууларыҥ тэрийэн ыытар сөп. Манна саастарыҥ үгэҥнэригэр сылдыар эдэр уолаттар кытталлара наада. Олоңхо ыһыаҕар эр киһи күүһэ-күдэҕэ, кыаҕа, көстөр дьүһүнэ-бодото өрө тутулуохтаах. Ол эрэри олоңхо оонньууларга спартакиадаҕа

кубулуйбатар бэрт буолуох этэ. Кылгас кэмнэ түргэн тэтимнээхтик ытар албаһы тобулуохха наада.

Олоңхоҕо оһуокай, үңкүү-битии тэриллибитн туһунан ордук Бүлүү улуустарын олоңхолоругар этиллэр. Сунтаар улууһун кэнники олоңхоһуттарыттан биирдэстэрэ А.П. Амбросьев-Омуруоска. Олоңхоһут «Көҕөн кус уола Күн Ньургун» уонна «Оҕо Тулаайах» олоңхолоругар оһуокайдыт уол үңкүүтүн тыла толору соҕус бэриллэр. Олоңхо ыһыаҕар оһуокайга суолта бэриллэрэ наада. Билигин оһуокай уоста быһыытыйда. Бэл Сунтаар, Ньурба ыһыахтарыгар үңкүүлүүр үгэс ыһыах атын тэрээһиннэригэр үтүрүттэриэх курдук буолла. Онтон ыһыах уонна оһуокай иккиэн бииргэ алтыһан сылдыбаллар, ыһыах сүрүн көрүн-нарын курдук көрүллүөхтээх. Ыһыах түһүлгэтэ быстыбатын курдук түөлбэлэринэн олбу-солбу тэрийэллэрин курдук толкуйдаан көрбүт киһи диэн санаа кииртэлиир. Сунтаар, Ньурба, Бүлүү куорат, Нам диэки биллэртээн, түһүлгэлэтэн көрбүт киһи, баҕар, оһуокай уостубакка барыа этэ.

Олоңхо ыһыаҕа сылтан сыл аайы улуустарынан көһө сылдьан кырата уон, уон биэс сылга биирдэ ыытыллар, туһааннаах улууска улахан чиэс уонна эппиэтинэс сүктэриллэр. Онон ыһыаҕы тэрийээччилэр эрдэттэн былааннаан, үбүн-харчытын туһааннаах тэрилтэлэргэ туруорсан ыһыахтаахтар, спонсордары кытта үлэлэһиэхтээхтэр. Улахан улуу ыһыах тэриллибитэ диэн өйдөбүннүк мэнэ тутуулар оңоһуллуохтаахтар. Ол иһигэр олоңхо хараанын, нууччалыы эттэххэ, дыбарыаһын ураты архитектурнай стиллээн туттаран үйэлэргэ хаалларар туһугар толкуйданыахтаах. Дьэ оччоҕо эдэр ыччат, дьон-сэргэ олоңхо ыһыаҕа буолбута диэн өйдүү-саныы сылыахтара. Онтон олоңхо харааныгар түөлбэ олоңхоһуттарын музейын, олоңхоҕо сыһыаннаах туох баарын көрдөрүүгэ туруоруохха, олоңхо дьоро киэһэлэрин тэрийиэххэ сөп.

Л.А. Афанасьев-Тэрис, ф.н. к

Ыһыах Туома

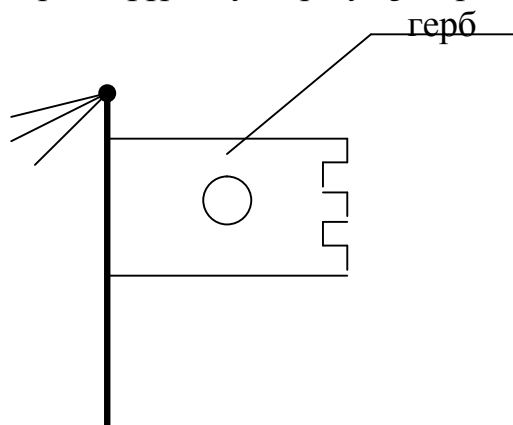
Ураһаттан саҕаланар ыһыах, тоҕус дабатыылаах

Тэриирэ

1. Моҕол ураһа
2. Түһүлгэ (үс симиирдээх)
3. Аас тэллэх (кымыс иһиттэрэ ууруллаллар)
4. 40 киһи иһэригэр 40 чороон
5. Алгысчыт ильдэ сылдыар орто чорооно
6. Баҕах, тоҕус томторҕолоох
7. Салама: өңнөөх таңас, томторук, сылгы ойуута, ынах ойуута, кыра туос ыаҕас, көтөр куорсуна

8. Көнтөс (көбөн) Аар баҕахха баайылар, туом кэнниттэн ылылар

9. Үс дуоҕа (былыргы түүр омукар дуоҕаларын курдук), холобур:

Кыттар дьон

1. Алгысчыт (эдэрчи киһи)
2. Арыалдьыттар: 9 уол, 8 кыыс (12-тигэр диэри саастаах оҕолор)
3. Ас түңэтээччи кыргызтар (12 кыыс)
4. 3 уол (илдьит буолан ат миинэн кэлээччилэр)
5. Уоллаах кыыс (ытык аттары киллэрээччилэр)
6. 12 үңкүүһүт кыыс
7. 44 ойуу-бичик оҕолор (кыра кылаас оҕолоро)
8. 12 боотур үңкүүтүн эбэтэр хотой үңкүүтүн толорор уолаттар
9. 40 ытык дьон (кымыһы иһэллэр), бу дьонтон 12 киһи ураһаҕа алгыска киирэллэр
10. Симиирдэр хаппахтарын арыһар үс уол

Туом

1. Аан тыл.
2. Үс маҕан аттаах киһи сүүрдэн ааһаллар. Дуоҕалаахтар. Ыһыах илдьиттэрэ диэн ааттаахтар.
3. Үрүң аттаах, сахалыы киэргэллээх таңастаах уоллаах кыыс киирэллэр. Аттарын анал сэргэҕэ баайаллар. Бу аттар ытык сылгы быһыытынан туом кэмигэр тураллар.
4. Алгысчыт арыалдьыттары (9 уол, 8 кыыс) илдьэ ураһаҕа тийэр. Онно 12 эр дьон холбоһоллор. 12 эр киһи уонна алгысчыт ураһаҕа киирэллэр. Оҕолор таска хаалаллар.
5. Эр дьон ураһаҕа олороллор. Алгысчыт чороону көтөҕөн баран 8 өттүн аһатар. Ол диэки эргиллэ-эргиллэ чороонун үс төгүл үөһэ көтөҕөр уонна чороонуттан кымыһы сиргэ кутар. 8 төгүл итинник гынар. Ким да саңарбат, алгысчыт да саңарбат. Барыта 5 мүнүүтэ буолуохтаах. Онтон ураһаттан тахсаллар. 12 ытык дьон миэстэлэригэр бараллар. Алгысчыт арыалдьыт оҕолорун илдьэ (уолаттар уңа өттүгэр, кыргызтар хаңас өттүгэр буолаллар) баҕахха тийэр. Баран иһэн кымыһы эбирдээх хамыйабынан сиргэ ыһыалыыр.

6. Баҗахха миэтэрэ кэриңэ үрдүгүнэн синньигэс быа баайылар, үс сиринэн күөх от кыбытыллар. Алгысчыт баҗахха тийэн, күнү батыһа сылдыан күөх окко кымыс кутар. Баҗаҕы аһатыы диэн.

7. Ити кэнниттэн холумтаңна тийэр, арыалдыттара батыһа сылдыаллар. Бары илин диэки хайыһа сылдыаллар. Холумтан илин диэки баар.

8. Алгысчыт сөһүргэстээн олорон аал уоту уматар (уоту аһара улахан гыныман). Ол кэннэ алгыс этэр (туойуон сөп). Алгыһыгар уот иччитин ааттыыр, олохтоох сир-дойду иччилэрин ааттыыр уонна айыылары ааттыыр.

Күл Тэллэх,

Көбүөрүннүк Суорҕан,

Харчы Сото,

Алтан Баһырҕас,

Бырдья Бытык,

Хатан Тэмиэрийэ,

Аан Уххан,

Аһаа-сырдаа

(оттон олохтоох сир иччилэрин ааттатаалаан баран)

Күөх уотунан

Күөмэй туттум,

Аал уотунан

Айах туттум,

Аһааң- сырдааң.

Аҕыс айыыларым,

Сэттэ изйиэхситтэrim,

Аһааң-сырдааң,

Бэттэх көрүң

Мичик гының,

Антах көрүң

Ымас гының,

(диэн этэр)

4. Уоту уңа өттүнэн илин диэки тахсаллар. Алгысчыт этэр:

Дьэ, айыы халлааныгар

Дабайар кэммит кэллэ,

Аһыыта-харата суох ыраас

Оҕолору кынат гынан көтөр

Буоллум. Бар дьонум бары

Санааҕытынан көмөлөһө туруң.

Айыы халлааныгар көтөр буоллубут.

5. *Музыка тыаһыыр. Оҕолор битийэллэр. Алгысчыт чороону тутта сылдыар.*

Музыка тохтуур. Оҕолор тохтуулар. Алгысчыт этэр, оҕолор хас этиитин (биирдии строканы) хатылыыллар:

-Амарах бэйэлээх,

-Аһыныгас сүрэхтээх,

- Биири биэс гынар,
- Уол оҕо кутун
- Ох оңорон
- Уңа хонноҕор кыбыммыт,
- Кыыс оҕо кутун
- Кыптыый оңорон
- Хаңас хонноҕор кыбыммыт,
- Айыыһыт Хотун бэттэх көр,
- Дьаралык!

- Дьаралык! } (ол аайы алгысчыт чороону үөһэ дук гынар)

-Дьаралык!

Музыка тыаһыыр. Битийэллэр. Тохтуулар. Алгысчыт этэр:

- Үүнүүнү төрүттээччи,
- Быйаңы биэрээччи,
- Иһэгэй тутуурдаах,
- Түү мээчик оонньуурдаах
- Биири биэс гынар,
- Биэһи биэс уон гынар,
- Эбирдээх сирэйдээх
- Көлөһүннээх сүүстээх,
- Күүгэннээх хоннохтоох,
- Иэйиэхсит хотун,
- Күлүм мичил!

- Күлүм мичил! } (ол аайы алгысчыт чороону үөһэ дук гынар)

- Күлүм мичил!

Музыка тыаһыыр. Битийэллэр. Тохтуулар. Алгысчыт этэр:

- Дьиэни кэңэтээччи,
- Хочону уһатааччы,
- Сиэр дьүһүннээх,
- Доллу кулгаахтаах,
- Самытыгар таңара бэлиэлээх,
- Санныгар дьабыллаах,
- Күн Дьөһөгөй,
- Бэттэх көрөн
- Мичик гын.
- Хоруу!

- Хоруу! } (ол аайы алгысчыт чороону үөһэ дук гынар)

- Хоруу!

Музыка тыаһыыр. Битийэллэр. Тохтуулар. Алгысчыт этэр:

- Түмсүүнү төрүттээччи,
- Тэрээһини ситэрээччи,
- Кырыйыы көмүс кынаттаах,
- Кутуу көмүс куорсуннаах,
- Тоҕус холбооһуннаах

-Хомпоруун Хотой Айыы,
-Бэтгэх көрөн
-Мичик гын.
-Уруй!

-Уруй! } (ол аайы чороону үөһэ дук гынар)

-Уруй!

Музыка тыаһыыр. Битийэллэр. Тохтуулар. Алгысчыт этэр:

-Идэни биэрээччи,
-Дьобуру анааччы,
-Тобус чуолжан харахтаах,
-Тобус мутукча уйалаах,
- Идэ айыыга,
- Бэтгэх көрөн,
-Мичик гын.
-Сүлүгүр!

-Сүлүгүр! } (ол аайы чороону үөһэ дук гынар)

-Сүлүгүр!

Музыка тыаһыыр. Битийэллэр. Тохтуулар. Алгысчыт этэр:

-ДьиӨи килбэтээччи,
-Кырдыгы кылбатааччы,
-Аан дойду арчыһыта,
-Күн сириин сүлгүөрдьүтэ,
-Суостаах Дьаһабыл,
-Орой Буурай,
-Аан Дьааһын,
-Бэтгэх көрөн,
-Мичик гын,
-Алыас!

-Алыас! } (ол аайы чороону үөһэ дук гынар)

-Алыас!

Музыка тыаһыыр. Битийэллэр. Тохтуулар. Алгысчыт этэр:

-Өйү үксэтээччи,
-Билиини биэрээччи,
-Билгэһит Билгэ Хаан,
-Таңхаһыт Таңха Хаан,
-Дьылҕаһыт Дьылҕа Хаан
буолаңныт
-Бэтгэх көрөн,
-Мичик гының,
-Лах!

-Лах! } (ол аайы чороону үөһэ дук гынар)

-Лах!

Музыка тыаһыыр. Битийэллэр. Тохтуулар. Алгысчыт этэр:

-Оңорууну олохтооччу,

-Орулуур Одун Хаан,
-Ыйаабы айааччы,
-Чыңырыыр Чыңыс Хаан,
-Бэтгэх көрөн,
-Мичик гының,
-Муундара!

-Муундара! } (ол аайы чороону үөһэ дук гынар)

-Муундара!

Музыка тыаһыыр. Битийэллэр. Тохтуулар. Алгысчым этэр:

- Үрдүкү халлаанца олохтоох.

- Үүт-аас бэйэкэлээх,

- Үүт-таас олбохтоох,

- Кээр куйаас тыыннаах,

- Үрүң Айыы Тойон

- Үрүң тыңның түһэрэн,

- Күрүөлүү тур,

- Айхал!

- Айхал! } (ол аайы чороону үөһэ дук гынар)

- Айхал!

(Алгысчым салгыы этэр)

Дьэ,

Абыс айыларга,

Сэттэ изйэхситтэргэ сылдьан,

Орто дойдуга анаан

Дьолу ыллыбыт,

Сүр-кут бөбөнү

Сүүдэһийэн ыллыбыт,

Сылдыбыт сырыбыт

Табылынна,

Орто дойдубутугар

Түһэр буоллубут.

Дьэ, оҕолоор

Айыылартан ылбыт

Баайбытын-дуолбутун

үүрэн түһэриэҕиң.

(Бары арбаа диэки эргиллэллэр, уолаттар уңа кынат буолан сылдьаллар, кыргыттар хаңас кынат буолан сылдьаллар).

Музыка тыаһыыр. 3-5 мүнүүтэ, үөһэ тахсар курдук буолбакка, түһэр курдук битийэллэр. Уолаттар хатың ураҕастарынан далбаатыыллар, кыргыттар хатың лабаатынан далбаатыыллар. Хаһыылара:

- Һай! Һай!

- Һат! Һат!

- Уйгу!

- Быйаң!

Бу кэмнэ ынах маңырыыр, сылгы кистиир, оҕо ытыыр. Ити курдук битийэн уоту хаңас өттүнэн эргийэн дьон диэки кэлэллэр. Арҕаа хайыһан сылдыаллар. Тохтуулар.

(Симиридэри арийаллар)

Алгысчыт дьон диэки хайыһан туран алгыыр:

Айыы Дьоно,
Алгыс бөҕөнү
Ылан кэллибит,
Күн Дьоно,
Үүнүү бөҕөнү
Көтөбөн кэллибит.

(Улууһун, нэһилиэгин, сирин аата)

Ыһыаҕа туругурдун,
Уйгу-быйаң олохсуйдун.

Бу көччүйбүт
Күөх хонуубутугар
Үкэр от үүннүн,
Бэттиэмэ от ситтин,
Сиибиктэ от силигилээтин.

Барыгыт
Быйаңа тиксиң,
Түөрэҕит
Үнүүтэ ылың,
Билигин мин
Эһиэхэ

Илибин ууналаан
Илгэни биэриэм.

Ону
Сомсон ылар курдук
Сапсының!

(чороонун уңа диэки бастакы уолга туттарар).

Чэ, быйаңы биэрэрбин

Саҕалаатым!

-Күлүм-мичил!

Дьон хатылыыр: -Күлүм-мичил!

(Дьон диэки уунан ытыһынан ыытар, дьон сомсон ылар курдук бэйэлэригэр сапсыналлар).

-Уруй-уруй-туску!

Дьон хатылыыр: -Уруй-уруй-туску!

(Дьоңҕо ыытар, дьон ылаллар).

-Айхал-айхал-талба!

Дьон хатылыыр: - Айхал-айхал-талба!

Айхал-айхал-талба!

(Чороону уолтан ылар)

Дьэ,

Күн кэбөө,

Айыы айхала буоллун!

Уруй-айхал!

Дьон хатылыыр: Уруй-айхал!

(Чороонноох кымыһын үөһэ аһар).

(3 төгүл хатылыыллар)

6. Ойуу-бичик оҕолор (30 кыра оҕо) тахсан үңкүүлүллэр.

7. Кыргызтар тахсан үңкүүлүллэр.

8. Уолаттар тахсан боотур үңкүүтүн үңкүүлүллэр.

9. 12 кыыс (бастыңалаахтар, онно күөх от кыбытыылаахтар) ыалдьыттарга кымыс илдьэллэр. Ыалдьыттар (40 киһи) кымыс иһэллэр.

Кымыстаах чорооннорун үс төгүл үөһэ ууналлар (ол аайы *айхал* дииллэр).
Онтон кымыстарын иһэллэр.

10. Ыһыаҕы тэрийээччилэр кылгастык тыл этэллэр.

11. Оһуокай.

Туттуллубут литература

1. Худяков И.А. Краткое описание Верхоянского округа. Новосибирск, наука: 1969, с.268 (кылгас ыһыах)

2. Афанасьев Л.А. журнал «Үргэл», төрдүс таһаарыыта, 1991, л.12

Туттуллубут архыып матырыйаала (Использованные материалы архива ЯНЦ СО РАН):

1. Фонд 5, опись 3, дело 38 (*Ыһыаҕы Дьөһөгөй тэрийбитэ*)
2. Фонд 5, опись 3, дело 537, л. 34 (*Ытык ыһыы ыһыах төрдө*)
3. Фонд 5, опись 3, дело 590, л. (*Түһүлгэ*)
4. Фонд 4, опись 12, дело 20, л. 13 (*Ыһыахха Дьөһөгөй ойууна алгыыр*)
5. Фонд 4, опись 12, дело 20, л.16 (*Битии*)
6. Фонд 5, опись 12, дело 20, л. 37 (*Кымыс иһиитэ*)
7. Фонд 5, опись 3, дело 485, л. 7-12 (*Ыһыах оонньуута*)
8. Фонд 4, опись 12, дело 70, л.240 (*Ыһыах туһунан*)

А. А. Кузьмина, ф.н. к.

Түөлбэ олоңхолор уратылары: олоңхо ыһыаҕын тэрийиигэ санаалар

Фольклор тылынан уус-уран айымньы буолан уларыыр-тэлэрийэр, араас варианнар, үгэстэнэр (традициялар). Үгэс норуот тылынан уус-уран айымньытын биир тулхадыйбат бэлиэтэ буолар.

Нуучча, түүрк-монгол норуоттарын эпостарын чинчийээччилэр түөлбэ үгэстэри мэлдьи кэриэтин үөрэтэллэрэ. Ол курдук, А.Ф.Гильфердинг, В.И. Чичеров, Б.Н. Путилов, В.П. Аникин, Ю.А.Новиков, Р.З. Кыдырбаева, Д.А. Бурчина диэн фольклористар эпоһы түөлбэлээн ырыппыттара.

Сахалар киэң сиригэн тайаан олорор буолан, ону тэңэ араас омугу кытта алтыһан (эбээн, эбэңки), олохторо-дьаахтара, тыллара-өстөрө да түөлбэ уратыламмыт (бу, дыңэр, хайа баҕарар норуокка баар көстүү). Олоҕхону түөлбэлээн үөрэтии наадатын туһунан аан бастаан филологической наука доктора, профессор В.В. Илларионов тоһоҕолоон бэлиэтээбитэ, ыстатыйаларыгар суруйбута. Кини олоҕоһуттары улуустарынан түөлбэлээбитэ (холобур, Таатта, Бүлүү, үөһээ Дьааңы, Муома олоҕоһуттара). Таатта, Чурапчы олоҕоһуттары туһунан кинигэлэр тахсыбыттара.

Музыканы чинчийээччилэр В.С. Никифорова, А.С. Ларионова олоҕоһо тойугун анаан үөрэтэллэригэр түөлбэлээһин баарын суруйбуттара. Онон олоҕоһону түөлбэлээн үөрэтии саңа саҕаланан эрэр фольклористика салаата эбит.

Бииги олоҕоһону маннык бөдөң бөлөбүнэн араарабыт: киин улуустар олоҕоһоро, Бүлүү сүннүүн олоҕоһо, хотугулуу-илин улуустар олоҕоһоро уонна долган олоҕоһо. Долганнар сахалартан тэйбиттэрэ ырааппыт, ойуччу олорор, олохторо-дьаахтара, тыллара-өстөрө, төрүттэрэ-уустара биллэр уратылаах, онон кинилэр олоҕоһоро туспа миэстэҕэ турар.

Бүлүү сүннүүн олоҕоһо диэн бэйэтэ туспа түөлбэ олоҕоһо буолар. Толоруллуутугар, тылыгар-өһүгэр, сюжетыгар, уобарастааһыныгар киин уонна хотугу улуустар түөлбэ олоҕоһоруттан уратылар бааллара бэлиэтэнэр. Биллэрин курдук, Бүлүү сүннүүгэр оһуокай, ырыа-тойук, ыһыах сүппэккэ, умнуллубакка тийээн кэллэ, а.э. норуот тылынан уус-уран айымньыта, культурата арыый да чөл туруктаах хаалбыт.

Олоҕоһону толорууга кутурук салайар тойук диэн олоҕоһоһут олоҕоһолоон бүтэн баран туойар тойуга баар эбит. Бу тойук олоҕоһо тиэкиһин кытта туох да сибээһэ суох буолар эбит. 1938 сыллаахха фольклорист А.А. Саввин Бүлүү биллиилээх олоҕоһута С.Н. Каратаев-Дыгыйартан кутурук салайар тойугу суруммут уонна маннык бэлиэтээбит: «Бу Бүлүү сахалара олоҕоһолоон бүтэн бараннар нэмиттэн кутуругун салайдахпыт диэн, ханнык эмэ ырыаны ыллылар. Онон бу Харатаайап бэйэтэ олоҕоһолоһон бүтэрэн баран кутуругун салайарыгар кырдыбытын хоһуйан ыллыр ырыата. Арыт ардыгар бу кутурук салайыыта ырыаҕа ылланар; дыһыл кэлэр ырыатын, туойсуу ырыата уо.д.а. олоҕоһо бүтэрин кытта «Кутуругун» дьэ салай эрэ доҕор!» диэн мустубут дьон көрдөһөллөр. Кутурук салайыыта былыр былыргыттан баар үһү олоҕоһо». Кутурук салайар тойугу туойалларыгар өссө уот иччитин ааталлар эбит. Маннык тойугу Бүлүү сахалара тыл иччитигэр, тыл күүһүгэр итэҕэйэр, олоҕоһо курдук иччилээх айымньыны толорон баран, ону сэтэ-сэлээнэ суох түмүктээри туойаллара буолуо дии саныыбын.

Бүлүү түөлбэтин олоңхотугар аан дойду үөскээһинин туһунан ойууланар. Маннык ойуулааһын киин улуустар олоңхолоругар көстүбэт. Арай хотугу сахалар олоңхолоругар баар бэлиэтэнэр. Ол аата аан дойду үөскээһинин туһунан матыып кытыы-кырыыба сиргэ ордон хаалбыт архаической көстүү буолар эбит.

Олоңхоҕо үс дойду ойууланар: Үөээ дойдуга айыылар, Орто дойдуга айыы аймаҕа, иччилэр, Аллараа дойдуга адьарай бииз, абааһылар олороллор. чинчийээччилэр бэлиэтииллэринэн, бу Аллараа дойду абааһылар ойууннааһына этиллэр абааһылар буолбатахтар. Үөһээ дойдуга олорор айыылартан үгүстүк Үрүң Айыы Тойон аата ааттанар. Кини ыйааһынан айыы бухатыыра балтын кытта Орто дойдуга түөр. Бүлүү сүннүүн олоңхотугар бу уобарас сэдэхтик көстөр диэн этиэххэ наада. Бүлүү түөлбэтин олоңхотугар Аан Алахчын Хотун уобараһа үгүстүк көстөр. Кини айыы бухатыырын алгыыр, дьылҕатын төлкөлүүр, төрдүн-ууһун кэпсиир, суолун ыйан-кэрдэн биэрэр, илгэлээх үүтүнэн эмтэрэн аатар. Бу дьүһүлгэн айыы бухатыырын үрдүк айыылары кытта сибээстиир суолталаах.

Олоңхоҕо булгуччу кэриэтэ удаһан уобараһа көстөр. Айыы удаһана сүрүн герой эдьийэ буолан, киниэхэ мэлдьи көмөлөһөр, быһыы-абырыр суолталаах. Оттон абааһы бухатыыра эмиэ удаһан эдьийдээх. Сорох олоңхо түмүгэ айыы уонна абааһы удаһанын киирсиилэриттэн – бырааттарыгар хайдах көмөлөһөллөрүттэн – тутулуктаах. Холобур, уот кудулу байҕал ортотугар баар муус булгуннаахха охсуһа сылдьар бухатыырдар түңнэри анныһыларыгар удаһаттар дүңүрдэрин тойун биэрэн быһыылар; абааһы удаһана абааһы бухатыырын дүңүрүгэр түэрэн эрдэбинэ айыы удаһана ол дүңүрү дьөлө үрэн, абааһы бухатыыра уот кудулу байҕалга түһэн өлөр.

Бу түөлбэ олоңхотугар ойуун уобараа сонун дьүһүлгэн буолан киирбит. Ойуун уобараһа олоңхоҕо үксүн айыы бухатыырыгар көмөлөһөр, сүбэлиир-амалыыр, суолун ыйар-кэрдэр, дьылҕатын төлкөлүүр. Ол эрэн сороһор айыы бухатыырыгар мэхэйдэхэр, ол түмүгэр өлөр. Ойуун уобараһа маннык икки суолталааҕа, баһар, үрүң ойуун уонна сизмэх ойуун диэн араастаһы баарыттан төрүүттээбэ буолуо диэн сабаҕалыыбыт.

Маны сэргэ, абааһы уустара диэн уобарастар бааллар эбит. Бу эмиэ ойууннааһын сабыдыала буолуо дии саныыбыт.

Бүлүү сүннүүн олоңхотун биир уратыта Аар Кудук Хатың, Аар Хатың уобараһа буолар. Атын түөлбэ олоңхолорго Аал Луук Мас, Аар Кудук Мас эрэ уобараа көстөр. Алтай эпоһыгар ытык мастара тирэх буолар. Н.В. Емельянов, В.В. Илларионов Аар Кудук Хатыңы архаической диэн бэлиэтииллэр.

Бүлүү сүннүүн олоңхотун кээмэйэ ортоуор, отуттуу, биэс уончалы тыһыынча строкалаах олоңхо суох. Геройдар ааттара үксүн уратылаах. Ньургун Боотур диэн ааттаах олоңхо суоһун кэриэтэ. Бүлүү сахалара эбэнкилэри кытта алтыан олоһбут буолан буолуо, тоңус бухатыырын аҕата

диэн дьүһүлгэн эбиллибит. Олоңхо сюжетыгар эмиэ кэккэ уратылар көстөллөр.

Онон Бүлүү сүннүүн олоңхотугар саха итэбэлэ, сирэ-туома, ойууннааһын сабыдыала күүскэ көстөр эбит диэн түмүккэ кэллибит.

Олоңхо ыһахтарыгар түөлбэ олоңхоҕо болҕомто ууруохха наада. Түөлбэ үгэһинэн олоңхону толоруу диэн анал салаа быһыытынан үлэ ытыахха диэн этиилээхпин. Түөлбэ үгэскэ фольклор кэрэтэ көстөр. Үгэс баар буоллабына, олоңхо тыыннаах буолуоҕа.

Туттулубут архыып матырыйаала (Использованные материалы архива ЯНЦ СО РАН):

1. Ф.5 оп. 7 д. 49 81 л. Дьэргэли куо Иннокентьев Степан Софронович
2. Ф.5 оп.13 д. 11б 23 л. Тимир Кулаттаан бухатыыр Тимофеев-Терешкин автор сам

*Е.В. Местников,
үлэ, тыыл ветерана,
Уус-Алдан бочуоттаах гражданина*

Олоңхо ыһааҕар анаан этиилэр

Убаастабыллаах киэң ыңырылаах Олоңхо ыһааҕын туһунан научнай практической семинары тэрийэн ытыааччылар, кыттыылаахтар, эһигини бу биһиги биир дойдулаахпыт биллиилээх олоңхоһут Д.М.Говоров төрөөбүт түөлбэтигэр сүбэ-саргы түстэһэ түмсүбүккүтүнэн эбэрдэлиибин.

Улуус салалтатыгар, тэрийэр комиссияҕа культура, искусство салаатыгар туох да анал идэтэ суох аар тайҕа, сылгы, ынах ыырдаах сааһырбыт киһини ыңыран семинарга кыттар, санаа атастаһар итэбэл, кыах биэрбиккитигэр улахан махтал буолуохтун.

Ыһаах самаан сайын салаллан кэлбитинэн саамал кымыһы кыынынһаран, ас баһын охторо үөрэн-көтөн, үрдүк айыыларга сүгүрүйэн, үнэн-сүктэн үтүөнү баһарар, ыраахтан чугастан ыалдыттардаах саха омук үтүө үгэһэ итэбэлтэн төрүттээх. Дьыңнээх ис сүрэхтэн иэйэн эттиин-ханныын бэринэн, итэбэйэн, онно суолта биэрэн, ылынан, толору тутуһан ытыллар сирэ-туом. Алах-былах ааһан истэн көрдөххө, ыһаах көрүңэ элбэх быһыылаах. Билиңнитэ, ол сирэ-туому ситэрэ-үтүктэ эрэ сатыыбыт, холобура - дьөһүөлдүттэрдээх алгыс кэмигэр, ханна эрэ хаама сылдьан, үрдүк трибунаҕа олорон эрэн истэбит-көрөбүт эрэ. Таба иһиттэбинэ, биир эмэ киһи оонһуу-күлэ *Уруй, Айхал* диэн кыбытыаҕа. Дьыңэр, бу саамай долгутуулаах, өй-санаа тыһааһыннаах түгэнэ эбээт. Өбүгэлэрбит үгэстэриттэн, сиртэн-туомтан тэйбиппит бэрт. Айылҕаҕа, сиргэ-уокка сыһааммыт, кэрэхсии умсугуйа, сонургуу, бэл ытык сирдэрбитин ырыңыы,

сүһүйэ, сүгүрүйэ көрбөппүт. Үрдүнэн, чалбах курдугунан, бүрүөлээх харабынан бүдүүлээн ааһабыт, уһун суолу убуйан, эбэтэр халлаан хабарбатынан, муора тобугунан кэпсээннээх, аан дойду кыылын-сүөлүн үргүтэр, өлбүтү да өгдөннөтүөх ый-хай музыкалаах айанныыбыт.

Ыһыахпыт илин эңэр улуустарга уос номоҕо буолбут, ойуун, удаҕан уоһугар киирбит Тойон Мүрүгэ ытыллар. Кыыс Хана, Хотун Төңүлү аартык айаҕар саҕаланар. Былыргы номохторго сиртэн-уоттан ситимнээх норуот абыычайыттан Суоһалдьыйа Толбонноох, Мэлдьэхси Бахсы, Болугур айыыларын дьылҕалара суһуктуйбута, умнуллубута ыраатта. Айылҕа уларыыыта, эмсэҕэлээһинэ, саха кинитэ сиэр-туом үтүө үгэстэрин умна быһыытыытыттан. Ол эрээри, хас маннык түмсүү-дьаһал аайы, ыччат, үүнэр көлүөнэ туһугар, сыһыа өтөн киирэн, өйгө-санааҕа умнуллубат суолу хааллардар хаалларан иһэрбит буоллар.

Ааспыт быралыйар быдан сылларга Туймаада эбэ хочотугар саха ыраахтааҕыта Дыгын үрдүк аатыгар Бүлүү ааттаахтара уруу-тарыы тардыһа, билсэ-көрсө, күрэс былдьаһа сылдыбыттар диэн баар. Дыгын Кыыс Хаңаҕа, олохтоох Майаҕаттаны ыңыран киллэрэн, күрэхтэһиннэрэн албан аатын суон сураҕын көмүскэппитэ. Онно Майаҕатта Бэрт Хара диэн ааты норуот ааттаабыта, иңэрбитэ номох буолан хаалбыт. Маны мин кыргыз саҕанааҕы түгэни күөттээри ахтыбатым. Өбүгэлэрбит түң былыргыттан туспа сиргэ-уокка баралларыгар, оннооҕор Дыгын баран Кыыс Хаңаҕа Майаҕаттаҕа ыалдьыттырыгар ыр ынахтаах, кымыстыыр биэлээх, кулутун-чаҕарын илдэ, хас да ураһанан түһүлгэлээн түспүт. Билиңни кэмңэ, республика кэлбити барытын көрсөр-аһатар, оонньоон-көрүлээн көрдөрөр кыаҕа суох, үбүлээбэт кэмигэр, ыһыах ыһар киһи, түөлбэ, улуус, олохтоохтор, кыттар дьон эмиэ тэрээһиннээх буоллулар. Онон былыргыга холоотоххо суол-иис, ас-үөл, тэрил кус быһыйыттан, бөтөһүгэр тийэ тэринэн кэлэн түһүлгэлээн түһэр кыаҕа баар.

Ыһыах диэн үнүү-хоруу, көрсүһүү билсиһии, ил-эйэ, түмсүү. Солун, санааттан саңа дьон күрэхтэһэллэр, ыллыылар, туойаллар, олоңхо олоңхолууллар. Оттон Олоңхо ыһыаҕа диэн кырдык саңа сүүрээн, одоң-додоң, онно-манна ытыллыбыт аата ааттаммыт ыһыахтары түмэ тардан өйү-санааны холбоон Олоңхо ыһыаҕын тэрийии - саха кинитигэр үгэс буолар, бастакы киэң хабааннаах тэрээһин, саңаны саҕалааһын. Онон семинар кыттыылаахтарыгар Олоңхо ыһыаҕын ытытыга маннык этиилэрдээхпин.

Бэлэмниир тэрийэр үлэҕэ:

Семинар кэнниттэн улуустарынан ыһыах сүрүн көрдөбүлэ (программата) бэчээттэнэн тарҕатыллара, кимнээх кытталлара эрдэттэн биллиэн наада. Оттон түһүлгэлэр бэлэмнэрэ, көрсүһүү, ыһыахха кыттыы ону тэрийии улахан тутуруктаах. Ыһыах фольклорнай, народнай үгэстэргэ (традицияҕа) сигэнэрин тутуһуу умнуллубута, бар туома эрэ хаалан турар. Ыһыах сиэрин-туомун оонньоутугар, күрэхтэһиитигэр араас культуралаах элбэх кыттааччы эрдэттэн бэлэмнэниитэ ситэрэн-хоторон биэриэ этэ.

Ыһыах ыраахтан кэлбиттэри нэһилиэктэринэн да буолбаттар, биир күн олоңхонуттар уутуйан үөскээбит - Бэйдиңэ, Дүпсүн, Найахы, Танда курдук сирдэригэр, ыраахтан кэлбит ыалдьыттардыын, тэрийээччилэрдиин, айар үлэһиттэрдийн ыһыахта тэрийиэххэ (ыһыахтарга кытыннарыахха), билсэн-көрсөн ааһыахха.

Дьэ ол кэнниттэн улахан түһүлгэбэ түмсүөххэ. Онон Уус-Алданнар кэлэр ыалдьыттарыын бириэмэ болдьоон Суоттуга, Төнүлүгэ көрсөн, сирдэрин-дойдуларыын билиһиннэрэн, аналлаах тэһийин тутар сирдэргэ көрсүө этилэр.

Олоңхо ыһыабын ыалдьыттарга кэлэн бука бары түһэр сирдэрэ, ыһыах кэмигэр анал түһүлгэлээх буолаллара тэрээһини чэпчэтибэ.

Олоңхо буолан баран, сылгыта суох буолбат. Көрдөрүүгэ кыттар, күрэхтэһэр аттар миэстэлэрэ эмиэ көрүллүөхтээх.

Ыһыах диэн сүһүөх үрдүгэр сылдыардаах, үгүс оһуоһайга кыттардаах, хонууга олорон хас эмэ түһүлгэнэн оонньуулаах буоллаба. Онон, оһо-дьахтар, эдэр-сэнэх, кырдыабаас барыта тийһинэрин курдук киин трибуна иннигэр дэң көрүңнэргэ түмсэр курдук тэринэр буоллар. Бу маңнайгы боппуруоска.

Иккис боппуруоска. Национальнай таңаска, ойууга-оһуорга балачча кыахтаахпыт, онон кыттар дьон тэриниэхтэрэ, оттон көрөөччүлэргэ бабардар кыаллыа суоба. Күһэйэр сатаммат, ол эрэри олус аныгы муодаба охтубаппыт буоллар.

Саха сылгытыгар улахан болжомто наада, саха ыңыыра дэң музейдарга эрэ хааллылар. Ону уларса, эргитэ сылдыабыт, быата-туһаба, пресс быата, билбиппит кычым, чаппараак эрэри, сөп түбсэпэт атыгар иилэ бырабаан көстүүтүн суолтатын сүтэрэбит.

Сүрүн түһүлгэбэ толору тэриллээх бухатыыр, толору симэхтээх атын миинэн дуу, ойутан дуу иһэрин памятникга наада этэ. Наһаа абстрактнай, маһы баллырдаабыт курдук буолбакка, уурбут-туппут курдук сирэйдээн-харахтаан Дьөһөгөй оһотун хас биирдии былчыңнарын, сиэлин-кутуругун, түөрт түөрэм туйабын, тардырбаас таныытын айыы, айылба айбытын курдук көрдөрөр буоллар. Онон, мииниллэр ат тэрилэ дьыңнээбин ситэрэн-хоторон оңорорго билиңциттэн конкурс ыытыахха, талааннаах уус тарбахтаахтарга сакаастыахха. Боотурдар атынан сылдыан күрэхтэһэллэрин, сүүрдэллэрин-көтүтэллэрин, тарбаган баран көрүөххэ сөп этэ. Ат, сылгы - саха кута-сүрэ, киэн туттууга, онон оңостон кэллиннэр.

Национальнай ас-үөл дэлэй буолуон наада. Ыһыах аһылыгынан, саха аһылыгын киэңник пропагандалаан, аһылык оңорон, саха киһитин сүрүн аһылыга удьуор ууһууругар, салбаанарыгар суолталаабын-наадалаабын арыян көрдөрүөххэ. Ыһыах сабаланыабыттан бүтүөр диэри бары национальнай музыка арааһынан доһууоллуоһа, киһини дөйүтэр рок, омук музыкатын тохтотуоһа.

Үһүс боппуруоска. Күрэхтэһиилэргэ кыттар улуустар бөбөстөрдөөх, быһыйдардаах кэлиэхтээхтэр, киһитин ахсааныгар нуорма (ограничение)

баар буолуохтаах. Саңа көрүңнэр - оҕунан ытыы, үнүүнэн сыалга бырабыы, анал сиргэ буулдыа саанан, стендевай ытыыга күрэх, саата-сэбэ суох илиинэн (рукопашный бой – самбоҕа майгылата), аттаах сылдьан охторсуу, атынан мэхэйдээх сиргэ сүүрдүү, халбас хараны миинии уо.д.а. Оҕолорбутугар идэтийбит босхо тустуу эрэ баар, эт-хаан өттүнэн сайдыылаах сытыы сылбырҕа буоларга өбүгэ дьарыгын көрүңэ суох. Манна уоланнар гимназиялара боотурдары бэлэмниир көрүңүн көрдөрүү этэ, ордук атынан дьарыкка болҕомто ууруохха.

Саха национальнай оонньууларын тэрийиэххэ сөп. Хаамыскаҕа, хабылыкка, мохсуо бырабыытыгар, мээчигинэн эпчиргэлээһинцэ, чыыхайыһыыга, аһарык хапсаҕайга, сымса буоларга. Чохчоохой, быыдара, өрө тэбэн илиинэн хаамыы, национальнай оонньууга - үрдүгү көтүү, кылыы, ыстаңа, уһуну ойуу (дьааманы үрдүнэн ойуу), сүүрүү элеменнэрдээх троеборье курдук көрүңнэр наадалар.

Оһуохай арааһа. Отгон олоңхоҕо түһүлгэ ахсын кылгас олоңхолортон быһа тардыллан тэриллиэн сөп. Сүрүн түһүлгэҕэ, трибуна иннигэр биир сүрүн биллэр олоңхолортон оруолларга арааран бастың олоңхоһуттаран талан олоңхолотуохха баар этэ. Мин оҕо сааспар Чурапчы Бахсытыгар, Абырах алааһа диэн сиргэ эрдэттэн ыңырсан Уус-Алдан, Чурапчы, Таатта аатырбыт олоңхоһуттара мустан олоңхолообуттарын истибитим. Онно саамай ытык киһилэрэ буолуо, бары мустубуттарын кэннэ, биирдиилээн ааҕан, оруоллары толорууну анаталаабыта. Холобур, кирири тылын толорууга (саамай уустук) сирэ-дойдута, тутууга, дьоно-сэргэтэ дьүһүйүллэр, айыы абааһы бухатырдарга, дьахтар оруола удаһаныттан абааһы кыыһыгар тийэ эстафета курдук түһэриллэр. Ол солун, сценарийын толорооччу тутта кыайа тутарыттан көрөн оңоһуллуон сөп. Олоңхо аргыһа тойук дьүһүйүү, уус-уран тыл, оңоһук, айымны араас көрүңэ конкурс курдук ыытыллар материаллара тэриллэхтээх. Олоңхо киинигэр түмүллэн харайыллыа этэ.

Онон Уус-Алданнар, көрүңнэргэ анал кыттааччылары сүүмэрдээн баран, ыһыағы ыытааччы, тэрийээччи быһыытынан үллэстэн, ыалдыттар кэлиэхтэриттэн - гид, экскурсант быһыытынан, бары түһүлгэлэргэ эппиэттээх дьоннордонон, үчүгэй сибээстээх штаб үлэлэтиэхпитин наада. Кыттааччы хамаанда күрэхтэһээччитэ наһаа элбэх буолуо, ол көрөөччүлэргэ сонун. Информация массыыната, техсредствота киэңник тэриллэн, уһулан үйэтитиигэ, үөрэтиигэ туһалыырын ситиһиэххэ.

Түмүк санаа.

Онон мин санаам, Олоңхо ыһыаҕа диэн, норуот итэҕэлигэр, традицияларыгар тирэнэн көрө-нара, күрэҕэ, аһа-үөлэ дьон сүрө көтөҕүллүүтүн сирдиригэр сытар. Өскөтүн улуус олоһуттан билиһиннэри сэмсэ ыһыах ыһан ыалдыттары көрсүһүү-билиһиннэри табыллыбат буоллабына, анаан кэлбит дьону бэлиэ сирдэринэн ыһыах кэнниттэн нэһилиэктэргэ илин эңэр улуустарга сырыттыннарар сөп этэ. Холобур олоңхону Аан дойду билиниитигэр таһаарбыт И.В.Пухов төрөөбүт түөлбэтигэр, Духуобунас киинигэр Окоемовкаҕа сырытыннарыахха.

И.В.Пухов орубуна төрөөбүтэ 10б сылын туолар. Оннук түбэлтэтигэр Духуобунас киинин тутуутун силигин ситэриэххэ, И.В.Пухов төрөөбүт сиригэр туох эмэ үйэлээх бэлиэтэ туруоруохха. Ол үлэ билиңниттэн былаанна киирбэтэбинэ, олохтоохтор саҥалааһыннара өйөммөккө, бу сылга үлэбэ сүүтэриилээх хаалыахпыт.

Ыалдытымсах саха төрүт үтүө үгэстэрин тутуһан, олох долгунугар саба оҕустарбакка, кэнэбэски кэнчээри ыччакка эркээи охсон Саха аатын үйэтитэргэ, бииртэн биир үтүө хардыылары оңорон иһиэбиң.

*В.И. Троева,
Н.Н. Тарскай аатынан
Баатабай орто оскуолатын иитээччитэ*

Саха ыһыаба

Атын омуктар бэйэлэрин үтүө үгэстэрин, сиэрдэин-туомнарын, итэбэллэрин ыһыктыбакка үйэ тухары көлүөнэттэн-көлүөнэбэ идэ кэлиилэрэ омук ыһыытынан уратыларын көрдөрөр. Улуу нуучча суруйааччыта А.С. Пушкин айымньылары норуот айымньытыттан силс тардан улуу Пушкин аатырдаба, баай духовнай сайдыыны хааллардаба. Саха омук сайдарыгар П.А.Ойуунускай «... кирилизин маңнайгы үктэлинэн норуот айымньыта буолуоба» диэн этиитэ мэээнэбэ буолбатаба чахчы. Билигин биһиэхэ киһини иитэн таһаарыыга бастакы сорук турар. Киһиэхэ улахан болҕомто ууруллар буолла. Кини сиэрдээх, үтүө майгылаах буолуутугар үлэлэһиигэ норуот тылынан уус-уран айымньытыттан сөптөөх иитиини, үөрэби ылыахха сөп. Маныха олоңхо сүдү суолтаалаба кэстөн эрэр.

Олоңхону инэн-тоңон үөрэтии, ылыныы, туһаныы саха буоларбытын өйдөтөр. Хас биирдии уол олоңхо уолана, хас биирдии кыыс олоңхо куота буоларыгар тиэрдии, өйдөтүү үлэ туһуланан ытыллара эрэйиллэр. Онуоха үгэһи билии, сиэри-туому сатаан туттуу улахан суолтаны ылар.

Сахаба биир улахан үгэһинэн ыһыах буолар. Ыһыах былыр-былыргыттан күүтүүлээх, күндү оонньуу диэн этэр К.Д.Уткин. Кини этэринэн ыһыах бары сиэрин тутуһан ытыллыахтаах, ол барыта кыайтарбат курдук. Ыһыах алгысчыта, тойуксута, оһуохайдьыта суох буоллабына тутахсыһара биллэр. Ол кэнниттэн оннугу билэр, сатыыр оҕолору иитии, үөрэтии ытан көрдөрөр наада. «Кылыһах» фольклорнай студия олоңхобо 20-чэ сыл үлэлээн кэллэ. Ыһыах сиэрин-туомун тутуһууга сүрүн болҕомтотун уура сатыыр. Сорох кэмнэ студия бэйэтэ иилээн-саҥалаан ытааччы. Биллэн турар сценарийын педагог бэйэтэ суруйар. Этэргэ дылы ыһыах сценарийа аҕыһах хонук хаалбытын кэннэ күлүмнэтэн сурулла охсуллубат. Элбэх толкуй, сүүмэрдээһин кэннэ суруллар. Сценарий

быһыытынан туруоруу эмиэ үгүс бириэмэни ылар. Ыллыыр-туойар кырдыаҕастарбыт олохтон бараннар бэрт ыарахаттары көрсөбүт.

Оҕонньорбутун баттаан «Дьөһөгөй оҕото» диэн ыһыабы ыыппытытын күндүтүк саныбыт.

Түөнэ Моҕол оҕонньор- үлэ, сэрии ветерана Ушницкай С.Д.

Күн Күбэй эмээхсин - Голоморева В.В.

Сорук Боллур уол - СР культуратын туйгуна Сивцев С.Ф.

Ньургун-Боотур - үлэ, тыыл ветерана Сивцев С.И.

Туйаарыма Куо - культура үлэһитэ, «Кылыһах» иитиллээччитэ Егорова Н.А.

Алгысчыт - Прибылых П.Р.,

арыалдыт кыргыттар, уолаттар, ирики-дьирики оҕолор, кыталыктар, эбэрдэ, оһуор, бухатыырдар үңкүүлэрэ, 9 дьөһөгөй оҕолоро уо. д. а. Киллэрэммит дьон биһирэбилин, махталын ылбыппыт. Бэл онно алгысчыппытын атын сиртэн аҕалан туһаммыппыт.

Ыһыах саха омук уратытын көрдөрөр бырааһыннык. Онно этнографияны кытта сыллааҕы олоххо туһуланар үлэ-хамнас уратыланан көрдөрүүлэрэ сонун тэрээһин курдук көстүүнү үөскэтэр. Быйыл «Дьиз кэргэн түһүлгэтэ» ааттаах ыһыағы ыстыбыт. Дьиз кэргэн төрдүн-ууһун көрдөрөр историческай хабааннаах ис хоһоонноммута, олоҕхоннон саҕаламмыта.

Баатаҕай олоҕхоһуттара сырдатыллыбыттара. Манна Баатаҕай олоҕхотун үйэтиппит Соловьев Прокопий Наумович-Намыын уола Андрей Прокопьевич Соловьев уолунаан Леонид Андреевичтыын күндү ыалдыттарынан буолбуттара. Сиэн уол күрэхтэһиилэргэ кыттан, мэтээллэргэ тиксэн, үөрбүтэ-көппүтэ. Биэттэ эбэтэ көмүс хатырыктааҕынан күндүлээн «дойдум үтүө өртүн көрдөрдө» диэн саха тэнэ суох барбыта. Биллэн туран ыһыах сиэрин-туомун тутуһуу умнууга хаалбат. Төһө кыалларынан тутуһулар. Сахалар үрдүк айыыларынан аатырбыт Үрүң Аар Тойон аҕа баһылыкка сүгүрүйүү, атах тутууга, алгыс этиитэ сахалыы ас-үөл астаныыта, кымыс иһиитэ, таңас-сап көрүллүүтэ, оһуохай конкурһа, сахалыы атах оонһууга, ат сүүрдүүтэ эдэр ыччат сүрэбэр сөңөрөн тыыннаах өйдөбүлэ буолуо диэн К. Д. Уткин этиитинэн түмүктүүбүн.

Н.А. Николаев,

Н.Н. Тарскай аатынан Баатаҕай орто оскуолатын учуутала,

РФ үөрэбириитин туйгуна

Сахалыы хамсанылар, оонһуулар, спорт көрүннэрэ

Научнай чинчийии түмүгүнэн Саха сирин оҕото, эдэр ыччата унуоҕа, этэ-сиинэ сайдыыта собуруу дойду оҕотунааҕар син биир биллэр-көстөр гына хаалан иһэрэ дакаастанна. Ордук унуоҕа намыһах, ыйааһына чэпчэки, этэ-сиинэ үүнэрэ бытаан. Холобур, саха оҕото нууччаттан балтараа сыл

кэриңинэн хойууутаан сайдар, ситэр. Тыа оҕото уңуоҕун арҕаһа куорат оҕотуттан эмиэ хаалан, хойутаан сайдар. Ол эрэн этэ-сиинэ быдан түргэнник сайдар. Онтон күүс-уох, сытыы-сымса өттүнэн көрөр буоллахха, саха туох ханнык иннинэ түргэн күүһэ хаалан иһэр. Бу үгүс спорт көрүңэр бэрт наадалаах хаачыстыба. Атын соҕуруу омуктартан балтараа-икки сыл кэриңинэн хойутаан сайдара научнай чинчийии, үөрэтии түмүгэр билиннэ. Биллэрин курдук, саха эдэр ыччата, ордук уол өттө имигэһин таһыма намыһах, чуолаан тыа ыччата хаалар эбит.

Саха сиригэр эрэ олорор оҕо, ыччат, этэ-сиинэ, уңуоҕа-арҕаһа, күүһэ-уоҕа, сытыыта-сымсата итинник уратытык сайдар буолбатах. Холобур: Ф.Г. Ланицкай (1970-72), А.Г. Сухарев (1969), А.С.Пушкарев (1970) чинчийиилэрэ көрдөрөрүнэн, Архангельскайга, Мурманскайга, Норильскайга эмиэ итинник баар. Хоту дойду айылҕата ураты буолан, дьон күннээҕи хамсаныыта соҕурууну дьонтон таһы быһа аҕыйах. Хас да сыл устата Саха сиригэр олорор, спордунан утумнаахтык дьарыктанар оскуола оҕолоро эт-хаан өттүнэн хайдах сайдалларын Н.К.Шамаев чинчийэн көрбүт. Олор истэригэр тустууктар, боксердар, чэпчэки атлетиканан дьарыктанар оҕолор бааллара. Кинилэр нуучча да, саха да буоллун, Европаҕа олорор биир саастыылаахтарыттан түргэн күүстэрэ ордук хаалан иһэрэ көстүбүтэ. Ити арааһа, биһиги оҕобут тыйыс айылҕалаах, тымныы сиргэ олорор буолан, хамсанара аҕыйах, сүүрэр-көтөр кыаҕа хааччахтаах буолан быһыылаах. Холобур Москваҕа олорор оскуола оҕото күннэ ортотунан 15 тыһыынча хамсаныыны, хаамыыны оңорор эбит. Норильскай оҕото тыһыынча, Дьокуускайга 5 эрэ тыһыынча тийэр эбит. Эт-хаан сайдыытыгар утумнаахтык иитии, ону ситэрэн, түргэтэтэн биэри наада.

Саха омук айылҕаҕа, айылҕа хаамыытын ирдэбилигэр ордук чугас. Тыйыс тымныы, кураанах куйаас салгын охсуута биһигини онно уһуйбут. Биһиги былыргыттан айылҕа уларыыыларынан-тэлирийиилэринэн салайтаран олоробут. Ити дириң силистээх-мутуктаах алтыһыбытыттан уратыбыт туоһутун спорт национальнай көрүңнэрэ буолаллар. Ити билигин спорт көрүңэ диибит, ис дьыңэр омук тыыннаах хаалар, олох олорор туһугар бэйэтин өйүн, сүмэтин, кыағын уратытын айан таһаарбыт, оҕолорун иитэр ньымалара. Киһи доруобуйата сискэ уонна сүһүөххэ, онон имигэс систээх киһи уһун үйэлээх, доруобай буолар, ол аата баҕарар норуokka баар национальнай оонньуулар бу норуот доруобуйатыгар улахан суолталаах. Национальнай концепция этэринэн, үөрэнээччи аан бастаан бэйэтин тулатынааҕы олоҕун-дьаһағын, өбүгэ саҕаттан үөскээбит оонньууларын, хамсаныыларын, дьарыктарын спорт араас көрүңнэрин үөрэтэр.

Холобур ылан көрүөҕүн биирдии көрүңнэринэн:

Хабылык. Хабылыгынан оҕо кыра сааһыттан үлүһүйэн оонньуур. Таһыттан көрдөххө, тарбахтар эрэ сайдаллар. Онтон биирдии хамсаныылар мэйии чөмчөкөтүн 70% үлэлэтэллэр. Ол аата аңардас илии имигэһэ буолбакка, оҕо мэйиитин сайыннарар ньыма эбит. Оҕо улгум өйдөөх-санаалаах, саананы ылымтыа буолар.

Тутум эргиир, илиигэ эргиир, халбас харата – бу хамсаныларынан былыр сахалар оџону 8-9 сааһыттан эрчийэллэр быһыылаах. Бу хамсаныларга оџо вестибулярнай аппаратын, имигэс буолуутун сайыннарар, уустук хамсаныга уһуйар, хапсаџай олоџун оңорор.

Сайды кэрдийигэр **атах оонньуутун** сабыдыала улахан. Россияџа 203 омок баар, аан дойдуга өссө элбэх. Ол эрэн аан дойдуга сахаттан ураты биир да омокка 11 төгүл ыстаны диэн суох. Биирдэ-үстэ ыстаналлар. Онтон сахалар төһө итиччэ ыстаналларый? Ити төрдө эмиэ үйэлэр мындааларыгар үөскээн ураты өйдөбүллэринэн тахсыбыт. Кыһыңны кыдааннаах тымныы, сайыңны сыларџан куйаас түһүүтэ-тахсыыта 100 кыраадыска тэннээр. Хотугу киһи этин-сиинин үлэтигэр, дьон олоџор бу сүрдээх ыарахаттары үөскэтэр, онон бу ураты айылџалаах сыл 12 ыйын туоруурга киһи кыаџын, күүһүн биирдэ бараан кэбиспэккэ, ааџынан, суоттанан, аттаран хамсанарын, үлэлиирин иитэр ньыма быһыылаах. Ол курдук атах оонньуутугар күүскэ, сэниэџин 11-дэ ыстанарга суоттаан 12-с ойуутугар түмүктүүр кыахтаах буолуохтааххын.

Мас тардыһыыта - сиһин этэ сиппит, буутун этэ буспут уол оџо, эр киһи оонньуута. Бу көрүңнэ киһи атаџын тилэџиттэн эңил баһыгар диэри туох баар былчыңнарын, иңиирдэрин, силгэлэрин ньиэрбэлэрин хамсатан сайыннарыахтаах. Ёбүгэлэрбит бу көрүңүнэн масчыт-отчут дьон туруктаах атахтааах, сэниэлээх силистээх, тутар-тардар күүстээх буоларынан ситиһиллэрэ эбитэ буолуо.

Бу этиллибити барытын ситэрэр дьарык чыпчаала - **хапсаџай**. Хапсаџай хамсаныыта барыта ити оонньуулартан ситимнэнэн тахсыбыт. Хапсаџайдьыт хас да баайыны ааһан өйө-санаата, тыла-өһө, этэ-сиинэ ситэн түһүлгэџэ хамсаныытын барытын өйүнэн салайынар үрдүк таһымнаах киһи, мээнэџэ эппэттэр: *хапсаџай өйдөөх, хапсаџай тыллаах, хапсаџай хамсаныылаах киһи* диэн. Хапсаџайга киһи сүрүн соруга – алџаһыа суохтаах. Бу теория буолбатах. Маннык чыпчаалы ситиспит киһибит Петр Еремевич Алексеев этэ. Дьэ ол иһин ыччаты кытта үлэџэ „чэбдигирдии“ диэн хайаан да баар буолуохтаах.

Бу барыта саха норуота былыргыттан оџону өй-санаа, эт-сиин өттүнэн эрчийиигэ, сайыннарыыга туттан илдэ кэлбит өркөн өйүн сүмэтэ. Маннык баай билиини-көрүүнү сүтэрбэккэ, симэлиппэккэ билигин сайыннарарга, үксэтэргэ тоџоостоох кэм кэллэ. Өссө 1990 с. Саха сиригэр Казахстан, Киргизия, Россия араас муннуктарыттан түмсэн, спорт, физкультура аныгылыы сайдар кэскилин түстүүр соруктаах научнай-практической конференция буолбута. Бу конференция кытгыылаахтара сахалар сүрдээх дириң ис хоһоонноох, бэйэтэ философиялаах спортивной оонньуулардааххыт, ону хайаан да чинчийиң, үөрэтиң диэн сүбэлээбиттэрэ.

Олоҥхону ыһыахтарга олоҕурбут ньыманан толоруу

Үйэлэр тухары көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллэн кэлбит улуу айымньыны сүтэрэн кэбиһэр дөбөң буолуо. Онуоха олоҥхо төрүт үөскээбит эйгэтин кытары олох укулаатын уларыһыта биир ситимнээхтэр диэн бэлиэтиир тоҕоостоох. XX үйэ сүүрбэһис сылларыттан дьон олоҕор-дьаһаҕар киирбит тосту уларыһылар, дьону биир сиргэ түмэн олоҕордоһун, бөһүөлэктэри үөскэтии, саңа олох ураты ирдэбиллэринэн олоруу, урукку олох бары көстүүлэригэр биир көдүүс көһүүннүк сыһыаннаһыы – олоҥхо эйгэтэ сыһыа-баайа сүтүүтүгэр тиэрпитэ. Ол оннугар олоҥхону куолаан, итиэннэ испэктээх оңорон оонньоон толоруу кэмэ саҕаламмыта. Сандамаларга, ыһыахтарга оччотооҕу кэм оҕолоро олоҥхону оонньоон толорууну хайдах өйдөөн хаалбыттарын туһунан ахтыыларын билигин элбэхтэ истиэххэ сөп. Ол курдук олоҥхо, төһө да дьүһүн кубулуйан толоруллубутун иһин, оччотооҕу олоҥхоһуттар, оруоллары бэйэлэрэ толорор буоланнар, кинилэр ырыалара-тойуктара дьонно дьайыыта өссө да күүстээх этэ.

1928 с. «Кыым» хаһыат кулун тутар 1 күнүнээҕи нүөмэригэр П.А.Ойуунускай «Саха олоҕхото национальной тийээтиргэ турбутун туһунан» диэн ырытар ыстатыйата бэчээттэнэн тахсыбыта. Биллэн турар, Ойуунускай курдук олоҥхону дэҕиттэр баһылаабыт киһи улуу айымньыны сценаҕа испэктээх оңорон туруорууну, толоруллуутун, киэргэтиитин да өттүттэн соччо биһирээбэтэх. Кэҕкэ-итэбэстэри-быһаҕастары бэлиэтээн туран, ыйыылары-кэрдиилэри биэрбит уонна ыстатыйатын маннык тылларынан түмүктээбит: «Национальной тийээтир Саха норуотун оҕо эрдэбинээҕи айбыт айыытыттан, олоҥхоттон, кыра кыратык күүһэ кыайарынан туруорара бэт хайҕаллаах дьыала буолар, онон маңнайгы бачымымы эбэрдэлиэххэ сөп», - диэн.

Дьэ ити кэнниттэн, тохтуу-тохтуу да буоллар, олоҥхону аһаҕас халлаан анныгар туруоруу, олоҥхоһуттары суруйааччылар тэрээһиннэригэр кытыннарыы, олоҥхоһуттар семинардарын слеттарын тэрийээһин, олоҥхоһуттар секцияларын тэрийэн үлэлэтии курдук тэрээһиннэр Дьокуускайга оройуон кииннэригэр ытыллыбыттарын туһунан араас кэмнэргэ бэчээттэнэн тахсыбыт ыстатыйалары республика хаһыаттарыттан ааҕан билиэххэ сөп.

Бүгүңнү күөңнэ олоҥхону толорооччулары хайдах гынан көбүлүүххэ сөбүй? Ыһыахтарга ытыллар тэрээһиннэрбит хайдахтарый? Олоҥхоһукка сыһыан хайдаҕый? Урукку кэм олоҥхоһутун общественной-социальной статуһа хайдах этэй? Олоҥхоһут олоҥхоһут буолан сайдан-үүнэн тахсытыгар урукку кэм сэниэ, баай ыалын сабыдыала хайдах этэй?

Олоңхонут уонна кини киһи быһыытынан дэгиттэр сайдыыта. Олоңхонуттары түмүү эбэтэр олоңхо эйгэтин үөскэтии саңа көрүүнэрэ. Ити хайысхаларынан үлэ сүннүүнэн бүгүндү дакылаат оңоһуллуоҕа. Олоңхо, биллэн турар, урут да билигин да – камернай айымньы буолар. Ол эбэтэр, олоңхону үгэс быһыытынан толоруу толоруллар кэмнээх-кэрдиилээх, кэрэхсээн истэр туһунан эйгэлээх, көбүлүүр-биһириир дьонноох-сэргэлээх уонна норуот олоххо тардыһытын, кини бастың баҕа санаатын, өркөн өйүн, дириң ийиитин кэрэһилиир буолан үтүргэннээх үйэлэри уңуордаан, быста сыһа-сыһа салҕанан, сүтэ сыһа-сыһа күөрэйэн бүгүндү кэмнэ тийэн кэллэҕэ. Олоңхо толору сипит-хоппут, муңутуурдук чочуллубут, сааһыламмыт айымньы буолан, ханнык баҕарар үйэ дьонугар, оннооҕор атын да омук дьонугар дэбигис өйдөнүмтүө буолар эбит. Биһиги, аныгы үйэ дьоно, аныгы олох тэтимигэр сөп түбэһиннэрэн, олоңхону үгэс быһыытынан толоруллуутун, тылын-өһүн о.д.а. уратыларын болҕомтоҕо ылан туран, дьонно-сэргэҕэ, ордук ыччат эйгэтигэр тиэрдиэх тустаахпыт.

Кэлиңни уонтан тахса сылга фольклору үйэтитиигэ улахан хамсааһын табыста. СР культуратын үтүөлээх үлэһитэ Н.С. Толбонова быһаччы көбүлээһининэн, Өксөкүлээх Өлөксөй аатынан республикатааҕы норуот айымньытын дьиэтин төрүт культураҕа салаатын сэбиэдиссэйэ З.Г. Сысолятина тэрийиитинэн олоңхону олоҕурбут ньыманан толорууга «Олоңхо дойдутун оҕотобун» республикатааҕы фестиваль быйыл 11-с сылын ытылынна. «Арчы Дьиэтэ» духуобунай култуура киинэ, «АРКТИКА» ГУ тэрийиилэринэн, быйыл 4-с сылын оҕолорго аналлаах «Эбэрдэ, сандал саас!», улахан дьонно, ыччаттарга 3-с сылын «Уһуйдан, улуу Олоңхобут!» фестиваллар ытыллан кэллилэр. Итини таһынан сылын аайы улуустар уонна Дьокуускай куорат ыһахтарыгар олоңхону олоҕурбут ньыманан толорууга араас таһымнаах конкурстар, олоңхо күннэрэ тиһигин быспакка тэрилиннилэр. Итинник тэрээһиннэр олоңхо эйгэтэ үөскээһинигэр, олоңхону толорооччу уонна олоңхону сөбүлээн истээччи элбээн, эбиллэн иһиитигэр көбүлүүр күүстэрэ улахан буоларыгар саарбахтыахха сатамат. Ол эрэри, олоңхону күн бүгүн сөргүтүүгэ үлэбит улахан түмсүүтэ, чопчу ысала-соруга суох курдук. Ытыллар үлэлэр бэйэ-бэйэлэрин кытары сибээһэ суох, стихийнэй хайысхалаах, ардыгар күөнтэһиилээх, былдьасыһыһылаах да курдук тэриллэллэр.

Быйыл сайын Үс Хатыңна ытыллыбыт олоңхону истии, олоңхону толорооччулар чопчу биллэллэрин үрдүнэн, күнүскү уонна кизһээңни өттүгэр атын-атын түһүлгэлэргэ ытылынна. Дьиңинэн, оччо элбэх толорооччута суохпутун билэр эрэри, кыттыһан биир сиргэ тэрийиэхтээх этибит. Олоңхо – камернай айымньы. Олоңхону улахан кизэ эйгэҕэ таһааран толорторор сыһа дии саныыбын. Дьоҕус, эрдэ бэлэмнэммит истээччилэрдээх, киһи кута-сүрэ тохтуур дьиэлээх-уоттаах сиргэ, аһын-үөлүн атын да тэрээһиннэрин үчүгэйдик бэлэмнээн баран тэрийиэххэ бара. Мин, бу ыстатыйа автора, кэккэ сыллар усталарыгар ыһахтарга олоңхону истиини анал, сахалыы оңоһуулаах дьиэлэргэ тэрийэн кэллим уонна маннык тэрийэр

быдан көдьүүстээх эбит диэн түмүк оңоһунум. Мантан сиэттэрэн олоңхоһукка, олоңхону толорооччуга сыһыан быстар мөлтөх диэн сана үөскүүр. И.И.Бурнашев – Тоң Суорун бэйэтин олоһун кэпсээнигэр бу курдук ахтан аһарар: «Маанылатар үчүгэйин, минньигэһин буһуурбаан, олоңхону дьарык оңостон барбытым», - диэн. Олоҕоһуту өрүү үрдүктүк тутан маанылааһын, маньылааһын олоңхо сайдан-үүнэн барыытыгар улахан суолталааһын өссө да үгүс холобурдартан билиэххэ сөп. Быйылгы Үс Хатың ыһыаһар Тойук тоһойугар ытыллыбыт олоңхо түһүлгэтин спонсора «Сахаспецтехника» анаабыт 7000, 3000, 2500 суумалаах сертификаттарынан манна тиксибит бастың олоңхоһуттарбыт кыайан тугу да ылбатылар. Онон, олоңхоһо кыттыбыт дьоммут хомолтолорун биллэрдилэр. Кэлэр өттүгэр олоңхоһукка сыһыаны төрдүттэн уларытар курдук дьаһаны барыах тустаах. Устар ууну сомоһолуур уус тыллаах олоңхоһут урукку кэмнэ улаханлык ытыктанар этэ. Оннооһор дойдуга буолбут үтүргэннээх кэмнэргэ олоңхоһуту өлүү дэгиэ тыңыраһыттан, кини олоңхоһут буолбут идэтэ, дьонно-сэргэбэ убаастаныыта, кэрэхсэниитэ элбэхтэ быһаабытын туһунан үгүс ахтыылартан билиэххэ сөп. Бары өттүнэн дэгиттэр талааннаах, саңарар тыл сүмэтин бэйэтигэр иитиэхтии сылдыар олоңхоһут норуокка кэрэхсэтэр дьикти дьоһура өссө да үөрэтиллиэ турдаһа. Оттон биһиги, олоңхону үгэс быһыытынан толорууну сэргүтээччилэр, бука бары сүбэнэн-соргунан, биир сыаллаах-соруктаах үлэлиирбит быдан хорутуулаах буолуо этэ.

Л.В. Федорова
Саха Республикаһаабы Олоңхо Ассоциациятын
толорооччу дириэктэрэ

Ыһыах сиэрин туомун ыытар түһүлгэ тутуутун көрүгэ

1. Ханлык баһарар омуқ материальнай культурата кини үгэс буолбут дьарыгын араас өрүттэрин, итэбэлин өйдөбүлүн, аан дойдуну анааран көрөөһүнүн туоһулуур. Дьэтин, күрүөтүн-хаһаатын, сиэр-туом оңорор, өлбүттээхтэрин кистиир тутуутун - итэбэлин өйдөбүлүнэн оңостор. Тутуу ыытар сиэрин таларыгар үгэс буолбут дьарыгын уонна итэбэлин көрүгэр олоһуулар.

Ол курдук, сахалар эмиэ былыр былыргыттан кыстыктарын, сайылыктарын тутууларын - үгэс буолбут дьарыктарыгар, сүөһү-сылгы ииттэллэригэр сөптөөх гына, сиэр-туом ыытар, ыһыах ыһар түһүлгэлэрин итэбэллэрин өйдөбүлүн, аан дойдуну анааран көрөөһүннэрин көрүгэр эппиэттир гына оңостоллор.

Бу тутуулар, түһүлгэлэр хайдах сиргэ тураллара, тустара-хайысхалара, туохтан оңоһуллубуттара, хайдах туппутара, кээмэйэ, төһө киэңэ-үрдүгэ барыта олоңхолорго дьэңкэтик ойууланар.

Ыһыах ыһар түһүлгэлэрин оңоһуутугар төрүт дьарыктарыгар олоһурбут итэһэл сизэрин туомун көрүгэ көстөр.

Олонхоһо кэпсэнэр кэм - *Күн өркөн* улууһун олохтоохторун, *Айыы аймактарын* төрүт дьарыга – сылгы-сүөһү иитиитэ, сайдыбыт чэчирээбит кэмэ.

Ол аата родовой-общиннай тутултан феодальной тутулга кириити кэмэ көстөр. Мифологической айымньы героической айымньыга улам кубулуйан эрэр кэмэ, саха олохотун былыргы төрүт араңата сүннүүнэн ити кэми ойуулуур. Судаарыстыба диэн өйдөбүл өссө суох, ыаллыы үөһээ, аллараа көс биис-уустар мэччирэн сирин былдыһар-талаһар уонна уруурһаһар кэмнэрэ.

Сибиир түүрдэрин – сахалар, алтайдар, хакастар, тывалар, шордар, теленгиттэр олохторун архаической араңата бары биир ити кэми хоһуйаллар. Бу омуктар биир төрүттээхтэрэ, уонна олохторо Киин Азияттан утумнааһа биллэр. Чопчу Иран, Индия, Монголия, Кытай сирдэрин эркиниттэн. Онтон Арһаа, Киин Азияһа, Хотугу Африкаһа – Египетка, Европа Балканнарыгар археологической наука этиитинэн патриархальной хаһаайыстыба тарһаныыта биһиги эрабыт 9-7 тыһыынча сыллар иннилэринэ саһаламмыт. Онон саха олохото хоһуйар кэмэ түң былыргы кэм буолар. Ол эрээри дың буолбут кэм. Онон аан дойду сөбүүн курдук саха олохото Евразия омуктарын биир түң былыргы өбүгэ уустарын олохторун, сиздэрин-туомнарын өйдөбүллэрин, суругунан буолбакка - үгэс, санаа, уус-уран тыл күүһүнэн сөңөрөн уонунан тыһыынчаннан сылларга тулхадыбакка аһалбыта. Ону туоһулуур курдуктар киэн Евразия тиэлитигэр баар араас кэмнээһи тутуулар – мегалитической археологической памятниктар. Кинилэр былыргы дьон төрүт дьарыктарын араас көрүүнэрин, историяларын, итэһэллэрин, Аан дойдуну анааран көрүүлэрин кэпсииллэр.

2. Саамай кырдыһас ытык памятниктартан биирдэстэрэ буолар соһуруу Англияһа баар биллэр мегалитической Стоунхендж тутуута (өңнөөх сыһыарыы, №1 хаартыска).

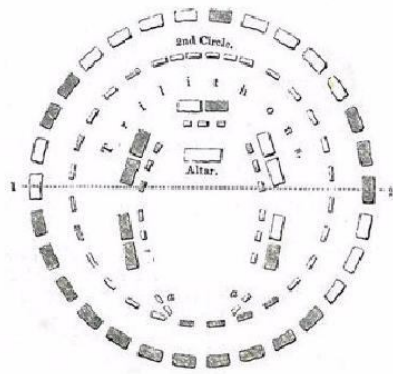

№1 хаартыска

№2 хаартыска

№ 3 хаартыска

Археологтар этэллэринэн Стоунхендж тутуута 5,5 тыһыынча сүл анараа өттүгэр сағаламмыт. Бу өссө кельтэр иннилэринээҕи тутуу, ким тушпуга биллибэт, туох сыалга тутуллубута сабадаланар эрэ. Тутуллубут сирэ – собуруу Англия хайаларын хотооллоругар сытар Эйвон өрүс хочото. Сүүстэн тахса миэтэрэ диаметрдаах төгүрүччү туруоруллубут сүдү улахан 50 туоннаҕа тийэ ыйааһыннаах, сымара таастартан эркиннии күрүө. Таастары хос-хос эргимтэ курдук туруортаабыттар. Илин өттө аһаҕас. Ол аһаҕаһа, уонна күрүө арыый тас өттүгэр туруоруллубут «тилэх» тааһа чуо сайыңны дьыл оройугар тахсар күн өркөнүгэр туһаайыллыбыттар. Уонна чопчу ол туһаайыыннан өрүскэ тийэр кутуу суол оңоһуллубут (өңнөөх сыһыарыы, № 2 хаартыска). Таас күрүө ортотун диэки *алтарь* – холумтан, диэн ааттыыр таастара баар. Тутуу тула киһи өлүктэрэ кистэнэ сылдыбыт ииннэрин омоонноро хаалбыттар. Бу таастар ахсааннара, күрүө тутуу араас кээмэйдэрэ - күн, ый, сулустар хаамыыларын кытта дьүөрэлэһэллэрин быһаараннар, чинчийээччилэр былыргы дьон обсерваториялара буолуон сөп диэн этэллэр (өңнөөх сыһыарыы, № 3 хаартыска). Уонна анала – былыргы бриттэр сайыңны дьыл оройугар күн өркөнө тахсытыгар үңэр-сүктэр сиздэрин-туомнарын ытар тутуулар буолуо диэн сабадалыыллар. Манна кэнники сылларга сайын аайы друидтар итэбэллэрин сөргүтээччи бөлөхтөр бэс ыйын 21 күнүгэр күн тахсытыгар сизр-туом ытар буолбуттар.

3. Стоунхенджка майгынныыр собуруу Уралга, уруккута башкирдар уонна казахтар сирдэригэр, истиэп сыһыыга Екатеринбург, Челябинскэй университетын археологтара булбут, хостообут былыргы археологической памятниктара – *Аркаим* түөлбэ-күрүө тутуу буолар. Учуонайдар этэллэринэн сааһа 4 тыһыынча сүл кэриңэ (өңнөөх сыһыарыы, №4 хаартыска).

№ 4 хаартыска

№ 5 хаартыска

№ 6 хаартыска

Бу түһүлгэ омооно түүрдүү ааттаах Утяганка (*Удабан*), уонна Улахан Караганка (*Харахаан, Хайырхаан*) өрүстэр кирбиилэригэр сытар хочоҕо, Аркаим (*Аар хайам, Арбаһым*) диэн хайа анныгар көстүбүт. Мастан уонна симии буор болоуктартан оңоһуллубут эркиннэрдээх төгүрүк түөлбэ-күрүө тутуу. Аэрофотосъемкаҕа дьэңкэтик көстөр (өңнөөх сыһыарыы, № 4 хаартыска). Икки хос күрүө эркиннээх, ис эркинэ таһынааҕар үрдүк. Илин өттүлэрэ аһаҕастар, сайыңны дьыл оройун кэмигэр күн өркөнө тахсыытын туһаайаллар. Бу икки хос истиэнэлэри кыйа быһыһаспыт хоспохтор холоудьаастаахтар, умуһахтаахтар уонна тимир уһаарар оһохтоохтор, буруо тахсар гына үөлэстээхтэр эбит, ону учонайдар оңотторбут макеттарыгар көрөбүт (өңнөөх сыһыарыы, № 6 хаартыска). Төгүрүччү суоллардаах, уу барар арыктаах, уонна киин ырааһыйаҕа тахсар быыс суоллардаах. Иккис хос эргимтэ арыый улахан хоспохтортон турар, ааннара барыта эргимтэ киинин туһаайаллар. Тутуу ортотугар баар хаптачы таастарынан таптайыллыбыт төгүрүк ырааһыйаҕа көрдүгэн омооно баар буолан от үүммэт эбит (өңнөөх сыһыарыы, №5 хаартыска). Бу маньы учонайдар сиэр-туом бытар сирдэрэ буолуо диэн этэллэр. Кинилэр уот, баһаар суола баар диэн суруйаллар. Дьиз сүөһүтүн унуохтара көстүбүттэр, улахан атын элбэх туттар мал-сал суоһун кэриэтэ. Тас истиэнэ илиңни аһаҕас өттүгэр икки өттүттэн туруору үрдэбиллэрдээх эбит.

Бу тутуу, биһиги сабаҕалааһыммытынан, оччотооһу көс омуктар тимир уустарын - *күдэй (күөттэй)* бахсыларын биистэрин сиэр-туом быһыытынан тимир уһаарар, тимиртэн сэп-сэбиргэл оңорор уонна сайыңны дьыл оройугар

күн өркөнүгэр сүгүрүйэн таңараба тиксэр тутуулар буолуон сөп курдук. Оччотугар көмүүлэр эмиэ баар буолуохтаахтар. Кырдык, бу тутуу аттыгар ол кэмнээби курган-көмүүлэр бааллара көстүбүттэр.

4. Арыый бэттэх кэмнэ кэллэр кэлэн истэххэ, Саян-Алтай хайаларын сиригэр 2,5 - 3 тыһыынча саастаах табардар - сактар, скифтэр ыраахтаабыларын көмүүлэрэ – курганнар бааллар. Онтон биирдэстэрэ, билиңни Хакасия сиригэр, Кузнецкай Ала-тау уонна Абакан сис хайаларын хотугулуу-арбаа хотооллоругар, Абакан өрүс Салбык (сах. *чалбах*) диэн ааттаах хочотугар баар Улахан Салбык Кургана. Ыраахтаабылар көмүүлэрэ – курганнара төгүрүччү тайаан сытар сирдэрин *Ыраахтаабылар Хочолоро (Царская Долина)* диэн ааттыллар.

Бу курган туһунан 1739 с. Г.Ф. Миллер үлэлэригэр ахтыбыт [6] (№7 хаартыска):

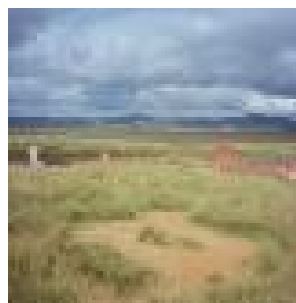
№ 7 хаартыска

№ 8 хаартыска

№ 9 хаартыска

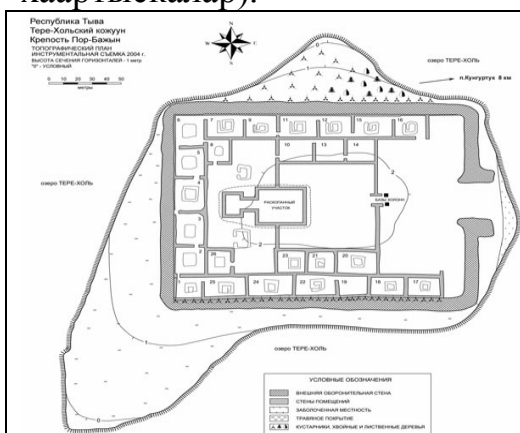
№10 хаартыска

Хаартыскаба курган өссө хаһыллыан иннинээби көстүүтэ. Томтор тула таастар тиис курдук адыгыраан тураллара көстөр. Курган кээмэйн, үрдүгэр турар аттаах киһи үрдүгүнэн сирдэтиэххэ сөп, 30-ча м. үрдүктээх. Онтон археологтар хаспыттарын кэнниттэн түһэриллибити ырытабыт (өңнөөх сыһыарыы, №8 хаартыска). Улахан сымара 50-70 туонна ыйааһыннаах таастары ажалан туруору, сытыары анһан төгүрүччү таас-күрүө тутуу оңорбуттар. Эркинэ сытыары 18, туруору 19 сымара таастартан турар. Бу таас-күрүө илин өттүнээби арыый таһыгар баар 2 туруору ордук улахан таастарын икки ардыта боруота курдук аһаҕас. Аны хочо илин өттүгэр эмиэ боруота курдук 2 сүүнэ улахан 3 м. кэриңэ үрдүктээх мэнэ таастар тураллар (өңнөөх сыһыарыы, № 9 хаартыска). Онтон бу таас-күрүө аһаҕаһа ол икки таас диэки туһаайыллан сайыңны дьыл оройугар күн өркөнө тахсыытын

туһаайаллар эбит. Онон ыраахтаабы күнцэ сүгүрүйэн таңараба талаһар аартыга диэн сабағалыылар эбит. Наука этэринэн, ол кэмнээби көс биистэр – скифтэр, тагардар ыраахтаабылара байыаннай, светскай уонна духовнай баһылыктарынан биир киһи буолар.

Ортотугар эмиэ көрдүгэн суола баар, онон от үүммэт эбит (өңнөөх сыһыары, № 10 хаартыска). Тутуу арбаа энэриттэн ыраахтаабы дьиз кэргэнин өлүктэрин, сэптэрин, сэбиргэллэрин археологтар булбуттар. Онон өллөхтөрүнэ куттара чопчу бу сиртэн үөһэ дойдуга тутта тахсар диэн өйдөбүлтэн кистииллэр эбит диэн этэллэр. Бу хочо тула көс биистэр атын да салайаачылары сир-туом ыытар, өллөхтөрүнэ таңараба тахсар тутууларын эмиэ таастары сосуһан абаһан оңороллор эбит диэн суруйаллар чинчийээччилэр. Ол курдук бу хочо тула 50-ча курган күрүө-тутуу көстүбүт.

5. Аны биһиги эрабыт кэминээби 8-с үйэ тутуутун ылан көрүөбүң. Билиңни Тыва республикатыгар, Монголия кыраныыссатыттан чугас хайалар хотооллоругар муора таһымыттан 1300 м. үөһэ Тере (*Төрө, Төрү*) диэн ааттаах күөл сытар. Бу күөл арытыгар баар күрүө-тутуу омонун 1891 с. этнограф археолог Д.А. Клеменц суруйбут үөрэппит (өңнөөх сыһыары, №10 хаартыска). Тыва дьоно бу күрүө тутуу омонун *Пор-Бажын* (*буор бадьын, бадьах*), нуучалыы *глиняный дом* диэн ааттыылар [5] (№ 11-12 хаартыскалар).

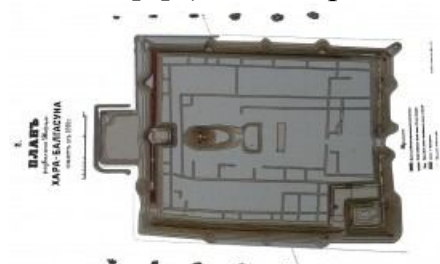

№ 11 хаартыска

№ 12 хаартыска

Д. А. Клеменц маңнай, мантан истиэбинэн бардахха 2 күннээх монгол сиригэр сытар 8-9 үйэлэргэ Уйгуур хабаанаатын кэмигэр олорубут уйгуурдар ыраахтаабылара Элтэмиш Билгэ-хабаан киин ордуутун Хара Балгасун (*Хара Балабан*) омонун үөрэппит, онтон Пор-Бажыны кини кыра куоппуйата диэбит [5] (№13 хаартыска).

№ 13 хаартыска

Тутуу илиңни эркинигэр боруота курдук аһаҕастаах, үрдэбиллэрдээх эбит. Пор Бажыңна эмиэ тимир уустар туттар сэптэрэ-сэбиргэллэрэ, тэриллэрэ, оһохторун, холумтаннарын омооноро көстүбүттэр. Элбэхтик уот, араас умайык суола көстүбүт. Сизэр-туом ыытар киин ырааһыйалаахтара биллибит. Онтон атын археологтары интириэһиргэтэр көстүү булуллабатах. Онон тутуу бэйэтэ, хайысхалара, сыала соруга эрэ дыктиргэтэр курдук. Тутуу соруга - уйгуур хаҕаана сайыңны сизэр-туом ыытар сайылык түһүлгэ-тутуута буолуон сөп диэн сабаҕаланар.

6. Билигин аны син иннэ-кэннэ биллэр кэмнэ, хаан уруу Сибиир түүрдэрин - алтайдар, хакастар, тывалар сайылыкка тахсан үүт, кымыс оңостон, тунах ыһыах ыһан, күңнэ, айыыларга, таңараҕа дабайар сизэр-туом ыытар тутууларын ырытан көрүөбүң.

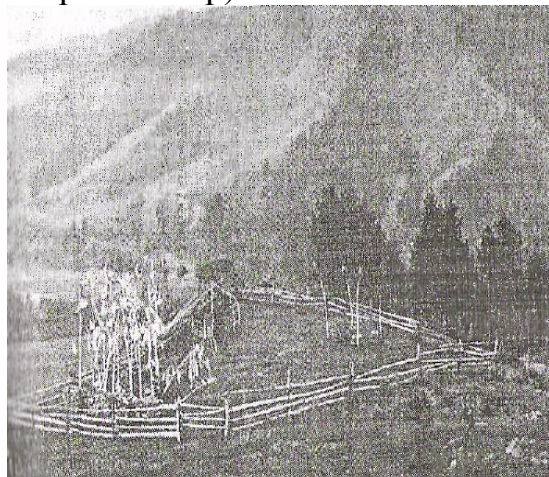
Сизэр-туом ыытар кэмнэрэ биир – сааскы, күһүннү күн туруулар, сайыңны, кыһыңны дыылар оройдоругар күн уһуур, кылгыыр күннэрэ. Бастың күннэрэ - сайыңны дыыл оройугар күн өркөнө тахсыабыттан кириэр дылы 9 күңнэ тийэ ыһыах сиэрин-туомун ыытар кэмнэрэ. Бу күннэргэ хайалар хотугулуу-арҕааны хотооллорунан устар өрүстэр хочолоругар баар томторго түһүлгэ тутан эрдэттэн бэлэмнэнэллэр эбит.

Хакастар *Tigir тайи* (сах. таңараҕа, халлаңна дайы) диэн Үрүн Айыыларыгар – *Ах Күдэйгэ (Худайга)*, *Бурхаңна* үңэр-сүктэр, куйаарга, таңараҕа тахсар (дайар, дабатар) сизэр-туом ыытар сирдэрдээхтэр. Былыр сайын аайы саңаттан саңа сиргэ ыыталлар эбит, 9-с сылларын кэнниттэн бастакы сирдэригэр төннөн кэлэллэр. Сорох сирдэргэ 3-түүтэ оңорон баран, атын сиргэ көһөллөр, 9-с сылларыгар бастакыларыттан хос бараллар эбит. Ол хас биирдии халлаан хаттыгаһыгар дабаталларын бэлиэтэ буолуон сөп. Былыр Бүлүү сүннүүн сахалара ыһыахтарын эмиэ оннук ыыталлара биллэр. Хакас бурханистарын тутуулар *сүмэ*, эбэтэр *күрүө* дэнэр. Чороччу соҕотобун силигилии үүммүт хатыңнаах томторго тааһынан эргиччи күрүөлээн, ортотугар таастартан түөрт муннуктаах *тасхах* диэн холумтаннаан түһүлгэ оңороллор. Үүнэн турар хатың суох буоллабына, *най хазың* диэн силистэри буордары түөрэн аҕалылыбыт хатыңы аҕалан олордоллор, таастарынан өйөтөллөр, салама ыйыылар. Бүлүү сүннүүн олоңхолоругар үксүгэр ытык мас эмиэ Аар Хатың буолар. Хакастар эрдэттэн боруонса олгуйу таһаараллар, тимир мал-сал көңүллэммэт. Чэчиртэн өрөн сизэр-туом остуолун кырыска тэнитэн, уу баһан бэлэмнииллэр. Сизэргэ күн өркөнө тахсытын көрсө эр дьоннор, уонна дьөһүөлдүүт ыраас уол, кыыс оҕолор барсаллар, дьахталлар барбаттар, ыттар баайыллаллар. Ойуун, удаҕан алгысчыттаабат, таңаһын таңнан ол күн ханна да кыырбат. Көннөрү киһи курдук сылдыһан сөп. Сизэри туому чуумпутук, тыас-уус таһаарбакка оңороллор. Алгысчыт тылын батыһааччылар, дьөһүөлдүүттэр бары үтүктэллэр. Тэрийээччи *төс пасчы* диэн түс бас киһини эрдэттэн талаллар. Алгысчыттар *пурхан пасчы* эбэтэр *алгысчы* дэнэр.

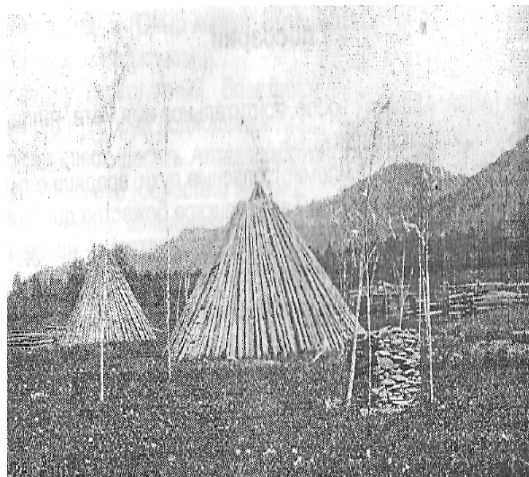
Төннөн төттөрү түстэхтэринэ, томтор арҕаа өттүгэр ыһыахтарын көрө-нара саҕаланар. Томторго ким да ыттыбат, сизэр туом түһүлгэтигэр,

күрүөтүгэр ким да киирбэт, тыппаттар, ытыктыылар, оннук аныгыс сырыыга дылы хаалар.

Алтайдар түһүлгэлэрин эмиэ күрүө дииллэр [2] (№ 14-15 хаартыскалар):

№14 хаартыска

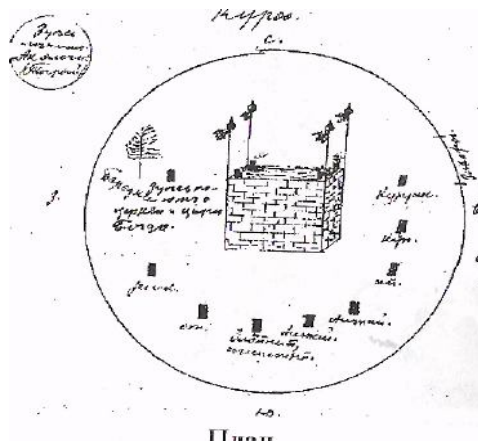

№15 хаартыска

Тэтиң мастан 8 өрүттээх күрүө оңороллор. Күрүөлэрин ортотугар хатыңнаах буолар, аттыгар үрдүк гына тааһынан *табыл* (өңнөөх сыһыарыы, № 16 хаартыска) диэн холумтан оңороллор. Тула төгүрүччү арыый намыһах гына 9 *табылы* оңороллор, ураһа туруораллар. Күрүө хотугулуу-илин өттө күнү кыңыы эмиэ аһаҕас буолар [2] (№17 хаартыска):

№ 16 хаартыска. Табыл.

№17 хаартыска

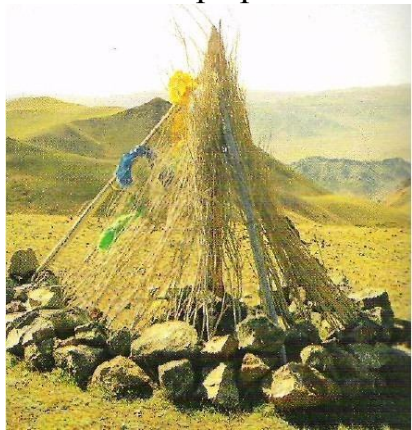
Эргиччи чэчирдэри анһаллар, салама ыйыылар. Сизэр-туом кэмигэр *Ах Кудэйтэн*, *Бурхантан* алгыс көрдүүлэр. Алгысчыттарын *дьаралыксыт* дииллэр. Ойууттары чугаһаппатар. Хаан тохпоттор, үрүң аһы эрэ ыһаллар. Итэбэллэрин *Ах Дьайаң*, *Ах Дьаң* (сах. *Үрүң Дьайыы*, *Үрүң Айыы* – Л.Ф.) диэн ааттыылар.

Манна даҕатан кэпсээтэххэ, бу сизри алтайдар ыраахтааҕы саҕана көбүтээри гыммыттарын православнай епархия бопсон, нуучча бааһынайдарын кигэн, саалаан-сэптээн, 1921 с. бэс ыйын 21 күнүгэр Төрөн хочотугар Улахан диэн сиргэ күн өркөнө тахсытыгар, алгыс көрдөһөн сөһүргэстээн турааччыларга саба түһүүнү тэрийбит. Онно өлүү-сүтүү тахсан

Томскаяй куорат хаайытыгар алгысчыты, тэрийээччилэри (Ч.Челпановы уо.д.а.) хаайбыттар, күөмчүлээбиттэр. С-Петербургтан профессор Д.А. Клеменц кэлэн алтайдары көмүскэспит уонна саңа итэбэли айааһын, буддизмы киллэрээһин буолбатах, бэйэлэрин төрүт былыргы сизэрдэрин сөргүтэ сатааһын, политикаба сыһыана суох диэн эппитэ, суруйбута хаайыылаахтар босхолоноллоругар төһүү буолбут. Онтон Сэбиэскэй былаас репрессийэтин кэмигэр дьаралыксыттар имири сотуллубуттар. Кэнники сылларга алтай дьоно бу сизэрдэрин саңаттан сөргүтэн Эл Ойын диэн от ыйыгар ыһыах ыытар буоллулар.

Былыр алтайдар суртарын үөһэ үөлэһинэн хатыңы киллэрэн, тобус лабаатын быһан, *танты* – үктэл оңостон ойууннара үөһэ 9-с хаттыгастаах халааңа тахсар эбит. Дьэ уонна ытык сылгы кутун биэрэбин, көрдөһөрбүтүн кулу диэн *Ах Күдэйтэн* үңэн-сүктэн көрдөһөн-ааттаһан туойар эбит. Көтөрүгэр *Мөргүт* диэн мифическэй көтөр *бар кыылы* ыңыран, санныгар олордон, кынат гынан, хаас курдук тумустаах тайабын ат гына миинэн *көтөр* эбит. Биир күннэрэ онно барар. Иккис күннэригэр айан бөбөнү айаннаан, көрдөһүү бөбөнү көрдөһөн, тылын ылыннаран, алы гынан, үлтү сылайан төннөн сиргэ дэлби кэлэн түһэр үһү уонна кыайан турбакка сытар эбит. Дьоно-сэргэтэ ол тухары кэтэһэн тураллар үһү.

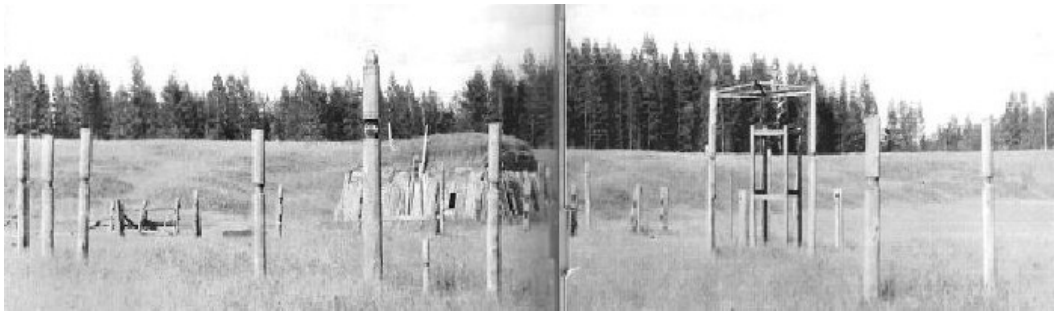
Тывалар *Оваа дагыры* диэн саамай улахан сайыңны сизэр-туом ыытар күннэригэр эмиэ хочоҕо киирэн, томторго тахсан *оваа*, (сах. *обо*) диэн талахтартан ураһа оңороллор, аанын күн хоту туһаайаллар, ыһыллыбатын курдук ситии быаннан баайаллар, саламалаах лабааны төбөтүгэр чороччу анһаллар (өңнөөх сыһыарыы, № 18 хаартыска). Туомнарын күн өркөнө тахсытыгар эр дьон саңата-иңэтэ суох алгысчыттаах оңороллор.

№18 хаартыска

7. Сахалар былыргыттан билиңнигэ дылы ыһыах ыһар түһүлгэлэрин эмиэ киэң сыһыыга, алааска, хочоҕо оңостоллор. Хотугулуу-илин, собуруу өттүгэр өрүскэ, күөлгэ үрэх түһэр кирбиилээх, аартыктаах киэң нэлэмэн аһаҕаска саҕах ыраахтан көстөрүн курдук, хотугулуу-арҕааттан хаххалаах (тыалаах, хайа быардаах) хочо сиргэ оңостоллор (өңнөөх сыһыарыы, № 19-21 хаартыскалар). Былыр Эллэй Хаңалас сиригэр, Эркээни хочотугар Кулланы үрэх Өлүөнэбэ түһэр кирбиитигэр ыһыах ыспыт.

№ 19 хаартыска. Таатга, Саппыйа.

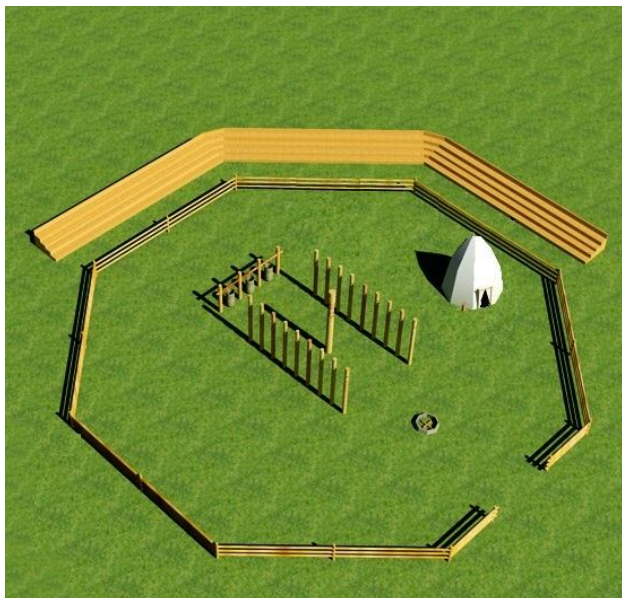
№ 20. Сунтаар, Уулаах Агах.

№21. Таатга, Кулуһуннаах.

Түһүлгэ хотугулуу, хотугулуу-арбаа өттүгэр Моҕол Ураһа туруораллар. Күрүө илин, собуруу өттө күнү батыһа аһаҕас буолар. Ураһа уңа өттүгэр 3-түү, 9-туу сэргэлэри сэргэстэнэ, биирдии эбэтэр иккилии эрээтинэн 9-туу уллуңах кэриңэ арыттаан, саңа тахсан эрэр, эбэтэр күн оройугар тийбит күнү кыңаан туруортууллар. Аал Луук мас (Аар Баҕах, Аар Хатың) түһүлгэ ортотугар турар. Саламаннан баайан сэргэлэри, Аар Баҕаҕы ситимнииллэр, киэргэтэллэр. Сэргэлэри кыйа чэчир анһаллар, саламанан ситимнииллэр. Бу айыы суолун, үөһээ дойдуга тахсар аартыгы бэлиэтээһин буолар. Түһүлгэни сиэрдийэннэн 8 кырыылаах гына күрүөлүүллэр. Аал Луук мас иннигэр 9 хаамыылаах сиргэ тааһынан 8 кырыылаах холумтан оңороллор. Түһүлгэ хотугулуу, хотугулуу-арбаатыгар *кымыс түһүлгэтэ* диэн кымыстаах симиир иһиттэри ыйыыр тутуу оңороллор, анһыгар сиэр-туом иһитин-хомуоһун, аһын-үөлүн тэлгэтэллэр (өңнөөх сыһыарыы, №22-25 хаартыскалар).

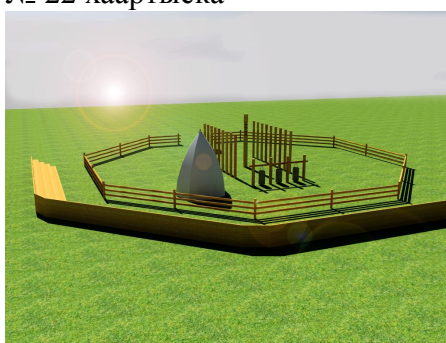

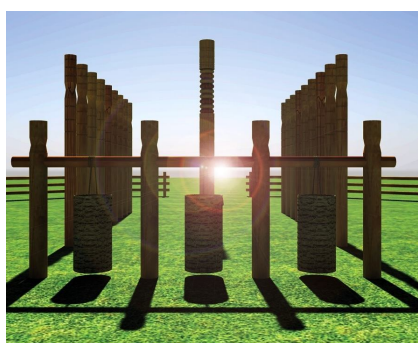
№ 22 хаартыска

№23 хаартыска

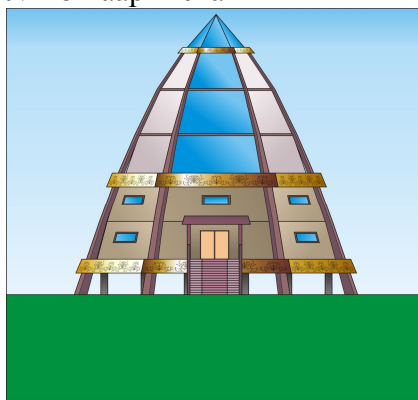
№24 хаартыска

№ 25 хаартыска

№26 хаартыска

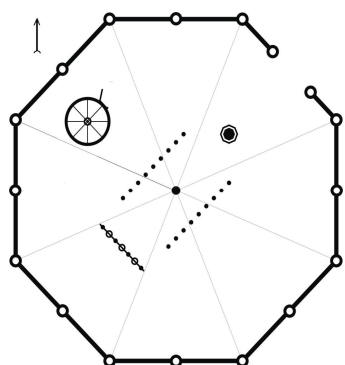

№ 27 хаартыска

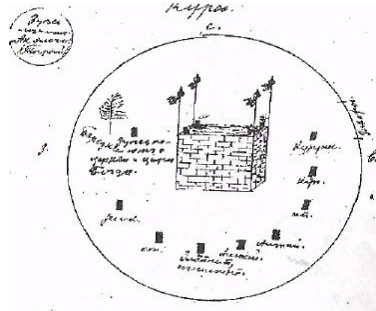
Былыр сиэр сабаланытыгар ытык эр дьону батыһыннаран алгысчыт Моҕол Ураһаҕа киирэр. Улахан тыһаһа-ууһа суох, чуумпутук сиэр-туом оңорор. Тахсан баран, эр дьон кэтэхээччилэргэ холбоһон түһүлгэ хоту өттүгэр хаалаллар, алгысчыт дьөһүөлдүт оҕолору батыһыннаран Аар Баҕахха барар. Аар Баҕахха сиэр-туом оңорор, онтон дьөһүөлдүттэринээн туйан, этэн, үчэн, алгыс көрдөһөн битийэн бараллар. Танараттан - *Үрүң Аар (Айыы) тойонтон, Үөһээ Айыылартан*, кымыстаах чорооңно алгыс ылыы сиэрэ-туома – 9 халлаңна *дабатыы* сабаланаар. Алгыс ылан түспүттэрин кэннэ, алгыстаах чороонтон, сирин иһиккэ, сиэр-туом аһылыгар, кэтэхэн

турааччыларга, сиргэ-уокка кымыһы ыһыы сиэрэ-туома буолар. Ол кэннэ, түһүлгэ тас хотугулуу өттүгэр алгыс түспүт кымыһын иһии, аһын сиэһин сиэрэ үөрэ-көтө күө-дьаа барар. Алгыстаах кымыһы иһэн, аһы аһаан таңараба - *Үрүң Аар (Айыы) тойоңҥо, Айыыларга* махтанан үңэр, айхаллыыр оһуохай сиэрэ-туома сабаланар. Таңараба, Айыыларга анаммыт көр, күрэх буолар. Сиэр-туом түһүлгэтигэр ким да киирбэт, тыыппат. Илин, собуруу өттүн кэспэт. Олоңхобо ыһыах көрө, оһуохайа сиэр-туом түһүлгэтин тас, хоту, арбаа өттүгэр 9-с күннэ тийэ ытыллар.

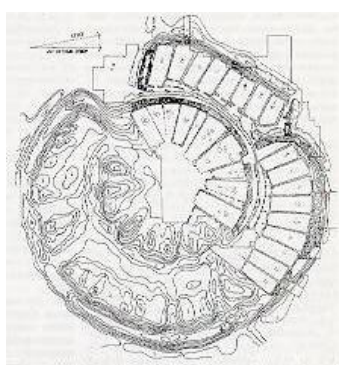
8. Бу түһүлгэлэр тутууларын анааран көрдөххө - төһө да араас саастаахтарын, атын-атын общественной тутул кэмигэр оңоһуллубуттарын, Евразия (Россия, Англия, Кытай, Монголия у.д.а.) араас сирдэригэр тайаабыттарын үрдүнэн, бары быһыылара-таһаалара, сирдэрин талааһына биир сүрүн идеялаахтар - көрүктээхтэр:

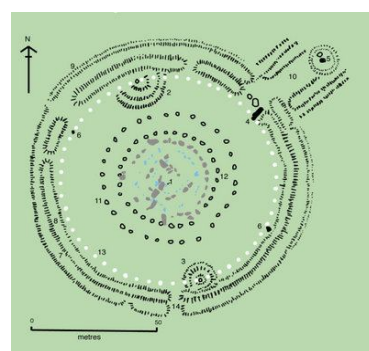
Сахалар, билинги кэмнэ дылы

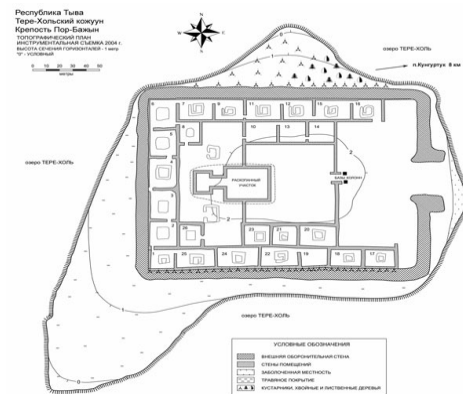
Алтайдар, Саян-Алтай түүрдэрэ

Собуруу Урал, Аркаим, б.э.и. 3-2 тыһ. сыл.

Англия, стоундхендж, б.э.и. 3,5 тыһ. сыл.

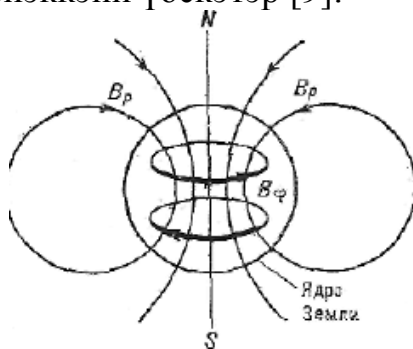
Пор Бажын, былыргы уйгурдар

Түһүлгэлэр - Үөһээ дойду бэлиэлэрэ, бары эргиччи күрүөлээхтэр, таастаах сиргэ таастан, тааһа суох сиргэ талахтан, сиэрдийэттэн, мастан, буортан оңоһуллубуттар;

- a. Тутуллаубут сирдэрэ – платолар, эргиччи хайалардаах үрдүк сирдэр хотугулуу-илиңни хайаларын куулаларыгар өрүстэр кирбиилэрин сирэйдэнэн;
- b. Түһүлгэлэр тутуллаубут сирдэрэ – өрүскэ, улахан күөлгэ түһэр үрэх кирбиитин, аартыгын бэтэрээтигэр сытар сыһы хоту өттө. Киэң нэлэмэн сир буолан ыраахха дылы тайаан көстөрүн курдук, сыһы хотугулуу-арбаа хайаларын көбүстэнэн турар томтор үрдүтэ;
- c. Өскөтүн чугаһынан итиннэ эпиттиир томтор суох эбит буоллабына, түһүлгэ күрүөтэ - хочо, хонуу көнө ньууругар үөһэ дойду күлүгүн (проекциятын) биэрэр бэлиэ (символ) буолар;
- d. Күрүөлэрин аһаҕас өрүттэрэ, ураһаларын ааннара дьыл кэммиттэн, сир-туом аналыттан күнү батыһыннара, өркөнө ыраахтан көстөрүн курдук чопчу туһайыллаллар;
- e. Түһүлгэ хоту өттүгэр туруоруллаубут ураһалар, балаҕаттар - Аан дойду киинин, туллар тутуабын, хайатын бэлиэтиир тутуу буолаллар. Кини тула сир эргийэр, үрдүгэр халлаанна Хотугу сулус хамсаабакка оннугар турар, ол аата сир оройун, хотугу полюһу бэлиэтээһин;
- f. Түһүлгэ киинэ – куйаар киинин кытта холбонон айы суолун, айы аартыгын төрдө;

Манна таҕатан алгыс сирин-туомун метафизикатын кылгастык, хайа баҕарар ааҕааччыга өйдөнөр тылынан быһаарар тоҕоостоох. Метафизика диэн, билиңни суоттанар, кээмэйдэнэр, туһаныллар физика сокуоннарын быһаарытын таһынан, өссө да чуолкайдана илик, таайы, сабаҕалааһын эрэ быһытынан чараас эйгэ физикатын сокуоннарын үөрэтэр наука. Физика наукалара инникитин ити көстүүлэри өссө да чуолкайдык суоттаан, дакаастаан быһаарыахтара турдаҕа. Онон биһиги билигин дакаастаммыт көстүүлэргэ, сокуоннарга уонна киһи-аймах культуратыгар тирэбирэн сабаҕалыыр эрэ кыахтаахпыт.

Онон *Аар Баҕах*, *Аал Луук (Дуун) мас*, *Аар Хатың*, *Пай Хазың*, *Пай Тирэх* - сир кииниттэн, оройуттан тахсар үс дойдуну сибээстиир *антыаанна*, *радиомачта* диэн билиңни тылынан быһаарыахха сөп. Сир геомагнитнай полюстара географическай полюстардыын 11-12 кыраадыһынан быһаһаллар. Уонна сир магнитын күһэ полюстарынан курдат тахсан сир эргийэ геомагнитнай сиеккэни үөскэтэр [9]:

(NS — ось вращения Земли; V^p — поле, близкое к полю диполя, направленного вдоль оси вращения Земли; V_ϕ — тороидальное поле (порядка сотен гаусс), замыкающееся внутри земного ядра)

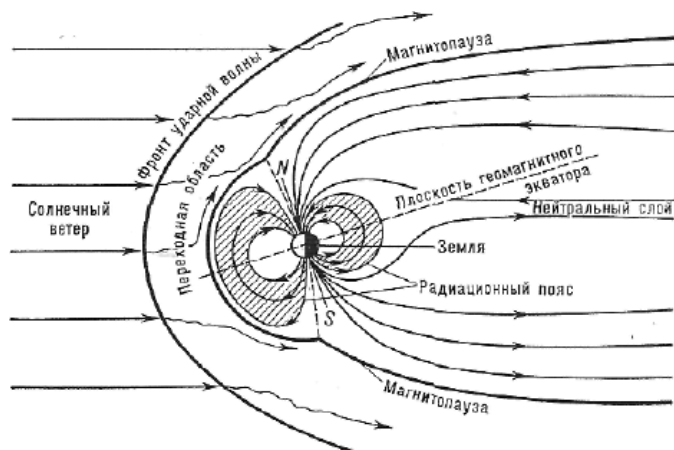
Онтон сир аранатын тектонической билиитэлэрэ хайдыбыт, бэйэ-бэйэлэригэр тахсыбыт сирдэригэр олохтоох геомагнитнай аномалиялар бааллар, озор сир геомагнитнай сиеккэтин ойуутун уустугурдаллар. Оннук сирдэр хайалардаах, өрүстэрдээх, хочолордоох уонна сиригэр тимир рудалаах, хостонор баайдаах буолаллар. Сир саамай улахан геомагнитнай аномалиялара - хотугу, собуруу полюстар, онтон олохтоох аномалиялартан икки саамай улаханнара хотугу полушарияба - илиңни Сибииргэ Енисей, Лена өрүстэр тардыыларыгар, собуруу полушарияба - Бразилияба Амазонка тардыытыгар бааллар. Бу сирдэргэ сир геомагнитнай күүһүн хайысхата син полюстарга курдук туруору буолар. Сүрдээх уустук хартыыналаах сир геомагнитнай сиеккэтэ аны күн сиеккэтин, аттынаабы планеталар сиеккэлэрин кытта эмиэ дьайсаллар, биһиги күммүт систиэмэтин геомагнитнай хартыынантын үөскэтэллэр. Хас эмэ сүүһүнэн сыллар усталарыгар биирдэ эмэ түбэсирэн аны күн систиэмэтин планеталара арыт 5-6-лыы буолан биир кирбиигэ кэчигирэһэн ыкса сэргэстэһэллэр. Оччоҕо ол муңутуурдук чугасыһар кэмнэригэр сиеккэлэрэ ыгыллан, дьайсыылара эмиэ муңутуур. Оннук кэмнэ тыһынар тыһыннаахха барытыгар дьайар геомагнитнай ытыйылар түһэллэр. Аны күн бэйэтин араас айылҕалаах тыалын сабыдыала бары планеталарыгар сүрдээх күүстээх, ол тыал кэлэн сир үрдүкү чин атмосфераларыгар иңнэн сорох дьайыылара сайғаналлар, сөңөллөр, симэлийэллэр, мөлтүүлэр. Ону таһынан космос куйаарын түгэбиттэн *реликтовые излучения* диэн долгуннар, сарданалар сири, күнү, бары планеталары курдат ааһаллар. Биллэрин курдук биһиги күммүт систиэмэтэ куйаар кииниттэн тэйиччи, кытыыга сытар.

Итини барытын, куйаар айылҕатын уустук көстүүлэрин былыргы дьон сабаҕалыылларын, билэллэрин итэҕэллэрин көрүгэ, сир-туом ытар тутууларын тэрэһиннэрэ туоһулууллар. Холобур, Евразия омуктарын култуураларыгар барыларыгар баар *Аал Луук мастар* – киэңник тайаан, сир анныгар аллараа дириңник, өтөн киирэр силистэрдээх, халлаанна харбыаласпыт үрдүк уһун лабаалардаах, күн уотун үөһээ дойдуттан нэлэччи ылар улахан сэбирдэхтэрдээх аарыма кырдыаҕас хатың, тирэх, дууп, ясьең уо. д.а. мастар. Бу мастар олохтоох аномалия зонатын киинигэр – сир анныттан үтүллэн тахсыбыт томторго үүнэн, үс дойду долгуннарын сибээстээччи геомагнитнай антыанналар курдук өйдөбүллээхтэр. Былыр Саян-Алтай түүрдэрин курдук Бүлүү сүннүүн сахалара ыһыах ыһалларыгар баараҕай хатыңнаах томтору булаллара этнографической, фольклорнай матырыйааллартан көстөр. Саян-Алтай түүрдэрэ үүнэн турар хатыңнаах томтор суох буоллабына, сөптөөх томторго улахан хатыңы силистэри буордары түөрэн аҕалан озордон, таһынан өйөөн туруораллар эбит. Онтон сахалар Бүлүү, Өлүөнэ улуу хочолоро соччо томтордору суох буолан, үөһээ

дойду күлүгүн (проекциятын) көнө хонууга күрүөнөн, оройун үрдүк Аар Баҕабынан бэлиэтиллэр. Баҕах икки өттүгэр 3-тэн 9-ка тийэ ахсааннаах сэргэлэри туораллар. Бу күн систиэмэтин планеталара саамай чугаһыспыттарын, сэргэстэспиттэрин бэлиэтэ диэххэ сөп.

Онон Алтай-Саян, Илин Сибиир түүрдэрин - хакастар, тывалар, алтайдар, шордар, телеуттар уонна сахалар өбүгэлэрэ тоҕо бу сирдэри буулаабыттарын ити өйдөбүллэртэн эмиэ быһаарыахха сөп. Ол аата чопчу манньк сирдэртэн үөһэ дойдуга, халлаан тоҕус хаттыгаһын дабайан, куйаарга саамай курдат, кылгас, көнө тахсар аартык сири булуу буолар. Чопчу бу аартыгынан Айыылартан, Таңараттан үңэн сүктэн көрдөһөллөр, куйаарга тахсаллар-түһэллэр, чопчу бу аартыгынан куттара өллөхтөрүнэ түргэнник быһаччы үөһэ көтөр.

Аны бу аймахтыы омуктар алгысчыттара 9-с халлаанца дабайар кэмнэрэ – сааскы, күһүннү күн туруулара, сайыңны дьыл оройугар күн уһуур, эбэтэр кыһын кылгыыр кэмэ. Быһаарыта эмиэ куйаар айылҕатын сокуонун билэллэригэр сытар. Ол курдук, физика науката этэринэн күнүс, күн сырдыгар сир магнитосферата манньк буолар [10]:

Күнтэн сырдыгы кытта кэлэр тыал, дьайыы долгуннара сир үрдүкү чиң араңатыгар иңнэн сири эргийэ көтөн сир геоманитнай күүстэрин сабаан ылан күлүк куула өттүгэр бараллар. Бу долгуннар кутуруктара 5 мөлүйүөн кэриңэ километрдаах сиргэ синньээн мөлтөөн тийээн полюстара атастаһан бысталаналлар уонна галактикалар ыккардыларынааҕы күүстэр хайысхаларыгар хаптараллар. Ити айылҕа көстүүтүн айыы суола, аартыга диэн ааттаан, былыргы алгысчыт хайдах туһанарын сабаҕалаан көрөбүт. Атыннык эттэххэ, алгысчыт дайарыгар, дабатарыгар куйаар, сир тардыытын күүһүн хайдах туһанарын ырытабыт.

Биллэрин курдук, киһи этигэр-хааныгар төбөтүттэн атаҕар тийэ, омукуу чакра диэн, аһаҕас ойбоннордоох. Кини күн, сир гравитациятын геомагнитнай сиэккэтин күүһүн дьайыытыгар сылдыар, оройунан киирэн атаҕынан тахсар араас айылҕалаах долгуннардаах. Онтукайдара аһаҕас ойбон сирдэринэн, оройунан, сүүһүн ортотунан, күөмэйинэн, түөһүн тылынан, киининэн, иһин түгэбинэн киирэн-тахсан уопсай хартыынатан

уустугурдаллар. Онон киһи эмиэ уустук оңоһуулаах бэйэтин биофизическэй, психофизическэй долгун-сиэkkэтин иһигэр сылдыар. Бу ойбоннорун - кини аномальной зоналара диэххэ сөп. Киһи долгун-сиэkkэтэ тулалыыр сир, күн долгун-сиэkkэлэрин кытта дьайса алтыһа сылдыар, күүстэрин хайысхалара дьүөрэлэхэр. Саамай уһуннук дьүөрэлэхэр түгэнэ, биллэн турар, сайыңцы дьыл оройугар күн мунутуур кэмигэр ыһыах күн.

Былыр былыргыттан киһи аймахха турукка киирэн, ойбоннорунан тахсар күүстэрин хайысхаларын салайан, биир тэтимнэ киллэрэн гравитация күүһүн баһыйар күүһү оңорор дьоннор бааллар. Холобур, ойууннар, удаҕаттар, магтар, йогтар, улуу лаамалар. Кинилэр медитация күүһүнэн салгыңна даһан тахсаллара *левитация* дэнэр. Сахаларга эмиэ дайыы, көтүтүү, дабатыы диэн өйдөбүллэр бааллар. Былыргы ыһыах алгысчыта - *айыы ойууна*, эмиэ ити техниканы баһылаабыт киһи буолар. Кини чуумпуга күн тахса илигинэ, айылҕа утуйан, иһийэн турар кэмигэр, туох да тыаска ууска мэхэйдэппэккэ турукка киирэр. Ол кини психофизика сокуонун тутуһан, санаатын күүһүнэн ойбоннорунан барытынан тахсар күүстэрин долгунун тэтимин кээмэйин сааһылаан, салайан, сир, куйаар тэтимигэр тэңнээн сыыйа энергияҕа кубулутан *резонанс* үөскэтэр. Суохтан, салгынтан энергия үөскэппит кэриэтэ. Ол резонанс күүһүнэн гравитация күүһүн баһыйан даһар, көтөр турукка тийэр. Аны соҕотоһун эрэ көппөт, дьөһүөлдүттэрдээх – *ыраас* оҕолордоох аттанар. Ол аата кинилэр коллективной медитацияҕа киирэллэр. Ытык эр дьон ол сиэргэ-туомна сылдыһаллар, *кирдээх* дьахталлар уонна кыргыттар сылдыһыллара бобуллар. Ити бобуу, биллэн турар, дьахтар аймах санаатынан куһаҕан, этэ сиинэ кирдээх диэн буолбатах, кини ууһуур-төрүүр кэмэ кэлэн иһин түгэбинээҕи ойбонун сарыыта чарааһаан, ыйга хас да күн хаанын сүүрүүтүн хайысхата уларыа сылдыар, онон сиэр туом ытыллалар сирин күүһүн хайысхатын кытта дьүөрэлэспэттэнтэн. Аны оһоҕостоох дьахтар иһигэр үөскээн эрэр оҕолоох, онон харыстанар. Онон эдэр дьахтар алгысчыт уонна дьөһүөлдүттэр биир тэтимнэ киирэ сатыыр, резонанс үөскэтэр сиэрдэрин-туомнарын уустугурдуон, мэхэйдээн сөп. Онтон оҕо сылдыан өссө бүтэй, онон долгуннарын хайысхалара дьүөрэлэхэн даһыан сөп. Эбэтэр хаана кэлэн бүһпүт, долгуннарын хайысхата чөлүгэр түспүт аһам саастаах дьахтар алгысчыт сиэрин-туомун ытыһан сөп. Олоңхолорго аһамсыйбыт эмээхсин дьахтар алгысчыттыыр.

Аны төрүү өбүгэлэрин утумнаан кыыл-сүөл, көтөр курдук сир, куйаар тэтимин кытта төрүүбүттэн дьүөрэлэхэр дьөбүрдээх киһи түргэнник турукка киирэр. Оннук киһи алгысчыт буолуон сөп. Удаһан, ойуун эмиэ оннук дьөбүрдээх дьон буолаллар.

Ол эрэри удаһан, ойуун алгысчыттан уратыллара диэн, бастакытынан кинилэр эмчиттэр. Араас ыарыылаах, кыһалҕалаах дьону кытта алтыһаллар, эмтииллэригэр сороһор үөр буолбут иччилэри алы гыналлар. Ол аайы бэйэлэрин долгуннарын ыарыы, куһаҕан тыын долгуннарын кытары дьүөрэлэтэн, сыыйа биир хайысхаҕа, тэтимнэ киллэрэн, сүрдэрин күүрдэн

эмискэ резонанс (энергия) үөскэтэн суох оңороллор, эһэллэр, уматаллар, ыраастыыллар. Онон кинилэр долгуннарын хайысхаларын уларыта сылдыаллар, дыахтар да курдук буолаллар, ыарыһах да буолаллар, наар сир, күн, куйаар хайысхатын, тэтимин кытта дьүөрэлэхэ сылдыбаттар.

Кистэл буолбатах, элбэх омука удьуор мэнэриктээх, ииригирэн ыалдьар дьону эмиэ ойуумсутааһын, удаҕамсытааһын баара. Оннук дьон долгун күүстэрин хайысхалара таңнары-таары, буккуллубут буолаллар. Ол иһин оннук дьон уонна итириктэр алгыска, оһуохайга сылдыаллара бобуллар.

Онтон алгысчыт куруук күн, сир долгуннарын күүстэрин хайысхатын кытта биир хайысханы тутуһар, күүһүн харыстыыр, мунһар-хаһаанар, тулхадышпат. Алгыстан атыңа туттубат, онон кини турукка киирэн салгын кута ыраах айаңа, үрдүк куйаар аартыгынан дабайан - били үөһэ этиллибит күммүт сырдыга сир куула өттүнээҕи күлүк уһун кутуругар сөрөнөн бүтэр уһугар тийэн, күн тардытыын күүһүттэн төлө көтөн тахсан, куйаар киинин чаҕылхай сырдыгар - *Үрүң Аар (Айыы) тойоңо*, танараҕа тийэн үңэригэр-сүктэригэр, алгыс ылан түһэрэригэр бэлэмнэнэр. Онон алгыһынан идэтибит киһи Айыы ойууна, алгысчыт буолар.

Күн кутуруга – *айыы аартыга, айыы суола*, муңутаан уһуур кэмэ - сайыңны дьыл оройо күн, ол иһин киһи-аймах түң былыргыттан таңара алгыһыгар тиксэр баҕаттан бу күнү кэтэһиэн кэтэһэн эрдэбэ, ылбыт үөрүүтүгэр өркөн өрөгөй ыһыабын ыстаҕа. Онон ыһыахха сир-туом кэмигэр алгысчыт араадыйа, тэлэбиһэр уокка-күөскэ холбонорун курдук сарсыардааны чуумпуга, айылҕа утуйан, иһийэн туруутугар бэйэтин, дьөһүөлдүттэрин долгуннарын холбоон биир турукка киллэрэр уонна сүрдэрин күүрдэн резонанс үөскэтэн куттарын төлө көтүтэн таһаараннар, *айыы аартыгынан* үөһэ дойдуга *Айыыларга*, Таңараҕа – *Үрүң Аар (Айыы) тойоңо* айанныыллар.

Алгыска кыра оҕолор хатан, тойуксут кылыһах, эр дьон намыһах хабарҕа куоластара туттуллар. Ханлык баҕарар норуокка эр дьон намыһах куоластарынан, хабарҕаларынан күргүөм ыллыыр мантралара, мэлииппэлэрэ, кыра оҕолор ыраас үрдүк хатан куолаһынан ылар үрдүк дорҕоонноро, саха тойугун кылыһаҕа таңараҕа үңэр сиргэ-туомна туттуллаллар. Былыргы сахалар ыһыахтарыгар күргүөм тойук туойууларын туһунан фольклорист учуонайдарбыт суруйаллар. Ити көстүүнү былыргы сэриит биис-уустар буйуттара өлөр-өлүүгэ баралларыгар, турукка киирэн салгын куттарын эрдэттэн таңаралаталларыгар тутталлара эмиэ биллэр. Быһаарыыта - кылыһах, хабарҕа ырыатын, оҕо хатан куолаһын дорҕоонноро резонанска тириэрдилэригэр. Ол иһин алгысчыт оҕолорго хатылаттаран, сүрдэрин күүрдэн күүстээх резонанс үөскэтэр.

Тойуксут *салгын кутун* ол күүс көмөтүнэн этиттэн-сииниттэн арааран төлө бэрдэрэн өрө көтүтэр. Кута арахсан чэпчэкистик, түргэнник сир геомагнитнай күүһүн хайысхаҕатыгар хабыллан күн сырдыгын кутуругун төбөтүгэр тийэн төлө көтөн галактикалар ыккардыларынааҕы долгуннаннарга хабыллан бастакы хаттыҕаһы туораан, үөс диэки көтөр.

Оннук айыы аартыгынан айаннаан барыта тобус хаттыгаһы туораан куйаар киинигэр чабылхай сырдыкка тийэн, *Үрүң Аар (Айыы) Тойонтон* – Таңараттан алгыс көрдүүр, үнэр-сүктэр, сиргэ, дыонугар-сэргэтигэр түһэрэр, түһүлгэбэ ыһар.

Онон түһүлгэ тутуута, турар сирэ-уота – таңараттан алгыс ылыыга уонна сиргэ түһэриигэ толору эппиэттиир буолуохтаах. Ыһыах түһүлгэтин тутууталарын билиңни кэм хаамытыгар сөпсөһөн хас да көрүңнэ араарыахха сөп:

1. Дьобус нэһилиэктэргэ – *күн көрсүүтүн түһүлгэтин* нэһилиэк дьоно былыргыттан ыһыахтыыр сирдэригэр сарсыарда 3-4 ч. күн өркөнүн туһаайар хайысхалаан: собуруулуу-арбааттан хотугулуу-илиңнэ (өңнөөх сыһыарыы, №1- 4 уруһуйдар).

2. Улуус кииннэригэр. *Күн көрсүүтүн түһүлгэтин* туспа - нэһилиэк дьоно былыргыттан ыһыахтыыр сирдэригэр сарсыарда 3-4 ч. күн өркөнүн туһаайар хайысхалаан: собуруулуу-арбааттан хотугулуу-илиңнэ. Ыһыах аһыыллыытын дьүһүйүүтүн - паарка киин уһаайбатыгар, эбэтэр паарката суох сирдэргэ стадионна күнүс 11-12 ч. күн оройун туһаайан хотуттан – собуруу хайысхалаан.

3. Куорат сирдэргэ. *Күн көрсүүтүн түһүлгэтин* туспа - былыр ыһыах ыһылыбыт сиригэр сарсыарда 3-4 ч. күн өркөнүн туһаайар хайысхалаан: собуруулуу-арбааттан хотугулуу-илиңнэ. Ыһыах аһыыллыытын дьүһүйүүтүн этнографической комплекс киин уһаайбатыгар күнүс 11-12 ч. күн оройун туһаайан хотуттан – собуруу хайысхалаан.

Түмүккэ бу ыстатыйаннан этии - *Олоҕхо дьэтиттэн* (култуура дьэтиттэн) өйдөбүлүн арааран уонна чопчулаан туран *Күн көрсүүтүн түһүлгэтин*, *Моҕол Ураһаны* канонаммыт анал **типовой проектаах** кыһыннары сайыннары үлэлиир дьоммут-сэргэбит сизэр-туом ыһтан үнэр-сүктэр культовой тутууларын тэрийсэн олоххо киллэрэргэ (өңнөөх сыһыарыы, № 26-27 уруһуйдар)

Туттулубут литература, матырыйаал

1. В.Я. Бутанаев. Бурханизм тюрков Саяно-Алтая. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2003. – 2, с. 149-178;

2. Сборник статей (Институт алтаистики им. С.С. Суразакова Республика Алтай). Бурханизм – Ак-Жан: документы и материалы. – Горно-Алтайск: ГУ книжное издательство «Юч-Сюмер – Белуха» Республика Алтай, 2004;

3. Г.У. Эргис. Нюргун Боотур Стремительный. – Госиздат ЯАССР, 1947 .- Вып.1. С.- 163 –169;

4. В. Ф. Яковлев. Ысыах: Туймаада – Эллэй – Ус Хатын/ Якутск: ГУП НИПК «Сахаполиграфиздат», 2005, - 64 с.;

5. Пор Бажын <http://www.por-bajin.ru/>;

6. Салбыксий курган <http://www.culturemap.ru>, khakasweb.ru, www.krsk.info/veloclub, www.rusadventures.ru, tenderwind.narod.ru, discovery.khakasia.ru;

7. Аркаим <http://www.arkaim-center.ru/>;

8. Стоунхендж <http://myfhology.narod.ru/magiks/stounhendg.html>, myfhology.narod.ru, <http://stone.vi-host.ru/01.htm>;

9. Большая советская энциклопедия, М: изд-во «Советская энциклопедия», 1972, т.9, с.503;
10. Большая советская энциклопедия, М: изд-во «Советская энциклопедия», 1972, т.9, с.478
11. Сокровища культуры Тувы.- М: НИИЦентр, 2006, с.320

*А.К. Гаврильева,
директор ЦИТР «Древо Знания» (Мегино-Кангаласский улус)*

Организация сооружения летнего церемониального комплекса «Кулун Атах» в с. Матта Мегино-Кангаласского улуса

Одним из приоритетных направлений в реализации культурной политики Республики Саха (Якутия) является сохранение и развитие духовной культуры, патриотически-духовное воспитание подрастающего поколения на образцах самобытной традиционной культуры.

Для сохранения Олонхо, как важнейшего составляющего нематериального культурного наследия саха-якутов, в век современных коммуникативных и информационных технологий должны создаваться этнографические обрядово-ритуальные комплексы, которые должны возродить традиции обрядовых церемоний.

Цель создания церемониального комплекса «Кулун Атах» в Мегино-Кангаласском улусе заключается в том, что сам ландшафт местности *Кулун Атах* является археологическим памятником позднего средневековья. Является опорным памятником позднего средневековья Якутии и был открыт и исследован в конце 70-х годов на территории Мегино-Кангаласского улуса археолого-этнографической экспедицией ЯГУ под руководством профессора А.И. Гоголева. Памятник расположен в 3 км. западнее села Матта на невысокой северной террасе аласа *Кулун Атах*. Среди археологических памятников Якутии *кулун – атахские* поселения являются одними из самых ранних следов в обитании скотоводов на средней Лене.

Впервые в археологической практике Якутии на археологическом раскопе поселения были обнаружены остеологические останки лошадей и крупного рогатого скота столь ранних эпох. Уникальным стал и керамический комплекс, отличившийся от керамических изделий прошлых эпох. Наряду с этим были обнаружены многочисленные поделки из железа и кости. Многочисленные артефакты поселений говорят о пребывании здесь скотоводов и металлургов.

Открытие *кулун–атахского* поселения, по мнению А.И. Гоголева, позволяет утверждать, что становление народа саха происходило в XIV – XV вв. на территории средней Лены.

На основании вышеизложенных археологических фактов мы считаем, что мероприятия обрядово–ритуального и церемониального характера должны проводиться в тех местах, где исторически **сконцентрированы духовная и материальная культура народа.**

Реализация данного проекта как эксперимента, направленного на создание условий для духовного развития личности и местного сообщества, может послужить для управления культуры администрации улуса механизмом внедрения результатов экспериментальной деятельности.

ЦИТР «Древо Знания» подготовил заявку с проектом по организации возведения сооружения летнего церемониального комплекса «Кулун Атах» в с. Матта Мегино-Кангаласского улуса на участие в конкурсе творческих проектов по целевой программе РС (Я) «Создание условий для духовно-культурного развития народов РС (Я)» на 2008 г. Подготовлены проект-схема комплекса с летним переносным музеем по археологическим материалам раскопок поселения Кулун Атах, составлена предварительная смета. Участников семинара просим поддержать этот проект.

*Д.В. Цыренжапов,
преподаватель филиала в г. Якутске СПБГУКиТ,
режиссер игровых и анимационных фильмов*

Сакральные атрибуты церемонии открытия обрядового праздника Ысыах

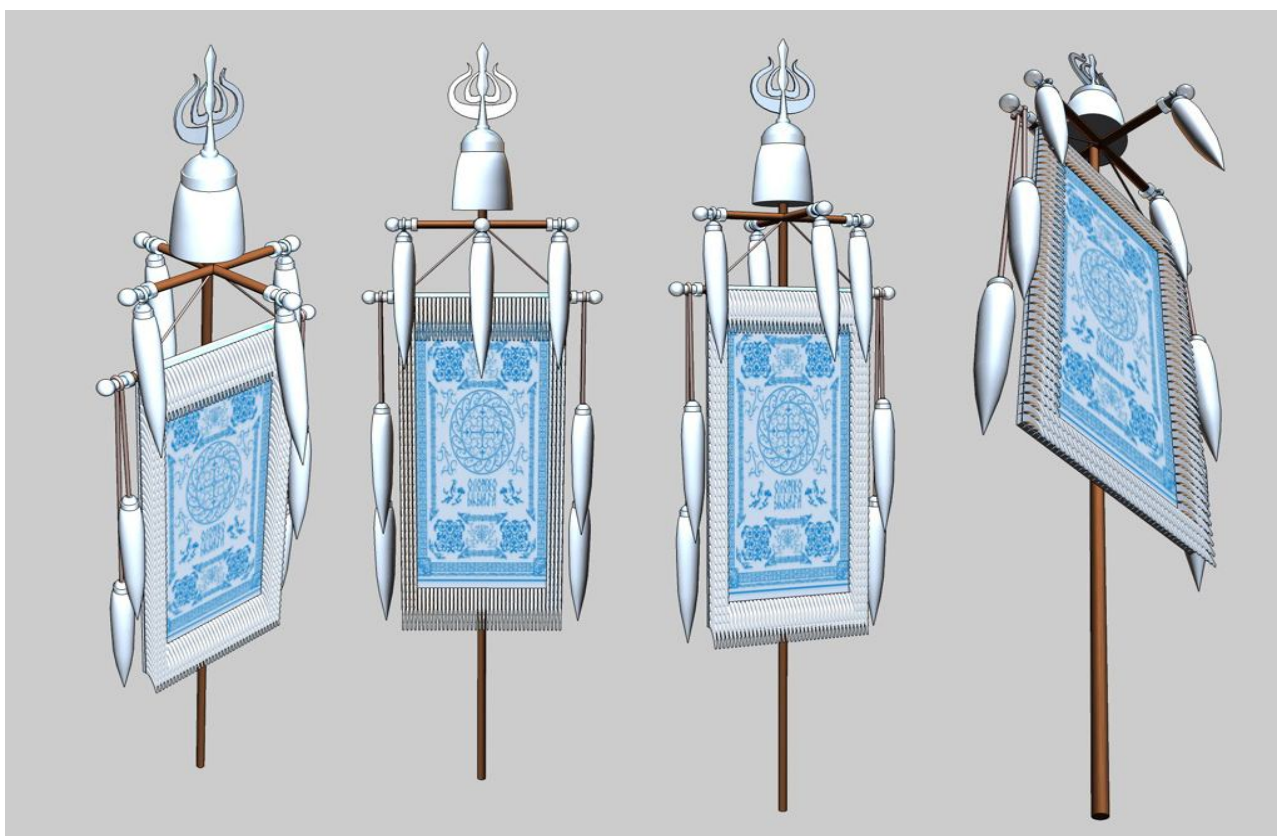

Рис. 1

Предметом исследования данной статьи является такой феномен военно-политической культуры средневековых кочевников Центральной Азии, имеющий ярко выраженные корни в этнографическом субстрате, как знамя

(или знаменный комплекс). Существование знамени имеет весьма значительную историческую ретроспективу, уходящую вглубь тысячелетий. Идеологически обусловленный характер знаменного комплекса имел особую роль в системе формирования власти и в военно-политической культуре. Для обозначения знамени в тюркско-монгольских языках существует достаточно много обозначений. Все они имеют исторически и этнографически обусловленный характер. Остановимся на некоторых из них. Наибольшее распространение получило название знамени, флага, вымпела, штандарта *ту/тук* (и другие варианты). От этого значения идет ряд производных, например, *туглу/тугдук* - "имеющий знамя", "обладатель знамени", "знаменный". Иногда этот термин рассматривался в значении "знаменосец", но чаще "знаменосец" (или "значковый") обозначен термином *тугши/тугчи* - тот, кто непосредственно носит и возит знамя рода, шамана, воинской единицы или хан (см. вклейка, рис.1).

Б.Я. Владимирцов, С.К. Малов, М. Рясянен считают термин *туг* заимствованным из китайского языка - от ср.-кит. *dok* (др.-кит. *duk*), соврем. *dao/du* "штандарт, стяг, знамя, бунчук (из перьев или бычьих хвостов)". По мнению же Т.Д. Скрынниковой, это слово тюркского происхождения.

Г.М. Василевич выводит термин *туг* из *туру~тут*, «характерного для языковой алтайской семьи, из которой оно проникло в некоторые другие языки». Различные значения его, сохранившиеся до нашего времени, показывают реальные истоки происхождения "столба" (в качестве какового оно используется в обрядовой практике эвенков) - "мирового дерева", "соединяющего нашу землю с небом". По мнению Г.М. Василевич, "значения, сохранившиеся за этим словом, показывают три линии дальнейшего развития представлений: 1) дерево-палка-столб-мачта-древко-знамена-знамя, 2) стоять-стойбищем-жить-стойбище-жилище (дом)-комната-город, 3) шаманское дерево, соединяющее землю с верхним шаманским миром"(см. рис. 2).

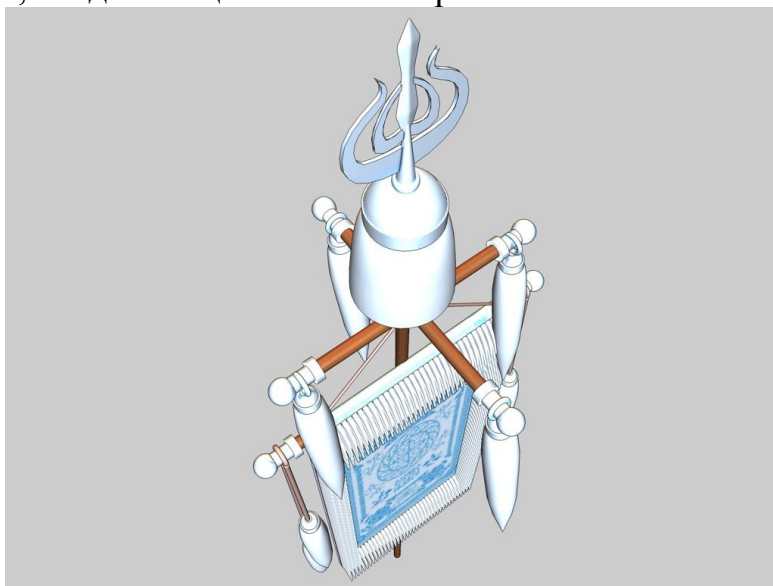

Рис.2

Зафиксированы также следующие значения этого слова: знамя, бунчук; что интересно - барабан (в т.ч. "барабан ночного сторожа", "барабан, в который бьют при хане" (Махмуд Кашгарский); преграда, завал, запруда; признак, примета, "вывеска торговца". Похоже, что первоначально слово *туг* имело основное значение "знак", "примета" - процесс, аналогичный тому, который мы наблюдаем в древнерусском языке: знамя - "знак", "примета", "символ"; термин "знаменатися" в древнерусском языке означает "одеть отличительные уборы перед боем": "и рече Ярослав воем своим: знаменайтесе, повивайте главы своя убусы". То же самое касается и других языков. (Одно из семантических развитий данного корня, в частности, *туграк* "ханская печать"). *Туг'ом* называли также "кисть степени" - то есть имеется в виду, что *туг* - "знак, значок" мог выступать не только в форме того, что мы называем словом "знамя, штандарт", но и в других качествах, а именно: "султана" на головном уборе чинигисидов. В качестве такого знака могли выступать и перья, например, на боевом шлеме, где часто для них встречаются одно-два гнезда на маковке, либо спереди по бокам. Такие шлемы - шлемы социально высоких лиц, полководцев, - назывались *тугулга/тугуга* (тюрк.)>*дабулга* (монг.) (ср: *туглу* - "имеющий бунчук"). (см. вклейка, рис. 3)

Рис. 3. Туг.

С другой стороны, в традиционной культуре применение термина *туг* не столь однозначно. Например, Э.Н. Наджип дает следующее значение этого слова в уйгурском языке - "веревка, протянутая от потолка, держась за которую бахши кружится при завораживании болезни". В данном случае Э.Н. Наджип, видимо, имеет ввиду описанный у Э.Р.Тенишева в его экспедиционных дневниках обряд камлания, который выглядит следующим образом. "Посредине просторной комнаты постлали палас из грубой шерсти с черными и серыми полосами. В центре его на земляном полу был укреплен кол, к которому привязан один конец черной шерстяной веревки. Другой

конец был закреплен на толстой балке потолка. На высоте человеческого роста к веревке прикрепили белый платок. Еще выше бакши укрепил большую связку тонких разноцветных лент (хелем). Все это сооружение носило название *туг*. Вокруг него совершалась церемония лечения больного". Такое применение термина *туг* позволяет вспомнить о шаманском дереве, о котором пишет Г.В. Василевич (см. выше), и приводит нас в шаманские практики вообще. Например, в бурятской шаманской практике мы встречаем термин *дугы/дугу* (буквально, "мостик") - красные и синие шелковые нити, соединяющие ритуальные березы, в том числе во время обряда посвящения шамана. Эти нити символизируют путь шамана к тэнгрям - небожителям, что, в частности, напоминает и о предположении ряда исследователей о возможности происхождения слова *туг* от *duk* (см. выше).

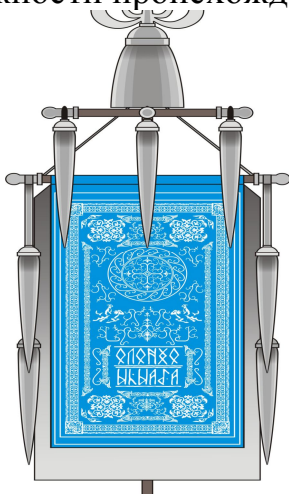

Рис. 4. Бунчук

Бунчук распространен в западно-тюркских языках и через них получил известность в Европе. Происхождение этого слова традиционно считается не вполне ясным. Согласно "Новому энциклопедическому словарю" Брокгауза и Эфрона, его "чаще всего принимают за турецкое слово "бисер, бусы". В "Словаре русских народных говоров" слово *бунчук* трактуется как "жемчуг", в словаре М.Фасмера - "конский хвост, ниспадающий с наконечника, имеющего форму полумесяца, символ высшей власти, гетманский жезл... Заимствован из крымско-татарского "раковина, бусы на шее лошади". В "Толковом словаре русского языка" под редакцией Д.Н.Ушакова - "бусы, надеваемые на шею лошади, конский хвост на древке, как знак власти (гетманской, паши)". К.Г.Мегнес считает это слово скорее как *part pro toto* (*бунчуг/мунчуг* со значением "подвеска, жемчужина"), распространившееся на все знамя. Замечены следующие разночтения этого слова: *бончук=боншук* - "бусы, зерна (четок)", в словаре В. В. Радлова, кроме приведенных выше - *бунпук* - "раковины, шарики, бусы, надеваемые на шею лошади". Э. В. Севортыном намечена связь тюркского от *бойун=бун*, имеющего значения "шея; загривок, затылок; горло": от второй формы слова - *бун* - *бун'са* - "ожерелье из монет"; от первой - *бойун* - *бойунтырык/мойтурук* - слова, связанного с шеей: предметы, охватывающие шею, в первую очередь, человека или животного

(ярмо и т.д.); воротник; боа из мехов, меховой шарф, ошейник из беличьих хвостов, ожерелье (якут.). То есть бунчук есть нечто висящее, подвеска (см. вклейка, рис.4).

М. Г. Рабинович, анализируя данные о древнерусских знаменах, испытавших в своей морфологии большое влияние степной культуры, писал, в частности, следующее: на Руси "стягом называлось собственно древко, на вершине которого укреплялось навершие, имевшее чрезвычайно важное значение в качестве символа... Ниже навершия на древко часто (но не всегда) прикрепляется яркого цвета бунчук (челка стяговая), а еще ниже полотнище стяга... Иногда знаменем служил один бунчук без полотнища". В этой связи возможно использование термина бунчук применительно к колечку из конских грив - челки стяговой, расположенной ниже навершия в верхней части древка (об этом см. далее) - на месте, которое визуалью (с точки зрения морфологии) действительно можно считать "шеей" знаменного комплекса (см. рис.6)

Знамена также широко использовались среди алтайских тюрков как церемониальные, обрядовые атрибуты. Например организацией проведения Небесного жертвоприношения занимался *тӧс пазы* - глава религиозной общины (букв. глава основы), который переизбирался через каждые три года. Соблюдалась очередность «теес» в службе общине, чтобы все могли выразить свою дань благодарности (толыг – буквально выкуп) Великому Ах-Худаю. В качестве атрибута власти *тӧс пазы* получал от *пурхан пасчы* переходный жезл – *ах сабыт*, который хранился у него под сводами мужской половины юрты в течение избранного свода. *Ах сабыт* изготовлялся из березовой ветви, куда привязывались белые и синие ленты – *чалама*. Вручение жезла *ах сабыт* происходило торжественно после завершения *тайыга*.

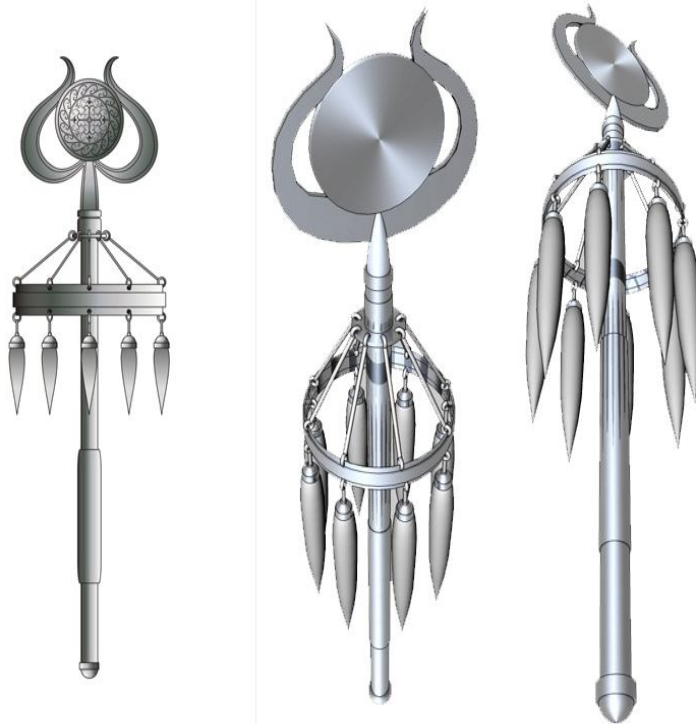

Рис.5.Жезл

Как отмечает М. Аджи, на Алтае знамена были издревле: каждый род там имел знамя — *туг*. (Отсюда, между прочим, слово «дух» в русском языке.) Его еще называли «хоруг» и «алабарым», что тоже тюркские слова, означающие «охранник» и «погибель злых духов». Ведь, в знамени по древней алтайской традиции обитал дух рода. Поэтому склонить знамя у тюрков считалось позором, а уронить — большой бедой. Потеря знамени означала безоговорочную смерть рода, даже если он был в расцвете сил и возможностей, с ним уже не считались. Семьи, которых объединяло одно общее знамя, называли «тухум». Это вторая, после семьи, ячейка тюркского общества, с нее начинались улус, орда и народ.

Три цвета были на знамени алтайцев, потому что три цвета имеет Вечное Синее Небо, которое они обожествляли, — синий днем, красный утром, белый вечером. Еще в XIII веке тюрки помнили о небесном происхождении цветовой гаммы своих знамен, о чем рассказывает церемония избрания Великого хана, практиковавшаяся тогда. Впрочем, та древняя традиция Алтая и поныне сохранилась в Европе, «алтайские» цвета расцветчивают государственные флаги тех стран, чье население привело сюда Великое переселение народов.

На церемонии избрания Великого хана белое знамя символизировало запад (заход солнца, вечер), красное — восток (восход солнца, утро), синее или фиолетовое — центр (полдень).

Знамя по своей сути означает прежде всего "знак". Этим знаком (и это подтверждает и археологический, и этнографический материал) были прежде всего (в эпоху родового строя) значки родов, фратрий и т.д., выступающих в поход. По мнению А. П. Окладникова, "это были фигурные изделия из меди и бронзы, характерные для скифской культуры Восточной Европы и одновременных ей степных культур Центральной Азии - вплоть до Ордоса и Северного Китая, - так называемые "навершия", изображающие различных животных и, в очень редких случаях, человека (см. рис. 6).

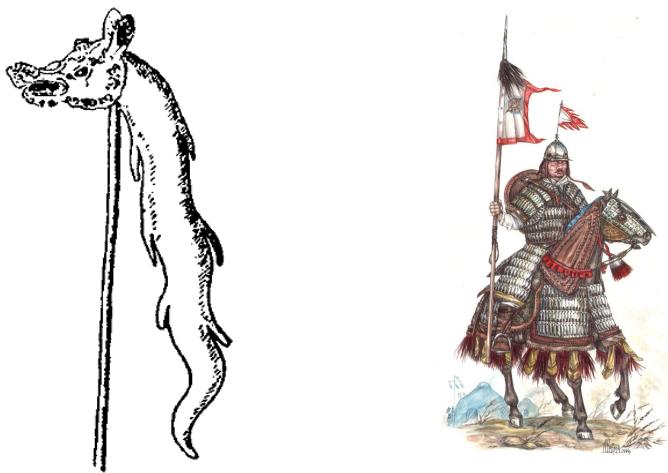

Рис.6. Знамена

В Центральной Азии еще в эпоху раннего средневековья знамена служили маркировкой отряда в тысячу человек. Ханы или Каганы при помощи знамен и других знаков могли управлять войсковыми частями, организовывать боевые построения или, создав главный штандарт *тухум*, могли под это знамя объединить все кланы, семьи, роды и создать конфедерацию, союз племен.

Многоаспектность функциональных характеристик знаменного комплекса определяется тем, что оно достаточно мобильно, в отличие от так называемых "сакральных мест", которые, являясь стационарными объектами культа, привязаны к этим географическим точкам. Штандарт, знамя, освященные в сакральном месте, перемещаются, как мобильная часть этого центра, мирового дерева и несут с собой комплекс сакральных идей и представлений, выступая как консолидирующий социальный символ.

В заключение можно констатировать, что внесение переносного знамени-штандарта, жезла в качестве сакральных атрибутов в церемонию открытия республиканского праздника Ысыах Олонхо - исторически, этнографически оправданно и послужит консолидации социума.

Использованная литература

1. В.Я. Буганаев. Бурханизм тюрков Саяно-Алтая. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2003. – 2, с. 149-178;
2. Уйгуро-русский словарь / Сост. Э. Н. Наджип. Ред. Т. Р. Рахимов. М., 1968, с. 335 (далее: Наджип, 1968); Вербицкий В. Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Казань, 1884, с. 370 (далее: Вербицкий, 1884); Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III. Ч. 2. М., 1963. Стлб. 1425 (далее: Радлов, 1963); Хомонов М. П. Из наблюдений над лексикой древнемонгольского памятника "Сокровенное сказание" // Труды Бурятского института общественных наук Бурятского филиала Сибирского отделения АН СССР. Вып. 13. Улан-Удэ, б/н, 1970; Pelliot P. Histoire secrete des Mongols. Restitution du texte mongol et traduction francaise de chapitre I a VI. Paris, 1949 и др.
3. Василевич Г. М. Древние охотничьи и оленеводческие обряды эвенков // Собрание Музея антропологии и этнографии АН СССР. Т. XVII. М.-Л., 1957, с.155-156.
4. Манжигеев И. А. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. М., 1958, с. 46; Хангалов М. Н. Собрание сочинений. Т. II. Улан-Удэ, 1959, с. 378, 379.
5. Потанин Г. Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. II. Материалы этнографические. СПб, 1881, с. 94.
6. Самойлович А. Н. Монголо-шаманский обряд завораживания бунчуков в начале XVI в. (Бабуровское описание) // Живая старина, М., 1911, в. 3-4, с. 431-432; ср.: Бабурнаме. Записки Бабура. Ташкент, 1958, с.117.
7. Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XVI в. на арабском языке). Введение, лексикограмматич. очерк, пер., глоссарий, грамм. указатель Э. Ф. Фазылова и М.Т.Зияевой. Ташкент, 1978, с.284.
8. Радлов, 1963, IV, 2, стлб.1815.
9. Севортыан Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б". М., 1978, с.180-182.
10. Окладников А. П. Древние шаманские изображения из Восточной Сибири // Советская археология. Т. X. М.-Л., 1948, с. 223;

11. Окладников А. П. Конь и знамя на Ленских писаницах // Тюркологический сборник. I. М.-Л., 1951, с. 148
12. Решетов А. М. Дракон в китайской культурной и политической традиции // Символы и атрибуты власти: генезис, семантика, функции. СПб, 1996, с. 153-159.
13. Мурад Аджи. Тюрки и мир: сокровенная история
14. С. В. Дмитриев. Знаменный комплекс в военно-политической культуре средневековых кочевников Центральной Азии. Санкт-Петербург.
15. Древние символы Саха (Якутии) [1995] // В.Сапрыков Источник: Наука и жизнь 6/95: 29-32

*Г.А. Самойлова,
директор информационно-методического центра «РИнфо»
Управления культуры и духовного развития МР «Сунтарский улус (район)»*

«Методико-экспертные условия сохранения и развития национального праздника «Ысыах»»

Ысыах самый почитаемый, долгожданный праздник народа Саха. Задолго до начала его, людей охватывает массовый психоз ожидания и всеобщего ликования. Почему? Долгая и суровая зима угнетает и утомляет человека физически и морально. Чрезмерная зажатость организма в течение долгого времени требует духовного и эмоционального раскрепощения. Если раньше существовала устойчивая народная традиция праздничной культуры, то в последнее время проблема организации национального праздника «Ысыах» приобретает острый характер. Возрастание культурно-творческих потребностей общества предъявляет новые требования к формам организации национальных праздников, к методике их проведения. Не секрет, что нынешняя ситуация подготовки и проведения национального праздника не в полной мере соответствует современным требованиям.

Для этого необходимо изучить современную маркетинговую ситуацию национального праздника «Ысыах» и выявить те ресурсы, которые при определенных и проектно обоснованных условиях становятся средством разрешения или оптимизации ситуации. Проведение маркетинговых исследований национального праздника «Ысыах» продиктовано потребностью организаторов в информации по видению и желанию населения – каким должно быть это мероприятие. Вместе с этим, исследование выяснит социально-экономические характеристики потребителей, мотивы посещения или непосещения праздника, степени удовлетворенности по работе организаторов.

Проблема – противоречие между современными проблемами организации национального праздника «Ысыах» и выявленной исследованием степенью их решения. Во всех улусах **базовые проблемы** в организации проведения национального праздника «Ысыах» почти одинаковые:

1. не учитываются организационно-методические, экономические и управленческие принципы и механизмы современного развития технологий организации и проведения национального праздника «Ысыах»;
2. координация деятельности культработников с этнографами, социологами, фольклористами носит эпизодический, несистемный характер;
3. усиливается тенденция спада самоорганизованной и социокультурной активности населения, особенно молодого поколения сельской местности;
4. запросы и интересы целевой аудитории учитываются не полностью. Инициаторы, организаторы праздника игнорируют мнение населения по поводу организации праздника;
5. снижается финансовая и материальная база их проведения;
6. не определено целевое назначение социальных функций обрядового праздника;
7. культработники слабо ориентируются в научных основах и концепции праздника. (Не зная концепции, социальной функции и маркетинговой ситуации обрядового праздника нельзя разработать методико-экспертные условия сохранения и развития национального праздника «Ысыах»);
8. не всегда практикуется вариативность сценарных основ и моделей праздников;

Сегодня, большинство организаторов праздника не располагает конкретными сведениями о социальных, демографических, экономических признаках, характеризующих потенциальных потребителей, о запросах и предпочтениях, замечаниях и требованиях населения к сфере досуга, оценкам деятельности организаторов. Но, поскольку конечной целью деятельности является удовлетворение и формирование многообразных и духовных потребностей населения, организаторы должны обладать обширным информационным полем о реальном участии различных социальных групп в потреблении досуга. Наличие такой информации – одно из основополагающих условий успешного разрешения экономических трудностей, периодически возникающих в сложившейся современной рыночной ситуации, связанных как с перспективным, так и с текущим планированием эффективной деятельности организаторов.

Решая текущие задачи, мы зачастую не знаем целенаправленности социальных функций обрядового праздника. Идет игнорирование функций праздника. Функции выражаются в его способности закреплять и стимулировать универсальные формы и способы жизнедеятельности человека и общества.

Традиционные функции: образовательно-воспитательная, идеологическая, социально-психологическая, зрелищно-развлекательная, регулятивная, универсальная – обеспечение социальной интеграции людей,

что формирует основания устойчивого коллективного существования и деятельности, совместного удовлетворения интересов и потребностей. Праздник играет роль катализатора социального обмена, он создает и расширяет социальные связи. Праздник является способом обмена информацией и социальным опытом между людьми.

В настоящее время традиционные функции национального праздника существенно расширились и его необходимо рассматривать под новым, нетрадиционным углом зрения. Праздник - это специфический коммуникационный канал в системе маркетинга услуги (досуга), задачи которого - решение рекламных и пиар задач. Национальные праздники постепенно становятся одной из наиболее эффективных форм маркетинговых коммуникаций. В системе маркетинга услуги помимо просто зрелищно-развлекательных, могут быть, как реклама, продвижение этого района на международном туристском рынке и фандрайзинг – привлечение дополнительных инвестиций в район. Маркетинговая ориентация национального праздника изменила не только его формы и содержание, но и сам алгоритм организации. Теперь его инициаторы, организаторы должны, прежде всего, сделать анализ ресурсов и проблем тех социальных сил, которые заинтересованы в его проведении (государственные органы, коммерческий сектор, население, СМИ и т.д.).

Ресурсами национального праздника «Ысыях» могут быть: информационные, спортивно-оздоровительные, музыкальные ресурсы, т.е. архитектурно-ландшафтные памятники и ансамбли, танцы, театр, народные промыслы, исторические, историко-культурное наследие, национальная кухня, региональная самобытность...

Реклама национальных праздников, безусловно имеет свои специфические особенности. Большинство специалистов по рекламе относят ее к рекламе информационной, социальной, и эстетической.

Реклама информационная должна распространяться при помощи средств массовой коммуникации. Реклама информационная должна быть предназначена для определенной группы населения, т.е. быть явлением массовой коммуникации.

Социальная функция рекламы направлена на формирование общественного сознания, усиления коммуникативных связей в обществе и улучшение условий существования.

Эстетическая функция рекламы нацелена на формирование вкуса потребителей.

Национальные праздники, в основном, - это акции, организованные на улусном, городском уровне. Участие в них позволяет привлечь референтную группу, лоббировать интересы на государственном уровне, создать запоминающийся образ, связанный с положительными впечатлениями от праздника, представить рекламную кампанию как общественно-полезную организацию.

При подготовке рекламно-информационных мероприятий национальных праздников необходимо учитывать следующие основные моменты:

- концепция празднования;
- главная идея праздника;
- возможность специализации праздника;
- предлагаемая символика;
- информационно-рекламное обеспечение праздника (стенды, растяжки и т.п).

Основные элементы технологического обеспечения праздника:

- переговоры с оргкомитетами;
- организационные вопросы подготовки рекламной кампании;
- принятие решения о выборе рекламных носителей;
- подготовка персонала;
- подготовка оборудования.

Приступая к рекламе социально-культурных программ, в частности, национальных праздников, необходимо:

- определить основной круг реальных и потенциальных потребителей или участников программы;
- охарактеризовать их по демографическим (возраст, пол), географическим (район проживания, тип местности) признакам, по принадлежности к определенной социальной группе, уровню образования и культурных запросов, степени подготовленности к восприятию предлагаемых программ, уровню доходов;
- определить специфику целей рекламной работы;
- установить есть ли конкуренты, и если есть, то в чем можно их превзойти;
- изучить традиции национальных праздников, организации и перспективу национальных праздников;
- подсчитать потребные расходы на достижение целей.

Таким образом, на сегодняшний день необходима пропаганда национальных праздников, которая в современных условиях должна проводиться средствами рекламы. При подготовке следует учитывать, что такая реклама носит социальный характер, она не предусматривает коммерческого извлечения прибыли. Рекламная кампания должна быть ориентирована на все группы населения: начиная от детей, школьников и заканчивая пенсионерами. В зависимости от целевой группы выбирают рекламные носители.

При подготовке рекламной кампании национального праздника необходимо учитывать следующие моменты:

- придерживаться главной идеи праздника;
- использовать возможность специализации праздника;
- применить предлагаемую символику;
- задействовать современное информационно-рекламное обеспечение.

Процесс создания эффективной рекламной кампании национального праздника, т.е. подготовку и планирование кампании, следует начинать не позднее, чем за два месяца до его проведения.

*С.В. Конобулова,
зав. экспертно-правовым отделом
информационно-методического центра «РИнфо»
Управления культуры и духовного развития
МР «Сунтарский улус (район)»*

«Проект социологического исследования «Национальный праздник Ысыах – традиции и современность»»

ИМЦ «РИнфо» на протяжении последних 5 лет разработано 8 авторских проектов социологических исследований. Из них 5 проектов - по изучению интересов и запросов различных категорий населения улуса, также Вилуйского региона в сфере развития жанров и направлений традиционного художественного творчества.

В настоящее время Сунтарский улус живет в преддверии юбилейного ысыаха, посвященного 110 летию С.А.Зверева – Кыыл Уола и перед нами стоит задача интенсивного изучения проблем организации национального праздника Ысыах.

По 2 авторским проектам нами выиграны Гранты Президента РС (Я) и Министерства культуры и духовного развития РС (Я); Проведены региональные научно-практические конференции:

- в 2006 году - «Национальный праздник Ысыах – традиции и современность», в работе которой приняли участие выходцы из Сунтарского улуса (ген. директор этнографического комплекса «Ус хатың» Яковлев В. Ф., народный мастер, кандидат исторических наук, доцент ЯГУ Петрова С.И., директор ЗЦКО Гоголева М.Р., руководитель народного театра танца «Эрэл» С. П. Толстякова);

- в 2008 году - «Олоңхо кэскилэ». В работе конференции приняли участие кандидат филологических наук Филиппова Н.И., доктор педагогических наук, профессор ЯГУ Поликарпова Е.М., зав. отделом традиционной культуры Дома творчества им. А.Е. Кулаковского Сысолятина З.Г., кандидат филологических наук, научный сотрудник Института гуманитарных исследований Мухоплева С.Д., младший научный сотрудник ИГИ и ПМНС СО РАН Дьяконова Н. А. Были рассмотрены важнейшие аспекты исследования отношения молодежи к эпическому наследию, современное состояние устного эпического сказительства, проблемы сохранности рукописных архивных материалов и обучения детей языку олонхо. Особое внимание было уделено мастер-классу заслуженного учителя РС (Я), отличнику образования РС (Я) Тимофеева Н.П., который позволил

участникам НПК ознакомиться с его методикой обучения сказительскому искусству.

Для проведения в Усть-Алданском улусе третьего Ысыаха, посвященного якутскому героическому эпосу Олонхо в 2009 году, необходимо проведение социологического исследования, для становления научно обоснованной методики Ысыаха, продиктованной объективной необходимостью поиска технологий и механизмов развития фольклорной традиции.

Вашему вниманию, как рекомендация для проведения Ысыаха Олонхо в Усть-Алданском улусе, представляется проект социологического исследования «Национальный праздник Ысыах – традиции и современность», проведенного в 2005 году в Сунтарском улусе. Выводы и результаты могут быть использованы для дальнейших исследований.

Актуальность исследования:

Проблема организации национального праздника Ысыах, в полной мере не изучена, имеются публикации по организации смотров отдельных жанров фольклора и традиционной культуры, анализирующих проблемы отдельно взятых улусов по организации праздника. Организаторы праздника не имеют полного представления о мнении населения в вопросах организации Ысыаха. Вопросы сочетания традиции и современности являются актуальными на данный момент, существуют противоречивые суждения о несовместимости двух этих понятий или их органичном слиянии.

Цель исследования:

Определить заинтересованность, инициативу и активность населения по вопросу организации национального праздника Ысыах.

Задачи исследования:

Выявить пути развития рекламной работы по Ысыаху для привлечения гостей на национальный праздник;

Развитие сферы туризма и бизнеса в результате рекламно-выставочной деятельности по Ысыаху;

Вовлечение финансовых средств из других структур для совершенствования эстетики, дизайна места проведения национального праздника.

Объект исследования:

Носители традиционной культуры, организаторы, население улуса.

Предмет исследования:

Отношение населения данного улуса к проблемам организации национального праздника Ысыах.

Основная гипотеза:

Население Сунтарского улуса имеет единое мнение о том, что органичное слияние традиций и современности, при проведении праздника, является основой развития методики организации национального праздника Ысыах. В данном анкетировании приняли участие 580 респондентов (кроме

центра улуса села Сунтар, приняли участие поселения с жителями более 1000 человек).

Систематизация форм, методов и механизмов проведения национального праздника «Ысыах» дает информационную базу для популяризации традиций улуса. По данным социологического исследования сделаны выводы:

1. Население в целом удовлетворено нынешним состоянием и качеством организации национального праздника Ысыах, проводимого ежегодно в Сунтарском улусе;
2. Для большинства населения праздник Ысыах является символом единения человека с природой, философией, историей национальной культуры;
3. В ритуально-обрядовых и фольклорных мероприятиях праздника население непосредственного участия не принимает;
4. Причины нежелания принимать участие в этих мероприятиях – заорганизованность, заштампованность праздника (по принципу «лишь бы»);
5. Большинство населения приходит на праздник отдыхать и любоваться природой, увидеть конные скачки, ритуально-обрядовые и фольклорные мероприятия (стать зрителем);
6. Местность в организации праздника играет главную роль, ибо ее ландшафт, природная эстетика и ее архитектурно-декоративные сооружения и оформление играют ключевую роль в эмоциональном настроении людей, формирует эти настроения;
7. Национальный праздник Ысыах в историческом, самобытном и в эстетическом сознании населения теряет традиционные ценности духовной стороны обрядового танца «Осуохай» и пения «Тойук»;
8. Основные трудности, возникающие в ходе организации праздника, население Сунтарского улуса видит в отсутствии целевого финансирования ритуально-обрядовых и других фольклорных мероприятий, оформления и изготовление архитектурно-декоративных и др. сооружений местности праздника. А так же в отсутствии системной исследовательской работы по изучению проблем организации праздника «Ысыах»;
9. Население считает, что в рыночных условиях расходы на организацию ритуально-обрядовых, фольклорных мероприятий, обустройство и оформление местности праздника должны оплачиваться за счет бюджетов улусной \районной\ и местной Администрации;
10. По мнению респондентов, в зоне проведения праздника необходимо выделить специально оборудованные, оснащенные и оформленные места отдыха для детей, подростков, молодежи и пожилых;
11. Население считает, что нужно при местной Администрации создать целевой Фонд праздника «Ысыах», для аккумуляции финансовых средств из различных источников;

12. Организация национального праздника - это не постановка календарного концерта силами узкого круга организаторов, поэтому она требует длительной подготовительной работы с вовлечением всего населения и всех учреждений;
13. Подготовительная работа по решению проблем организации национального праздника «Ысыях» должна проводиться в течение всего года;
14. Ритуально-обрядовая зона праздника должна стать сакральной зоной для всех, в настоящее время она является «сценой» только для узкого круга участников церемонии - артистов;
15. Совершение ритуально-обрядового действия «Алгыс» нужно доверить глубоко и истинно уважаемому населением носителю традиции, впитавшему природный дар священнослужителя;
16. По мнению опрошенных, носителей священного действия «Алгыс», отбирает сама природа и открывает им дорогу;
17. В организации национального праздника «Ысыях» вдохновителями и инициаторами должны стать местная Администрация и Управление культуры и духовного развития;
18. Население должно участвовать в организации праздника «Ысыях» - творчески и материально;
19. В организации праздника следует строго придерживаться традиций канонизированных ритуалов, обрядов и жанров фольклора, иначе исчезнет самобытность и колорит, разрушится связь времен и поколений;
20. Основные ошибки и недоработки органов муниципальной власти и учреждений культуры при организации праздника кроются в слишком шаблонном и «компанейском» подходе к сохранению традиций и преемственности. Организация проходит без серьезной финансовой, аналитической и экспертной базы. Население отчуждено от вопросов организации праздника;
21. Чтобы праздник «Ысыях» стал местом и символом единения, радости и культурно-нравственного благополучия людей, необходимо сохранять вековые традиции, особое внимание уделять ритуально-обрядовым действиям праздника и развивать научную, методическую и аналитическую базу организации.

*Е.К. Колодезникова,
И.П. Готовцев аатынан Тандатаабы
кыраайы үөрэтэр, исторической музей
Фондатын харайааччыта*

Ыһыах сценарийыгар уонна ыытыллытыгар мин тус санааларым

Сүүрбэччэ сыл устата дойдубар ыһыахтар сценарийдарын суруйууга уонна тэрээһинигэр быһаччы кыттан кэллим. Бу сыллар тухары бэйэм кэтээн көрүүлэрим түмүктэригэр ыанньыйбыт санааларбын үллэстэргэ сананным.

Ыһыах диэн тылга нууччалыы бырааһынньык диэн тылы самсыы тутар олуонатык иһиллэр. Ыһыах көннөрү түмсүү, көр-нар, күүлэй, шоу буолбатах, онон итинник таһымча түһэриэ суохтаахпыт. Ыһыахха сыһыан саха дьонун ис туругун көрдөрөр дии саныбын. «Саха саха эрдэбинээби» кэмин ыһыабын туһунан биһиги олоххоттон эрэ билиэхпитин сөп. Ол иһин олоҕхо ис хоһооно ымпыгар-чымпыгар тийэ чинчилиэхтээх, үөрэтиллиэхтээх. Билинҥи кэмнэ үксүбүт ыһыахха ким эрэ тэрийбит көрүн-нарын көрө кэлбит курдук тутталлар. Онтон дьининэн ыһыахха тэрийээччи уонна көрөөччү диэн суох буолуохтаах, киһи барыта ыһыахтыахтаах – ол аата алгысчыт көмөтүнэн айылҕалыын, Үрдүк Айыылардыын алтыһан, көргө-нарга, күрэхтэһиигэ кыттан инники олобун түстэниэхтээх.

Мин тус санааларым манньктар:

- Ыһыах *аһыллытын сирэ-туома* былыр былыргыттан олохсуйан кэлбит үгэһи тутуһулан ыытыллыахтаах. Ханньык да саңаны киллэрии («новодел») суох буолуохтаах. Ыһыах бэйэтэ туспа каноннардаах онтон туораныллыа суохтаах;

- *Алгысчыт туһунан*. Түөлбэ ыһыабын ол түөлбэбэ олохтоох ыраас санаалаах, үгүс дьон ытыктабылын ылбыт киһи алҕаан аһыахтаах, хантан эрэ ыңырыллан кэлбит киһини олохтоохтор да, сир дойду да ылынымыан сөп. Онтон улууска ыытыллыахтаах олоҕхо ыһыабын хас да алгысчытынан алҕатан аһыахха сөп;

- Ыһыах *ыытыллар сирин* талыыга ураты болҕомто уурулуохтаах. Түһүлгэ турар сирэ бары өртүнэн ыраас - урукку өртүгэр охсуһуу, өлөрсүү буолбатах буолуохтаах. Холобур, мүрүлэр ыһыах ыһар сирдэрэ быйыл «киртитилиннэ», онон онно ыһыахтыыр сатамат;

- Түһүлгэ хайаан да *хатыңнардаах сиргэ* тэнитиллиэхтээх. Хатың мас барахсан кэрэ көстүүтүнэн харабы эрэ сылаанньытар буолбатах, тулалыыр эйгэни оморчу ыраастыыр, арчылыыр аналлаах;

- Кэлин сылларга түһүлгэлэрибитигэр ыттарбыт тэнңэ хаамсаллар. *Ыһыах күн - ыттар бааллар күннэрэ*, ону умнумуоҕуң;

- *Аһыллыы сирин-туомун* кэнниттэн ыытыллар театризованнай туруорууга түһүлгэбэ «абааһылары» таһаарар сыһа;

- *Тэрээһин барыта* сахалыы куттаах буолуохтааҕа өйдөнүллэр эрэри, арыт ыһыахтар түһүлгэлэригэр маатыры аңардаах тыллаах-өстөөх нууччалыы ырыалар тардылааччылар. Музыканын добуууол, кизгэтии барыта айылҕа тыаһынан-ууһунан (чыычаах ырыата, кэбэ этиитэ, сүүрук тыаһа уо.д.а.) уонна сахалыы музыкальнай инструменнарынан оһоһуллуохтаах;

- *Спортивной күрэхтэргэ* сахалыы эрэ илии-атах оонньоуулар ытытыллаахтаахтар. Күрэхтэһии барыта бастыңтан-бастыңнар күөн көрсүһүүлэрин быһыытынан барыахтаах. Ол эрэри үтүө үгэскэ кубулуйбут «Дыгын оонньоууларын» хатылыыр сөбө суох;

- Түһүлгэбэ озорчу түптэ, ас-үөл сыта тунуйарын курдук түптэлээһин (киинэн,буҕарааскай отунан), аһааһын тэриллээхтээх;

- Олоңхо ыһыаҕар дың чахчы олоңхолуур, олоңхону эттэринэн-хааннарынан билинэр, ылыммыт дьону дьон-сэргэ иннигэр таһааран билиһиннэрэр, олоңхолотор наада. Дьону соһутаары дуу, үлэ барарын көрдөрөөрү дуу оҕо дьону киллэрии сыһа.

Олоңхолоох, ыһыахтаах - ураты култууралаах саха урааңхайдар буоларбытынан киэн туттуобуң, саха сахатынан кэрэтин умн

*А. Д. Софронова,
Амма улууһа, уһуйааччы*

Олоңхоҕо сыһыан

Саха норуотун уус-уран тылын уйата улуу олоңхобутугар сыһыанна бэйэм санаабын үллэстиэхпин баҕаран Олоңхо Ыһыаҕын ытытыга аналлаах семинарга кытта кэллим.

2006 сылтан саҕалаан улуу Ойуунускай биһигэр, ытык Тааттаҕа олоңхо ыһыаҕа ытытыллар диэн истиэхпиттэн тэринэн, Таатта курдук саха норуотун, сахалыы куттаах, саха тутулун тэринэн, саха тутулун өрө тутан, ыһыктыбакка озорор ытык сиргэ быйыл сайын «Таатта – олоңхо биһигэ» диэн олус диэн күүспүт ыһыахпар олоңхону толорор аҕыс оҕолордоох тийэн кыттан кэллибит. Христина Егорова эдэр олоңхоһуттарга бастаан үөрүүбүт улахан.

Үчүгэй тэрээһиннээх, улуус дьоно барыта сахалыы сэмэйдик сүргэтэ көтөбүллэн тэримитэ биллэр. Хоммут сирбитигэр истиң, сылаас эйгэни көрсөн үөрэн-көтөн, сахалыы таңас араас эгэлгэтин көрөн кэллибит. Оһуохайга кыттан оҕолорум да, бэйэм да оһуохай этиитигэр элбэҕи биллибит, көрдүбүт, иһиттибит. Ол гынан баран, тугу кистиэмий, чахчы

олоңхоџо анаммыт ыһыахха Таатта, атын улуустар олоңхоһуттарын кытта сэргэстэһэн олорон олоңхолоон көрө-көрө кэпсэтэн олоңхону толоруу ньымаларыгар үгүскэ үөрэниэхпит, кырдыаџас дьон алгыстарын ыһыахпыт диэн бигэ эрэллээх тийбиппит. Онтукпут ханна буоларын курдук күрэх эрэ быһыытынан баран улаханник астыммакка кэлбиппит. Олоңхоџо анаммыт ыһыахха олоңхоџо суолта ууруллан сүрүн өттө олоңхоџо сыһыаннаахтык барара буоллар дьонно-норуокка тийиитигэр ыһыах туохха анаммыт сыалын ситиэ этэ. Мин санаабар ыһыах сиэринэн, былыр ыһыаџы тэрийэр Аџа Баһылык атын улуустар баһылыктарын көрсөрүн курдук, ыһыаџы ыттар баһылык ытык дьонунаан ыһыах ытыллар сүрүн түһүлгэтигэр атын баһылыктарга барыларыгар олоңхоһуттарынаан кэлэн олорор миэстэ бэлэмнээн ыһыах саџаланар сиэрин-туомун сүрүн чааһыгар киллэрэн, ыһыах дьонун ортотугар көрсөрө ордук дии саныбын. Биллэн турар, улуус баһылыктара, олоңхоһуттара сахалыы таңнан налыһан кириилэрэ, олоңхоџо төһө бу кэлин сылларга суолта, болџомто ууруллубута тутта норуот хараџар быраџыллыа этэ. Дьон олоңхону сэңээрэр өттө – бу дьону истибит киһи, ханнык улуус олоңхоһута бастыыр эбит диэн өйдөбүлгэ кэлэн, сэңээриитэ улаатыа.

Олоңхо күрэџэ киин түһүлгэ аттыгар, аңардыы өттө аһаџас кырыыбалыы соџус, утарыта ыкса турар ураһаларга ытыллыан сөп. Биир ураһаџа олоңхоһут, иккис ураһаџа дьүүлүүр сүбэ, иннилэригэр истээччилэр, кэлин өттүгэр олоңхоџо аналлаах эмблемэ. Оччоџо түһүлгэ дьоно барыта анаан да истибэтэр, истэ-көрө сылдыһа этэ.

Олоңхоџо аналлаах ыһыах аһыллыыта олоңхо туруоруута суох барбат, ол сөп. Ыһыах аһыллыыта бүтэн, аһылык кэнниттэн, олоңхо күрэџэ саџаланыан иннинэ, кыаллар буоллаџына улуус баһылыктара кыттыылаах, улуус культураџа управленияларын салайааччылара бэйэлэрин улуустарын сүрүн олоңхоһуттарын, олоңхо туругун билиһиннэрэр суругу туттаран олоңхо күрэџэ аһыллара буоллар, олоңхо ыһыаџын анала арыллыа этэ. Салайааччы олоңхоџо суолта уураар буоллаџына, олоңхоџо сыһыан, төрүт култуурабытыгар *мин сахабын* диэн өйдөбүл дьиң чахчы дириңиэ этэ.

Олоңхо күрэџин ытыыны чааһынан үллэрэн сааһылыыр наада. Кэлэн аңар кырыытыттан ким түргэн тыллаах, ким билсиилээх инники киирэр буолбакка, заявка быһыытынан ханнык улуус төһө бириэмэни көрдүүрүнэн туруоруллан, ыксаабакка, ыгыллыбакка толорор кэми учуоттанан, аһаан-сиэн, наадалааххын көрөн-истэн, оһуохайга, тойукка кыттан сылдыһаххын сөп этэ. Бириэмэни эрдэттэн аттаран туруоруу кыаллар суол. Улуус барыта заявка биэрэр. Ол заявкаџа олоңхоһуттарын олоңхолуур бириэмэлэрин ыйан

ыыталларын этиэххэ наада. Былыр олоңхоһуттар этэр тыллара сиздэрэийинэн, баайынан, куоластара чуорунан, олоңхолорун кыайа тутан толорууларынан дьону сэнээрдэн бэйэлэрин кыахтарын сыаналаталлара чуолкай. Онно олоңхоһуттар бэйэлэрэ ким ханнык кэрдиистээх олоңхоһутун быһаараллара. Холобур, ону чугастаабынан Устин Нохсоров Сергей Зверевтыын да көрсүһүүлэрэ быһаарар.

Маны таһынан бу түһүлгэ тула олоңхо тематыгар дьарыктанар норуот маастардарын үлэлэрэ, художниктар үлэлэрэ, учуонайдар, улахан дьон, оҕолор олоңхоҕо сыһыаннаах бары дакылааттара, үлэлэрэ ыйанара, ууруллара буоллар олоңхо түһүлгэтин сизэрэ ситиэ этэ. Бу барыта баар сүдү кыах буоллаҕа. Дьэ оччоҕо норуокка олоңхо дьону бэйэтин тула түмэр сүдү күүһэ, кыаҕа көстөн тахсыа этэ.

Күрэх кэмигэр Дьүүлүүр Сүбэ хас биирдии улуус олоңхотун бириэмэтэ бүтүүтүгэр түмүгү буолбакка кыра ырытыыны, кэс тылы этэн ыытара буоллар олоңхоһуттары, урут олоңхону истибит дьону, биллэр фольклористары, Тэрис, Далан, Мандар уус курдук дьону кэпсэтэн истиэн, үөрэниэн баҕалаах дьону кытта көрсүһүннэрэн кэпсэтиһии ыыттарара буоллар олоңхо ыһыабын сэнээри олохтонуро этэ. Киһи төһөнөн олоңхоннон дьарыктанара дириңиир да сүбэҕэ-амаҕа наадыһыта улаатар. Сизери-туому билэр киһи көмөтө, сүбэтэ наада буолар. Олоңхо ыһыабын үсүһүнэн ыытар Уус Алдан улууһун дьонугар дьиңнээх олоңхо инники күөңнэ көстөр ыһыабын тэрийэн ыытыахтара диэн бигэ эрэллээх дойдуну буолар. Кэлэн олоңхо ыһыаҕар оҕолорбун кытыннарар баҕа улахан.

*И.И. Посельский,
Уус-Алдан улууһа*

Олоңхо ыһыабын Аал Луук маһа

Саха олоңхолоругар Аал Кудук мас эбэтэр Аал Луук мас туһунан элбэхтик ахтыллар. Холобур, К. Д. Уткин «Олоңхоҕо үһүээннэр сабыдыаллара» диэн кинигэтигэр манньык этиллэр (Дьокуускай, 1994 с., 11 стр.): «Аал Луук мас барахсаңа айыы бийиһиттэн айыллан Аан Алахчын хотун бэйэтинэн биһирээн, дьэндэйэр дьыэ, уйулҕалаах уйа гынан олордобо, хорҕойдобо дии. Хайа уонна сир дойду эгэлгэтэ орто дойду ойулгута бу күөххэ, бу маска тумсэн түмүллэн ойууланнаҕа дии. ...Саха Олоңхолоругар хомпоруун хотой сылгы айыылара элбэхтик этиллэллэр олоңхолорго бухатыыр киһи көтөр кыната, сүүрэр атаҕа, үктэнэр өйөбүлэ, тардыстар талаһата, көлүйэр көлөтө, аналлаах ата буолар. Бухатыыр ата үөһээ үрдүк

Айыылартан ананан түспүт, миинэр минэ буоларын таһынан бары өттүнэн бухатыыр дьылбатыгар орооһо кыттыһа, көмөлөһө сылдьар».

Ити этиилэргэ олобуран, ыһыахха Аал Луук Мас орто дойду отун-маһын, кыылын-сүөлүн, көтөрүн-сүүрэрин, иччилэрин көстүүлэрин биэриэхтээх диэн, Аал Луук Мас оңоһуутугар бэйэм этиибин киллэрэбин.

Аан Алахчын хотун, Баай Байанай хайаан да кириэхтээхтэр уонна мас сүрүн умнаһын төрдүгэр оңоһуллуохтаахтар. Абыс Айыы аарыма лабаалара оһуорданан-бичиктэнэн оңоһуллаллар уонна сир диэки өбүллэн түһэллэр, үрүң илгэнэн таммах буолан саккырыыллар. Бу мас ойуута саха оһуорун ойуутугар-бичигэр түң былыргыттан кирибит көбүөр ойууну санатар буолуохтаах. Ол курдук, силистэрэ сир үрдүгэр өрө өбүллэн тахсаллара эмиз көбүөр ойууга майгыннаахтаах, уонна үрүң илгэ таммаҕа таммалыыра оңоһуллуохтаах. Ити курдук, ситэрэн-хоторонн, Олоңхо Ыһыаҕар олоңхо Аал Луук маһын толору тутулугун көрдөрүөхтээхпит.

Олоңхо дьийэтин символа

Саха олоңхотугар элбэхтик ахтыллар Хомпоруун Хотой кыыл олоңхо биир сүрүн персонааһа буолар, ону таһынан саха итэҕэлигэр, сиэригэр-туомугар дириң сүгүрүйүүнү ылар. К.Д. Уткин суруйар: «Саха былыргы итэҕэлэ үһүйээңнэ кириэн олоңхоҕо көспүт биир обраһынан Сүң-Хаан, Сүңкэн-Эрили Хомпоруун хотой Айыы буолар» («Олоңхоҕо үһүйээңнэр сабыдыаллара, Дьокуускай, 1994 с.,12-13 стр.).

Өспүт үһүйээңнэр тобохторо туоһулуулларынан Өксөкү Хотой бийһин санатар былыргы мифическай көтөр. Кини үгүс олоңхоҕо этиллэ, кэпсэнэ сылдьар. Өксөкү кыыл үөһүгэр-хааныгар бухатыыр үңүүтүн, батыйатын, ох саатын оноһоһун төбөтүн хабарааннык хатараллар. Өксөкү Хотой кыыл бийһин уһун айбыт аҕаларынан ааҕаллар. Онон мэлдьи ытыктанар Айыы көтөрүн быһыытынан үңүү-сүктүү төрүөтүнэн буолар.

Саха омук олоңхобут Аан дойдуга, ЮНЕСКО-ҕа тахсыбытынан, түң былыргыттан олоңхолорбутугар кирибит улуу хотойбутун Олоңхо Дьийэтин символынан оңорорго этии киллэрэбин.

II. Олоңхо - норуот билиитин уонна култууратын уйэлээх төрүтэ

*Н.Н.Петров,
ф. н. д., профессор*

Олоңхобут улуу хууннартан утумнаах

Олоңхоҕо быдан былыргыга сыһыаннаах, билинҥи ааҕааччыга аанньа өйдөммөт тыллар, этиилэр сөнөн сылдьаллар. Олор саха омук үөскээбит кэмин, сирин-уотун, олоҕун историятын кытта ыкса сибээстээхтэр уонна кинилэри чинчийэн, ырытан элбэҕи этэр кыах баар. Онон кыайан үөрэттиллэ илик саха омук былыргы историятын, төрдүн-ууһун быһаарыыга олоңхо матырыйаала улахан наадалаах буолуон сөп.

Саха хаһан, ханна, хайдах үөскээбитэй диэн төрүт ыйытыыларга историябытын үөрэтии сөптөөх эппиэти була илик. Ол курдук саха омук Орто Ленаҕа XIV-XVI үйэлэргэ соҕурууттан көһөн кэлэр араас омукартан холбонон, биир сомоҕо сахалыы тылын, материальнай, духовнай културатын, улуу Лена уңуор-маңаар ыһыллан олорон, баара-суоҕа икки үйэ устата үөскэтэн туспа омук буолбута диэн сыһа түмүк баһылыыр суолталанан, историческай наукабыт тihэх ститиһиитэ диэн билиниллэн, олохсуйбута ыраатта. Ити түмүк сыһатын бурят омук саха бэлэмигэр олохсуйан олорон, аҕыс үйэ устата тылын холбуу илигэ да туоһулуур. Манньык саарбах бигэргэтии сахалар оччотооҕу олохторун, историяларын дыһин быһаарбакка, били Г.В. Ксенофонов эппитини, остуолга олорон эрэн, өйү-санааны үөһэнэн тайаарда сылдьан, этэн кэбиһии буолуон сөп. Чингисхан үгүс норуоттары бас бэриннэрэн, 1206 с. империятын тэриммитэ, 1217 с. Байкал сахаларын бас бэриннэрбитэ. Хотторбут сахалар Орто Ленаҕа Байкалтан 1217 с., сааһыары сайын буоллаҕа буолуо, Чингисхан Качуг таһынааҕы тоһурун, баарыстаах суудуна ааллардаах буолан, тоҕо солоон куоппуттарын туһунан бурят «Ажирай Хара уонна Харамнай Мэргэн» диэн легендатыгар кэпсэнэр. Ол куотан кэлбит үс саха үтүөлэрэ уонна халың хаңаластар бэртэрэ быдан былыргыттан Китай источниктар этиллэринэн, VII үйэттэн Саха сиригэр тэнийэн үөскээбит олохтоох сахалары салайан, эли, ол аата соҕуруу сууларыллыбыт Саха омук судаарыстыбатын, Эллэй Боотур баһылыктаах саңалыы тэрийэн, сахалар салгыы сайдар кыахтаммыттар.

Оттон монголлар сахалар баайдарын-дуолларын, экономикай, байыаннай кыахтарын, саа-саадах тутар кыахтаах эр дьонун, оҕотуттан оҕонньоругар тийэ, ордук бастакы кэмнэргэ тутан ылан, сэриигэ маасабайдык туһаммыттар, хоту Саха сиригэр Өлүөнэ өрүһүнэн куотар аартыгы, застава (хоруол) олохтоон кытаанахтык саппыттар. Онон XIII үйэ бастакы чиеппэриттэн Саха сиригэр соҕурууттан саха да атын да омук кэлэр суола бобуллубута. Буряттыы билэр сахалар буолла ҕына, буряттары үтүктэн, монгол омук үрдүк привилегиялардаах статуһун ылан, бурят омук

ахсааныгар киирбиттэрэ. Ол да буоллар патриот саха төрүт-уус дьонноро, ордук дьахталлара 1276 сылга диэри икки көлүөнэ ыччаттары төрөтөн, омулар бэриниилээх гына иитэн элбээбиттэрэ. Бу дьон хойутун монгол аймакха кутталлаах буолуохтарын билэн, монгол былаастара, «Юань-ши» источника суруллубутунан, үс саха уонна ханаса (хан ууһа ханаластар) дэнэр саха омук сүтэн биэрбэт сүөгэйин, үтүөлэрин Маньчжурияҕа кыйдаабыттара (депортациялаабыттара). Итинтэн саха омук XVI үйэбэ араас омултан, олиһигэр монголлартан таңыллан үөскээбитэ, ону кытта тыла биир сомоҕо буола охсон, сайдан, олоңхото олохтонон, ордук XVI үйэбэ туругуран, туспа омук буола сайдыбыта диэн санаалар научнай олоҕо суохтар.

Онон саха омук үөскээһинэ, олоңхотун олохсуйуута быралыйар быдан дьылларга буолбуттар, маныха ханнык эрэ 1250 сыл буолла эһин диэн олоңхо үөскээбитин үбүлүөйдээн сахсыллыы наукаҕа сыһыана суохтар. Улуу учуонайдар академик А.П.Окладников олоңхону байыаннай демократия кэмигэр үөскээбитинэн ааҕара, оттон академик В.М.Жирмунскай олоңхону олус былыргытын бэлиэтээн «Богатырская сказка» диэн ааттыыра. Чааһынай бас били үөскээн тэнийэн ким күүстээх көңүл айбардыыр кэмигэр тастан киирбит талаанньыты кыайан хотон аҕа уустарын холбооттуур, эр-ойох буолуу иһирэх ньыматынан этностары түмпүт, эйэлээх олоҕу тэрийбит буулаҕа бухатыыр дьону, модун полководецтары айхаллаан арбыыр гимн курдук хоһооннортон-ырыалартан, этэргэ дылы, «Тэттик ырыа тиһиллэн, байах хоһоон бааралаан, билиннинэн эттэххэ поэмалар үөһкээннэр» норуокка киэңник тарҕанан чопчу историческай ис хоһоонноро улам умнуллан үгүс норуокка олоңхо курдук эпостар үөһкээтэхтэрэ. Олор тылларын- өстөрүн, уус-уран хоһуйар ньымаларын туһанан историческай ис хоһоонноох «Илиада», «Одиссея», «Манас», «Кюль-Тегин туһунан поэма» курдук сүдү айымньылар сурукка киирэн үйэтийдэхтэрэ. Онон олоңхолор дьиннээх историческай ис хоһооннорун сүтэрэн, остуоруя, эпос курдук буолбуттара быралыйар быдан үйэтээҕи дьыала буолуохтаах.

Ол да буоллар олоңхоҕо биһиги эрабыт иннинэ улуу кытай омугун кытта биһиги уруу-хаан төрүттэрбит улуу хуннар уурайбат утарыта күөттэһиилэрин этиллэн ааһар түгэннэрэ элбэхтэр диэххэ сөп. Ити ордук тыл-өс өттүтэн үксүгэр күөрэйэн тахсар. Уопсайынан ыллахха, саха тыла элбэх тыллартан таңыллан үөскүүрүгэр биир быдан былыргы тюркская тыл баһылыыр төрүт буолбут буолуохтаах. Оннук тылынан хуун тыла эрэ буолуон сөп.

Тылын састаабын, грамматическай тутулун төрдө биир буолан баран, билинни түүрдэргэ өйдөмөт чуваш уонна саха тыллара бааллар. Кытайдартан хотторон арҕаа түспүт, Европаны IV үйэбэ сэриилээбит уонна онно симэлийбит гуннартан (хууннартан) ордон хаалан Волгаҕа олохсуйан үөскээбит этноһынан чуваштары ааттыыллар. Ол тэнэ сахалар эмиэ хууннар, (илинни хууннар) сорохторо буолан, атын тюрдарга өйдөмөт тыллаахпыт. Онтубут төрүт араата биһиги эрабыт инниттэн билинни Монголия эһин

сирдэринэн тэнийэн олорбут илиңци хуннартан тиксибит, тэнийбит буолуохтаах.

Олоңхо, омос көрдөххө, төһө да алыптаах остуоруйа курдук айыллан кэпсэнэн барбытын үрдүнэн, история чахчыларын иңэринэн сылдыара үгүс, быһата, быдан былыргынан, умнуллубут историябытынан тыынар. Холобурга, биһиги уус тыл эгэлгэтин, хоһуйуу эридьиэһин эрэ курдук истэн биитэр ааһан аһарар строкаларбытын ылыабың. Хайа да олоңхоҕо аҕыс иилээх саҕалаах, атааннаах мөңүүннээх, айгыр-силик аан ийэ дойду айыллыбытын туһунан этиллэр. Итиниэхэ аҕыс иилээх-саҕалаах, ол аата саҕаланыыта бүтүүтэ торумнаммыт чуолкайдаммыт, олус элбэх сирдэргэ (сороҕор арахсыбыт, наһаа кэрэ, айгыр-силик дойдуга, ол эрээри сэриинэн (түүрдүү *отан* - сэрии) уонна өстөһүүнэн, күрэстэһиинэн (мөңүүннээх) туолбут туруу-бараан аан дойдуга, икки атах олохсуйбута чопчулаан этиллэр. Ити аата аан дойдуга баай-дуол, сир-уот былдыаһыылаах, атын омугу ат гынан көлүнэр айдааннаах билиңцигэ тийэ кэлбит норуоттар хаҕыс сыһыаннаһыылара, тохтообот сэриилээх олох этиллэр. Онон олоңхону аңардас эр-ойох, ыал буолуу, сиир абааһылары кыайан, нус-хас олоруу, удьуору ууһатыы тустарынан хоһуйар алыптаах остуоруйа курдук көрүү, ситэтэ, научнайа суох. Олоңхо сүрүн идеята сэриилэр түмүктэригэр норуоттар холбоһон, түмсэн, халабырдаах сэриилэри тохтотон, эйэни олохтоон, сайдар суолга кириилэрин айхаллааһын буолар.

Чааһынай бас билии сайдыабыттан ыла, күн анныгар көмүскэнэр күүстээх биитэр көмүскэллээх буолан сир ийэ үүнэр күөбүттэн, иитэр-аһатар илгэтиттэн, байым баайыттан тиһинэр, олорор, үөскүүр, сайдар кыах олоҥхо бухатыырынан уобарастаан бэриллэр модун байыаннай күүс тэрилиннэҕинэ эрэ хааччыллар буолбута. Оннук балаһыанһа, историяттан билэрбитинэн, аан дойдуга байыаннай демократия үйэтиттэн күн бүгүңүгэ тийэ судаарыстыба экономической кыағынан, байыаннай күүһүнэн хааччыллан өйөнөн, салҕанан-сайдан, көмүскэлгэ ылыллыбыт омуктарга ыар баттал ырдыыланан, ынах гынан ыан иһии, көлө гынан көлүнүү көтөллөнөн тийэн кэллэҕэ.

Аан дойду итинник хаҕыс олоҕо саха омукка улуу олоңхону үөскэспитэ. Ону саха салгыы сайыннаран, собуруу - уөр көппөт көбөннөөх, барбат бараахтаах, кыһына кырыатынан эрэ биллэр, өрүү күөх үтүө дойдутун ааспат ахтылҕанынан, сылаас тыынынан сүрэҕин манһытан, халыан тымныылаах, кыһалҕалаах, кырыымчык олохтоох дойдуга хараңа батталлаах олоҕу туруулаһан тулуйан охтон биэрбэт оңоһууламыта.

Ол эрээри олоңхо саха туспа омук буолан үөскүөн, тэнийиэн, аатырыан иннинэ үөскээбит буолуохтаах. Ити иһин олоңхоҕо «үс саха үөскүөн, түөрт саха төрүүн, биэс саха биллиэн» иннинээҕи сабыытыйалары кэпсибит диэн бигэргэтиллэр. Ол иһин саха олоңхоҕо кимин-тугун манһык этэр: «көхсүттэн тэһииннээх Күн улуустарбыт, арҕаһыттан тэһииннээх Айыы хаан аймахтарбыт» диэн. Манна көхсүттэн тэһиин диэн хууннар кастовай бэлиэлэрэ, ол онтон кэлин портупея үөскээбитэ диэн сорох учуонайдар

этэллэр, оттон Айыы хаан диэн хууннар аатырбыт хааннара Анюй аата сылдыар дииллэр. Онон саха бэйэтин өбүгэтин олоңхоҕо хууннартан саҕалыыр. Итиниэхэ саха итэҕэлигэр айыы диэн тыл саамай үрдүк таңараларга сыһыаран этиллэр, холобур, Үрүң айыы, Дьөһөгөй айыы диэн, мань сэргэ саамай үрдүк таңарабытын былыр да, билигин да аймахпыт, уруубут диир табыллыбат, *хаан* диэн дуоһунас аатынан да доҕуһуоллуур сатаммат.

Олоңхоҕо билигин онон-манан өйдөнөн хаалбыт история түгэннэрэ элбэхтэр. Үгүс үйэлэргэ улуу Кытайы кытта хуун норуота өрө-таңнары түһүүлээх, ханнан-тохтоон биэрбэтэх хапсыһытын, сир былдыһан сэриилэһиитин дуораан уус тыл оонньуутунан уобарастаан хохуйуунан этиллэн ааһар. Манна өлөн-сүтэн биэрбэт өстөөбүнэн абааһы аймаҕа буолар, хабарҕа хаан аартыктарынан өрө дабайыы, ол аата соҕуруу барыы үксүн ойууланар. Хабарҕа хаан аартык диэн Улуу Кытай истиэнэтин киирэр-тахсар кирилизэстэрин хохуйуу буолуон сөп. Эрдэлээн эттэххэ, Кытайы кытта өспөт өстөһүү хууннары үрэйиигэ тиэрдибитэ.

Олоңхоҕо абааһылар баһылыктара арбаһаһын кэппитинэн төрөөбүт Арсан Дуолай обургу, кини эмээхсинэ адаҕатын кэппитинэн төрөөбүт Ала Буурай хотун диэн ааттаналлар. Мань П.А. Ойуунускай өссө сүүрбэһис сыллардаахха кытай баһылыгын дипломатическай көрсүһүүлэргэ кэтэр саңыйаһын, урут кытай дьахталларыгар кыра саастарыттан атаһын улаатыннарбат масс холуокканы кэтэрдии үгэһэ этиллэр диэн бэрт сытыгытык сэрэйэн суруйбуттаах.

Олоңхоҕо абааһы аймаҕа өлөрбүт иһин, өлбөккө-өспөккө үөскүү туруута, кытай аймах күүстээх хааннаах буолан, ханнык да сэриинэн тойон буолбут омук сотору кытайга кубулуйан хааларын ханарытан этии буоллаҕа. Ол историяҕа биллибит, кытай дьахтара оккупаннары кытта охсуһууга сүрүн оруудьуйа буолара улуу Конфуций саҕаттан билиниллибит дьыала. Эмиэ ити курдук IV үйэҕэ Арҕаа Европаны сэриилээн бас бэриннэрбит гуннар, төһө да байыаннай тэринии, саа-саадах, үөрэх-сайдьы өттүнэн үрдүк таһымнаахтарын үрдүнэн, эмиэ күүстээх биологическай ассимиляцияҕа түбэһэн, сир сирэйиттэн тыллыын, дьүһүннүүн симэлийбиттэрэ историяҕа биллэр. Ат үөһэ кэлэн сэриилээн кыайбыт, баһылык буолбут дьон дьыэ-уот тэринэр кэмнэригэр олохтоох дьахталлары ойох ылбакка, хууннуу билбэт ыччаты үөскэппэккэ, хана барыахтарай. Маньк балаһыанһа, ол аата саха тылын баһылааһына, бастакы кэмнэргэ Саха сиригэр да баар буола сылдыбытын кытаанах уураахтарынан тохтотон тураллар.

Олоңхоҕо күн улуунун дьоно уонна абааһыларынан ааттанар халың норуот үйэлээх өстөһүүлээх улуу охсуһууларга ойууланар. Хууннар – (күн улы-хунну) сүрүн өстөөхтөрө кытай этэ. Онон ааһар бөҕө албастаах бөҕө абааһы аймаһынан ааттанааччы кытай омук буолан тахсар. Историяҕа биллэринэн, бу икки улуу омук сир-уот, баай былдыһан үгүс үйэлэргэ кыргыспытара. Ол сэриигэ б.э. бастакы үйэтин бүтүүтүгэр, улуу курааннартан оҕустаран, хууннар хотторон илин уонна арҕаа

ыһыллыбыттара. Онон олоңхо, билигин биһиэхэ биллэр кыайыы түмүктээх көрүңүнэн, хуннар күннээн-күңнэхтээн олорбут биһиги эрабыт иннинээҕи кэмнэригэр сыһыаннаах олоңхо сирэ-дойдута, бухатыыр тэлэһийэн-тэнийэн сылдыар географическай эйгэтэ сүннүбүнэн билиңни КНР территориятын хабар эбит диэххэ сөп. Итиннэхэ күн улуустара ууланан-тэнийэн олорор сирдэрэ билиңни Монголия территориятын, Кытай арҕаатын киэңник хабан, кумах куйаардардаах, оазистардаах улуу киэң дойду курдук ойууланар. «Мүлдү Бөҕө» олоңхоҕо Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөҕө обургу кэргэнин Сыралыман Куону олус үрдүк, сүүрэр атахтаах туйгуна сэттэтэ тугуттаан, көтөр кынаттаах бастыңа үстэ сымыыттаан үрүт мындаатыгар тийэр, Кырадымыан бухатыыр кыраҕатык харабыллыыр өлбөт мэнэ уулаах күөллээх дойдуттан кэргэн кэпсэтэн ылар. Бу Тибет дойдутун чопчу санатар. Ара Алтан (Алтай) Хайа иччитэ Балтараа Баатыры кыайан-хотон, сүрүн өстөөҕө абааһы уола Бүгүстээн Хараны улуу муңунан кыайан-хотон дойдулаан истэҕинэ, анны тоңус бухатыыра Ардыамаан Дьардыамаан ойоҕун уоран ылан, ону ирдэһэн, сэттэ эрэйинэн ситэн булан кыайан-хотон дойдутугар эргиллэр. Манна оччотооҕу хуннар сэриилэспит, сир-уот былдыаспыт улуу омуктара бары кэриэтэ кэпсэнэр курдуктар. Оттон кулгаах ырааҕы истэр үгэһинэн ахтыллар Араат байҕал (Аральское море), Үс Ньүкэн (Нихон) дойдута диэн Япония үс улуу арыыларын этэн ааһыы олоңхо тустаах географиятыгар киллэриллиэ суохтарын сөп.

Оттон саха омук Байкалга олоҕор бэрт чугас Кээхтийэ хаан аартык (Кяхтинский перевал), Үтүгэн түгэҕэ (Этюкенский край), кэлин сахаҕа биллибиттэрин иһин, биһиги эрабыт инниттэн олоңхоҕо олохторун булбут географическай ааттар буолуохтарын сөп. Олоңхо хууннулар былыргы историяларыгар сыһыаннаах эпос буолан бүтэн, ситэн-хотон баран, саха омук Байкаллааҕы аатыран сайдыбыт эпохатыгар, билиңни Саха сиригэр тэнийбит үйэлэригэр былыргы сүрүн киэбин уларыппатах, быдан былыргы, үс саха үөскүү илигинээҕи айымныы курдук өйдөбүлүн уларыпптах быһыылаах. Ол иһин олоңхоҕо баараҕай Байкал даҕаны омук буолбут, айыллыбыт дойду диэн анаан-минээн хоһуйуллубатах, улуу Лена даҕаны уустаан-ураннаан саха омук төрүт сирин курдук ааттаан-суоллаан ойууламматах, онон олоңхо быдан былыр хуун эрдэхпитинэ Кытай сиригэр айыллан баран, олох урукку айымныы быһыытынан кэпсэнэ-ыллана сылдыбыт эбит диэхтээхпит. Саха кэлиңни Байкаллааҕы да олоҕор биллэр Кээхтийэ хаан аартык, Үтүгэн түгэҕэ (Этюкенский край) хуун саҕаттан биллэллэрэ эбитэ буолуо. Оттон кэлин да киэңник биллэр тоңус омугу кытта сибээс-сыһыан бэрт былыргыттан саха хууннартан туспа омук буолан биллэ илигиттэн буолуон сөп. Сорох олоңхолорго, холобур, Д.Говоров аатырбыт «Мүлдү Бөҕөтүгэр» таба көлөөлөөх, муңурун булларбат буолунай кыахтаах, куотар бөҕө кубулҕаттаах, ааһар бөҕө албастаах Ардыамаан Дьардыамаан халың хаардаах хайалаах дойдуга кытта ордууланара, онно куотара ойууланар. Ити, биир өтгүнэн, Кытай источнигынан VII үйэ ортотуттан Саха сиригэр Муустаах байҕалга тийэ тэнийбит сахалар

олохтоох омуктары, чуолаан тоңустары кытта, ордук маңнайгы кэмнэ сыһыаннаһылары эрэ көрдөрүү диэспитин табыллыбат. Тунгустар быдан былыргыга туспа Бухай диэн судаарыстыбалаах улуу омуктар этилэр диэн историяҕа билинэллэр. Ол дуораана бастатан хуун сағананаҕы олоҕхоҕо охсуллан аһар эбитэ буолуо. Иккинэн, профессор Е.И. Убрятова бэлиэтээбитэ, тунгус-маньчжур тылларыттан саха тылыгар лексическэй, грамматическай киириилэр олус былыргы түгэһтээхтэр, ол эрэри кинилэр хуун эрдэспитинэ киирбиттэрэ буолуо диэн чопчу этэр кыахпыт, источникпыт суох. Өскө хуун, ордук илиңци хууннар тыллара источниктарга киллэриллэн суруллубуттара буоллар, саха тылын олоҕхоҕо туттуллар лексиката хууннартан төрүттээбэ көстө сылдьар буолуон сөп этэ. Билигин биһиэхэ биллибэт түүрдүү былыргы тыллары былыргы түрк тыллара диэн быһаарыынан сөп буолан иһэбит, оннук тыллар хуун төрүттээхтэрин, хуун тыла буолалларын чопчу ыйар кыах суох. «Бағанатын төбөтүгэр бар кыыллаах» диэн курдуктарга бар кыыл түүрдүү барс эбит диэн санаат, сөп буолабыт.

Саха талааннаах востоковед ф.н.к. Е.С. Сидоров хууннартан сибээстээх, хуун тыллара буолаллар диэн балачча элбэх, киһи этин-сиинин чаастарын, ааттарын, уруурбаһы терминнэрин эңин булан суруйан турар. Ону дағананы үгүс тылы бастакы, иккис сүһүөхтэринэн эрэ атылылар диэн итэбэйбэт эрэстииннэр элбэх буолуохтаахтар. Онон олоҕхоҕо көрсүллэр сорох тыллары хуун сағананаҕы тылбыт диэн чопчу этэр кыах суох. Арай, холобур, «бу оҕолору *ой* курдук оңору, *тах* курдук таңыннарың» диэңнэ *тах* - диэн хуун сағананаҕы *тыа* диэн тылбыт, гуннартан ордон хаалбыт чуваштар тылларыгар көрсүллэрин аахсан уонна *ыа* дифтоммут бастаан *ау* (*тау*), онтон *ыа* (*тыа*) буолбутун учуоттаан, *тыа* диэммит хууннуу форматын (*тая*) олоҕхоҕо уларыппакка илдэ сылдьар эбит диибит. Олоҕхоҕо *өксөкү* диэн улуу көтөрдөөхпүт, онтубут атын тылларга көрсүллүбэт, онон хун сағананаҕы тыл эбит диэххэ сөп. Эпоспыттарга «*моонньугар мойбордоох мохсоҕол кыыл буолан*» диэн хоһуйуулаахпыт. Ону атын түрк тылларыгар суоҕун чуолкайдаатахха, эмиэ хууннартан утумнаах тыллардаах (*мойбор*, *мохсоҕол*) хоһуйуу диэспитин сөп. Олоҕхо сирин-дойдугун, отун-маһын хоһуйууга «тулларыттаҕас хатырыктаах томороон мастардаах» диэн этии баар. Манна бэйэтэ сулланан түһэр хатырыктаах собурууну мас хоһуйуллубута ордо сылдьар диэспитин сөп.

Урукку эра III-с үйэтин бүтүүтүгэр кытай суругар киллэриллибит *үүт*, *кымыс* диэн суолталаах *тун* (*дун*) диэнтэн билигин дағананы *туңуй бургунас*, *туун дьахтар*, (саңа үүттэммит диэн суолталаах), *тунах ыһыаҕа* (*кымыс ыһыаҕа*), *тунай ыйа* (*бэс ыйа*) диэннэри тутта сылдьабыт. Атын түрдартан уратытык бас билиини – *лаах* сыһыаннарынан бэлиэтиибит. Онтубут хууннартан утумнаах буолан, гуннар баһылыктарын Атилла уола Эллах диэн ааттанар эбит, ол аата кини эмиэ, *элдэй* (*эллэй*) диэбит курдук, бас билии сыһыарыылаах Эл баһылыга *государь* диэн дуоһунаһын аатынан сурукка анныллыбыт (*Эл+дэй=Эл+лаах*). Уопсайынан, олоҕхоҕо хууннуу

тыллары билиңцитэ бэрт аҕыйаҕы булар кыахтаахпыт. Өскөтүн дэлэй соҕус хуун источниктара көстөллөрө буоллар, саха тыла быдан былыргыта сүрүн өртө, хууннуу тыл буолара дакаастанна этэ. Оттон билигин саха тыла хуун төрүттээбин сабаҕалаан кэриэтэ этэбит. Ол да буоллар, үөһэ этиллибиттэргэ олоҕуран даҕаны, олоңхобут улуу хууннартан утумнаах диэхпитин сөп.

Туһаныллыбыт литература уонна источниктар

1. Ксенофонтов Г.В. Ураангхай-сахалар. Иркутск, 1937.
2. Окладников А.П. История Якутской АССР. Т.1. М.-Л., 1955.
3. Окладников А.П. Ленские писаницы. М.-Л., 1959.
4. Гумилев Л.Н. Хунну. М., 1969.
5. Ойунский П.А. Айымньылар (Сочинения в 7 томах). Якутск, 1959.
6. Оконешников В.В. Эллэй. – В кн.: Якуты: легендарные личности. Якутск, 2005.
7. Убрятова Е.И. Якутский язык в его отношении к тюркским языкам, а также монгольским и тунгусо-маньчжурским языкам. М., 1960.
8. Сидоров Е.С. Этюды по сравнительно-исторической лексикологии якутского языка. – Советская тюркология, 1985, №3.
9. Говоров Д.М. Мүлдү Бөҕө. М., – Якутск, 1938.
10. Урастыров К. Тойон Дьаҕарыма. Якутск, 1959.

*З.В. Мигалкина,
Уус-Алданнааҕы Кулантай аатынан литературнай
музей-комплекс дириэктэрэ*

"Мүлдү бөҕө" олоңхоҕо ыһыах көстүүтэ

САССР тылы уонна культураны үөрэтэр - чинчийэр института олоңхону киэң маассаҕа тарҕатар уонна ырытар үлэтин Д.М. Говоров "Бүдүрүйбэт Мүлдү бөҕө" олоңхотун туспа кинигэнэн 1938с. бэчээттэтэн саҕалаабыта. Оччолорго Д.М. Говоров 91 саастаах, олоңхолуу сылдыар ытык кырдыаҕас эбит.

Кинигэ кирири тылын С.Р. Кулачиков-Эллэй суруйбут, үрдүктүк сыаналаабыт: "Бүдүрүйбэт Мүлдү бөҕө" бэйэтин идеятынан, хоһоонунан уонна уус тылынан үчүгэй олоңхолор кэккэлэригэр киирэр... кини тыла дьиңнээх норуоднай, сүрдээх баай, үксэ билигин даҕаны тыыннаах реалистическай тыл. Онон "Бүдүрүйбэт Мүлдү бөҕө" бары өттүнэн үчүгэйэ биһиэхэ кинини олоңголообут Д.М. Говоров улахан талааннааҕын көрдөрөр".

1. "Мүлдү бөҕө"- олоңхо идеята олус күүстээх. Холобур: ыһыах төрүүтэ - аньыны көннөрүү, үтүө санааланы.

"Мүлдү бөҕө" олоңхоҕо ыһыах иккитэ буолар. Маңнайгы ыһыаҕы олоңхо дьайыыта саҕаланарыгар бас-көс дьон үөһэ айыылары алы гынан оңорбут аньыыларын аччатаары ыһаллар.

Ураанхай саханы ууһатарга
Одун хаантан оңоһуллубут
Күн Сыралыман тойон
Аан Дархан хатын
Биир сарсыарда
Сүбэлэһэ олордулар:
- Эн биһикки
Сэттэ үйэ тухары
Сириэдийэ байбыппыт,
Абыс үйэ тухары
Алыс аатырбыппыт,
Кыһына суох
Дьяңсаал сайыммыт аатыгар,
Түүнэ суох
Күндүл күммүт сурабар,
Уолбат дириң
Ойбоммут сурабар,
Хамсаабат халың
Чэчирбит аатыгар,
Тобус дьуларыяр
Байбал улаһатыттан
Сурах ууран, суол арыян,
Дьорбоот санаалаахтар,
Дьоробой илиилээхтэр,
Мунһустаннар биһиэхэ
Дьон буолбуттара.
Төгүрүйэр түөт байбал
Түмүллэр саһатынан,
Төгүрүйэ көтө сылдьаннар,
Соххор гиэнин хараһын уутун,
Доһолоң гиэнин сүһүөбүн уутун,
Уһуну кылгатаң туран,
Суону синньэтэн туран,
Тыыннааһы өлөрөн туран,
©лбүтү тириэрэн туран,
Улуу байбал буруугун курдук
Биһиэхэ муспуттара-
Халың буруй, хараңа айыы
Буолуо диэбэтэһпит.
Бу бүгүңнү күңнэ
Сырдык күн анныгар,
Кырдык да, баай
Бардамын байдыбыт,
Хаан иэйэхсиппит

Хайыһан көрдөбүнэ,
Халың буруйбут
Хаайыыга кыайан баппат
Буолта буолуо.
Маны тугунан
Халбарытыахха сөбүй?
Ыраах бөбөнү ааттаабын ыңыран,
Чугас бөбөнү сатыынан хамыйан,
Көлүйэ күөл саҕа күөлэ- маҕан
Түһүлгэни тардан,
Арыы хатың саҕа
Далбар чэчири силиэдитэн,
Тоҕус күннээх- түүн,
Чуураан ыһыахта мунньуохха.
Тоҕус күн бүппүтүн кэннэ,
Бардам баай чиэппэрин,
Кылгас уһуур гына,
Кыараҕас кэңиир гына,
Дьадаңы таһыччы суох гына
Ыһан биэриэххэ,
Эдьэн айыыбыт
Оччоҕо эркээриэҕэ

2. Ыһыах бэлэмэр бары кытталлар:

Маңнай ыалдьыттар ыңырыллан кэлэллэр, онтон ыһыах тэрээһинигэр бары кыахтарынан көрөн, үллэстэн үлэлиллэр.

Ыраах бөбөнү аттаабынан мустулар,
Чугас бөбөнү сатыынан хамыйдылар,
Аан дойдуну
Уллунаабынан үллэстэр гына,
Оччо хойуу дьон мунньуһуннулар.
Сыыдам хаңыл уолаттар
Сылгы сылгылаатылар,
Чиң- чаң уолаттар
Хаңыллары харбаан туттулар,

3. Айах-тутуу:

Байтаһын сылгы аңар холо
Иккилии киһиэхэ тийэр гына,
Элбэх эт буспут эбит.
Кырта- кыталык кыргыттар
Кымыһы кымыстаабытгара,
Омук ааттаахтара
Кэриэнинэн дьоһуннаннылар,
Кимиэллээх кымыс итиригэ буолла,

Тураң суорат тотуута буолла,
Хара харах халлааны көрбөт гына
Халыачыйы буолла, /ч-р/
Хаптаҕай уллунах сири билбэт гына
өрүүлээх буоллулар.

4. Оонньуута:

Халың хаһанан туос ууруу буолла,
Мэһэмээн арынанан мээчик хапсыы буолла,
Абыс уон сиргэ аалык үнкүү буолла,
Тоҕус уон сиргэ дорҕоон олоңхо буолла,
Сэттэ төгүрүк сиргэ кэкэ- чуураан ырыа ылланна,
Кынардаһын кылыһыт кылыйда,
Чөкөмньө куобахчыт куобахтаата,
Сул бөҕө туһунна,
Сулумах сүүрүк сырыста,
Муңхал ойуун түөрэхтээтэ,
Аңаатта удаҕаттар айхаллаан бардылар,
Сэргэх таңхаһыт иһилиэтэ

Ыһыах кэмигэр Күн Сарылыман тойончо эр дьон: "Үс дойду дьорҕоотторо ойон сүүрэн кэллэхтэринэ кэтит санныбытынан кыайан бүөлээбэт буолуохпут дуо? - диэн иллэң айахтаахтар этэллэр, сатаҕай айахтаахтар саңарсаллар."

Абыс хонук аһан барда.

Бу Ала дьикти

Оонньуу оттотугар

Халлаан түөт өттүттэн

Уордаах этиң куугуначчы эттэ.

Тоң тиит саҕа субурҕан уот

Чабылҕан аччылаата...

Сиэри таһынан киһиргэнэн иккис аһыһыны оңостоллор, ол иһин хараңа күүстэр харахтара хатанан күүс өттүнэн өттөйлөрө саҕаланар.

Итэбэс оҕо:

Тойон аҕам,

Араат муора арҕаһыттан ыла,

Суох дьадаңы суһуктуйуор дылы,

Хара көлөһүннэрин булбут

Маҕан кырынаастарыттан ыла

Ньургун кылааннааҕар дылы,

Дьуларыһар байҕал ытыырын курдук

Тоҕо суккуттаран ылбытың,

Халың буруйуң

Хаар хайа саҕа буолан,

Хаххалаан кэлбит,

Хаан айыың хайыспат буолбут...

Эниги хараңа айыыгыт,
Халың буруйгут туһугар-
Адъарай бөбө атамаанын
Аламан тыыныгар,
Аат уот бэлэнигэр
Аһылык буоларбын аһынабын,
Онон арабыстым.
Аан дайдым иччитин
Алгыһа билиэбэ!

Мүлдү бөбө Бүгүстээн бөбөнү, Балтараа баатыры уонна Ардыамаан
Дьардыамааны кыайталаан олоңхо түмүгэр инилэрин Халыадымар Бэргэни,
Үрүң Үүкэйдээни кытта үс урууну холбуу тэрийэн омолоон олобо,
дьэргэстэй ыһыаба буолар: Халыадымар Бэргэн- Күн Туналыңсалыын;
Мүлдү бөбө- Сыралыман Куолуун; рүң үкэйдээн- Күн Тэгиэримэннин.

с суол малааһын
Түмүллэ түспүтэ.
Ыраах бөбө
Аттаабынан ыңырыллыыта диэн
Онно буолбут,
Чугас бөбө
Сатыынан хамыллыыта диэн
Онно буолбут,
Сыыдам- мабыл уолаттар
Сылгы сылгылаабыттар,
Бөдьөкө- дохсун уолаттар
Бүтэйгэ бөрүөрэн биэттэр,
Чиң- чаң уолаттар
Тутан биэртэр,
өрэм- түөрэм уолаттар
өс таппыттар,
Лип-лап уолаттар
Эттиэбиттэр,
Мадьык- идьик уолаттар
Көтөбөн киллэртээбиттэр,
Соролуку- сирэлики уолаттар
Күөһү күөстээбиттэр,
Ходору хоһуун уолаттар
Хоторуу хоторбуттар,
Уодас-сандас уолаттар
Остуол таппыттар,
Хадың хаттаны
Эмсэн барбыттар,
Хатан хары

Былдыаһы буолбут.
Кырта- кыталык кыргыттар
Кымыһы кымыстаабыттар,
Туллук маңан кыргыттар
Чороонцо куппуттар,
Арылыас маңан кыргыттар
Арыытын куппуттар,
Кимиэллээх кымыс итиригэ буолбут,
Тураң суорат тунаҕа буолбут
Халың хаһанан туос ууран, кылыссыбыттар,
Суон саалынан мээчик хапсан, оонньообуттар,

Мүлдү бөҕө.

Дьүүлээбит кэскилин төлкөлөөн,
Бардам баайын Түөттэн үһүн,
Эрбии биитин курдук тэңнээн
Халың хамаандатыгар
Аан- дайдыбын булаңыт
Аргыстаах олоххутун,
Дьэ, сириэдитэн көрүң!- диэн,
Кумаар курдук
Хойуу ыаллары тэрийэн кэбистэ.
Аан дайды иччитин айхалынан
Ордук санаабыппыт кэллиң,
Кылгас бөҕө салҕанның,-диэн,
Кыараҕас бөҕө кэңээтин диэн,
Ийэ сирбит
Эркээрэр төлкөтүгэр
Иитиллэн олоруохха сөп эбит диэн
Бар дьонун баһылыктаан,
рүң күнүн аннын төлкөлөөн,
Отто буорун олохтоон,
Ол күнтэн бу күңнэ дылы
Урааңхай саха олоҕун
Уйула көнөөрөй диэн
Устурууһа дэксилэнээрэй диэн
Омоонноон, кэскиллээн,
Олорор үһү.

Түмүк

"Мүлдү бөҕө" олоңхоттон сэдиптээн биһиги маннык түгэннэри чорботорбут наадалаах:

1. Түөлбэ олоңхолоро үөрэтиллэн, ураты сиэр- майгы, оонньоу- көр олоңхо ыһыабын ыытар улуус үгэһин быһыытынан көрдөрүллүөхтээх;

2. Ыһыабы ыһыыга айылҕаттан айдарыллыбыт ураты дьобурдаахтар, олоххо дьонун миэстэлэрин булбут үгүөрү үптээхтэр үтүө санааланан бар-дьонноругар көмөлөһөн, кинилэри сылга биирдэ үөрдөр-көтүтэр ураты бырааһынныктара эбит;

3. Ыһыах тэрээһинигэр уонна түһүлгэ кэмигэр киһи барыта тугу сатыырынан, бэйэтин кыабынан кыттарын ситиһиэхтээхпит;

4. Элбэх киһи интэриэһин тардар инниттэн оонньуу-күрэх сонун уонна маассабай буолуохтаах.

Н.А. Дьяконова, фольклорист

И.М. Давыдов «Тойон Ньургун» олоңхотугар ыһыах уонна сизэр-туом көстүүтэ

Таатта талааннаах олоңхотута Илларион Михайлович Давыдов – Ырыа Дарыбыан (1887 – 1950 сс.) «Тойон Ньургун» олоңхотун кини хаан-уруу аймаҕа, суруйааччы, учуутал Реас Алексеевич Кулаковскай 1940 сыллаахха, Дьиэбэгэнэҕэ баар “Модьукаан” диэн сайылыкка олордобуна, анаан-минээн суруйбута. Бу олоңхо 2003 сыллаахха «Саха боотурдара» серия иһинэн туспа кинигэ буолан бэчээттэнэн тахсыбыта.

И.М. Давыдов олоңхотун таһынан өссө алгысчыт быһыытынан киэңник сурабырбыт эбит. Ол туһунан М.Г.Соров-II, П.Н. Дмитриев, Е.Д. Андросов бэчээккэ сырдатан тураллар. Ол эрээри, хомойуох иһин, оччотообуга кини тыыннааҕар алгыһын ким да сурунан ылбатах.

“Тойон Ньургун” олоңхоҕо бухатыыр Үрүң Уйантай диэн балтын кытта олороллоро кэпсэнэр. Тойон Ньургун аяңна сырыттабына, абааһы бухатыыра балтын күүс өттүнэн уоран-талаан илдьэ барыыта айыы уонна абааһы бухатыырдарын охсуһууларыгар төрүөт буолар.

Тойон Ньургун биэс төгүл абааһы ааттаахтарын кытта айыы аймаҕын көмүскэһэн суостаах-суодаллаах охсуһууга киирсэр уонна өлө сыһа-сыһа, тыына кыл саҕаттан салҕанан кыайыылаах тахсар. Тойон Ньургун маңнайгы сырыыта абааһы бухатыыра Ыйыста Хара балтын Үрүң Уйантайы уоран-талаан барарыттан саҕаланар. Икки дуолан бухатыырдар охсуһуулар олус тыңааһыннаахтык, үөһээ аллараа дойду айыылар, абааһылар айманыхтарыгар диэри уорааннаахтык барар. Охсуһааччыларга икки өттүттэн удаҕаттар көмөлөһүүлэрэ Ньургун Боотур туһунан олоңхолорго барыларыгар баар сюжет. Бу олоңхоҕо Тойон Ньургун Атыыр Умсуур Удаҕан уонна Илбис кыһын көмөлөрүнэн абааһы бухатыырдарын кыайар. Умсуур Удаҕан атын олоңхолорго буоларын курдук манна эмиэ үтүө сүбэһит оруолун толорор. Тойон Ньургуну аҕаһа үсүһүн быһаан баран Илбис кыһа иңэрбит хара дьайыттан ыраастаабытыгар уонна алҕаабытыгар биирдэ махтанар. (4585-4770 стрк.).

Тойон Ньургун Ыйыста Хараны (бастакы охсуһуу) кытары охсуһан Аллараа, Орто дойду олоһун огдолутаары ыксал буолар. Онуоха маңнай Арбаҕастаах Арсан Дуолай Кыкыллаан ойууну (1282-1324 стрк.), онтон Үрүн Аар тойон Күн Туллай удаһаны сэттэ удаһан батыһыннарыылаах (1377-1463 стрк.) илдьит ытаннар атын сиргэ баран охсуһалларыгар сүбэлииллэр. Ону бухатырдар истибэтэхтэригэр кинилэри ойууннаах удаһан ап-хомуһун көмөтүнэн атын сиргэ үтэйэллэр. Манна абааһы икки айыы икки ойууттара тыллара-өстөрө майгыннаһар, ол эрэн кинилэр көлө оңостон кэлбит былыттара өңнөрүнэн уратылаһар эбиттэр, холобур:

Кыкыллаан ойуун:

“

...
Аллараа диэккиттэн
Түптүр аңара түңүрдээх,
Хамыйах аңара былаайахтаах,
Бото сөрүө саҕа
Хара былыт олбохтоох...” тийэн кэлэр.

Оттон Күн Туллай удаһан арыалдыттарынаан:

«...

Илин диэккиттэн...
Тыстаах баттахтаах
Маһан сылгы тириитин
Тиирэ таппыт курдук
Күөл дуорун былыт...
Санньылыс гына түстэ.
Ол үрүт кырыытыгар...» туран кэлэллэр.

Кыкыллаан ойуун, абааһы аймаһын ойууна буоларын быһыытынан тойуга “Улаатыгар, алаатыгар!!!” диэн тылларынан, оттон айыы удаһаттарын тойуктара “Уруй, уруй, уруй буоллун!” диэн саҕаланаллар. Ол эрэн кырыыларынын түмүктэригэр иккиэн “Дом ини дом!” диэн тыллары үстүүтэ хатылыыллар. Абааһы ойууна «Үс төгүл киэхтээн,..” оттон айыы удаһана үстэ домноон баран атаһтарын таһынан хаһыа тэбэһнэр охсуһа сылдьар бухатырдары атын сиргэ үтэйэллэр.

Бу олоңхоһо кыайбыт-хоппут герой өстөөһүн өлүгүнэн иччилэргэ айах тутара көстөр. Холобур, Хотой (Атыыр Умсуур удаһан) Ыйыста Хараны кытаахтаан ылан Урусхал муора иччитигэр Уот Кулгуйуоха эмээхсинцэ бэрик диэн быраһан биэрэр (1850-1872 стрк.). Тойон Ньургун эмиэ Муус Өндөлү диэн абааһы уолун ис ньапчытынан Илбис кыһын Иэрэ Чаңыйы ыңыран айах тутар (2543-2592 стрк.).

Айыы аймаһын ийэ баһылыга буолбут Нуораһана Баай хотун айыы бухатыра кыайы-хотуу көтөллөөх кэлэн иһэрин билэн ыһах ыһан тоһуйар. Дьэ, бу ыһах түһүлгэтэ тэриллитин, дьонун-сэргэтин ылан көрүүһүн. (2122-2142 стрк.). Ыһах ытыллар сирэ-уота киэн-дэлэгэй: түөлбэ күөл саҕа дириң түһүлгэ туругурбут; түһүлгэтэ киэргэтиллибит: арыы

хатың саға арағас чэчир анныллыбыт; дьиэтэ-уота ситэри: үс далла маған ураһа, отут уорғалаах уорағай балаған; элбэх киһини тоторор, утағын ханнарар иһитэ-хомуоһа дағаны астык, баһаам, ону «айах» диэн эбии тыл күүһүрдэн биэрэр: сири иһит, мааччах айах, чороон айах, ымыһа айах. Дьон-сэргэ дағаны аата-ахсаана суох тобуоруспут, бачча мҕүс киһи көлөтө дағаны элбэх: «Ат баһа маска баппат гына баайыллыбыт».

Аны ханнык-туох оонньоулардаах ыһыах буолбутун көрүөбүң:

«Кылыһыт бөҕө манна кылыссыбыт,
Ыстаһаһыт бөҕө манна ыстаһаласпыт,
Куобахчыт бөҕө манна куобахтаабыт,
Быһый бөҕө манна сыссыбыт,
Тустуук бөҕө күрэхтэспит,
Ааттаах ыһыах айгыстыбыт.» (2143-2149 стрк.).

Манна тугу эмэ эбэн этэр да наадата суох дии саныыбыт.

Бу ураанхай ууһун үтүө-мааны көрүңнээх, мааны таңастаах-саптаах хотуна Нуорағана Баай хотун (2184-2187 стрк.) кыһын Маған Ырылыһыны хаңас илиитигэр сиэппитинэн бухатыырга:

«Тойон Ньургун
Туһааннаах тус иннигэр кэлэн,
Ньилбэҕинэн накыйан,
Тобугунан токуйан,
Үс төгүл сүгүрүйэн
Үңэн сүктэн баран,

...

Хоммут уоһун хоңноро,
Өрүөбүт уоһун өһүлэ турара үһү». (2196-2207 стрк.)

Бу олоңхоҕо көстөрүңнэн, Орто дойду улуу бухатыырыттан көмүскэл көрдөһөөччүңнэн Нуорағана Баай хотун буолар. Кини Тойон Ньургуну бүтэйдии ытыктыырын, куттанарын, бас-көс туттарын кини туттарыттан-хаптарыттан, саңатыттан көрөбүт.

Бу олоңхоҕо Нуорағана Баай Хотун Тойон Ньургуну икки төгүл ыһыах ыһан көрсөр. Иккис ыһыахха, Тойон Ньургуну көрсөллөрүгэр маңнай кымыстаах чороону аңар илиитигэр туппут Таатык Бөҕө бастаан, ол кэнниттэн оҕонньордоох эмээхсин, ол кэнниттэн бухатыыр балта эмээхсин кыһыһынын, ол кэнниттэн тобус уол, аҕыс кыс арыалдыттар – бука бары сөһүргэһинэн хааман кэлэллэр. Ол иһэн Таатык Бэргэн көрдөһө-ааттаһа иһэрин бука бары кэнниттэн үтүктэн иһэллэр эбит. (5157-5259 стрк.)

Тойон Ньургун Нуорағана Баай хотун кыһын Маған Ырылыһыны кэргэн ылаары гыммытын эдьийэ Атыыр Умсуур удаған “эн аналың буолбатах» диэн тохтотор.

Олоңхолорго барытыгар биир сүрүн миэстэни бухатыыр кэргэннэниитин туһунан сюжет ылар. Тюрк-монгол омуктар эпостарыгар “героическое сватовство” сюжет бэрт былыргыттан ситимнээҕин эпосоведтар В.М. Жирмунскай, Е.М. Мелетинскэй, Р.С. Липец бэрт

олохтоохтук быһааран тураллар. Б.Н.Путилов “Женитьба на суженой одна из программных элементов богатырской биографии. Богатырь выступает как тот единственный, которому богатырка предназначена, и его идентификация должна произойти в результате единоборства”, - диэн суруйара саха олоҕхотугар эмиэ сыһыаннаах.

Тойон Ньургун аналлааҕа Дьохуннуур Куо диэн бухатыыр дьахтар. Кини Тойон Ньургуну кытта күрэстэхэрэ ойууланар. Бу киэҥник тарҕаммыт матыып Ньургун диэн ааттаах олоҕхолорго барыларыгар кэриэтэ баар. Бу олоҕхоҕо Тойон Ньургун бухатыыр кыыс «Сымара хара тааһы Тарбаҕын төбөтүнэн Тоҕо суруйан ааспытыгар» тутуу былдьаһан «дьэбэлэйдээн» эрэ хотор. (7918-7940 стрк.). Кыыс Айыы Быйаң уолаттара кэлэн «ыйааҕын Тойон Ньургун буолар» диэбиттэригэр эрэ биирдэ бэринэр. Айыы Быйаң уолаттара айыы бухатыырын алҕыыллар уонна үрүң илгэни түһэрэн биэрэллэр. Ону сиэн Тойон Ньургун эдэр-чэгиэн эттэнэр-сииннэнэр, көрүөхтэн кэрэ дьүһүннэнэр. Олоҕхо эмиэ ыһыаҕынан түмүктэнэр. (8153-8202 стрк.).

Көрбүппүт курдук, Илларион Михайлович Давыдов «Тойон Ньургун» олоҕхотугар атын олоҕхолорго үгүстүк көстөр бухатыыр айаннаары туран аал уотун иччититтэн көрдөһүүтэ, Аан Алахчын хотунтан алгыс ылар сизэр-туома суох. Ол эрэн ыһыах уонна сизэр-туом көстүүтэ, син балай эмэ ойууламмытын бэлиэтиибит.

Ю.И.Васильев – Дьаргыстай, ф. н. к.

Н.В.Москвитин «Хаан Дьаргыстай» олоҕхотугар уруу ыһыаҕын көстүүтэ

Өссө Октябрьскай революция иннинэ суруллубут, нууччалыы тылбаастанан бэчээттэммит саха биир киэҥник биллибит, сүдү олоҕхотунан «Хаан Дьаргыстай» олоҕхо буолар. Ол курдук, биллиилээх фольклорист уонна этнограф И.А.Худяков 1867-1875 с.с. Верхоянскайга сыылкаҕа олорон суруйбут «Верхоянский сборник» диэн саха фольклорун бастакы бөдөн хомуурунньугар үс чаастан туран «Хаан Дьаргыстай» олоҕхо киирбитэ. Бу олоҕхо 1884 уонна 1913 сыллардаахха бэчээттэнэн тахсыбыта.

«Хаан Дьаргыстай» олоҕхо икки варианнааҕа биллэр: 1937 с. И.С. Васильев Н.В. Москвитинтан суруйбут уонна 1941 с. Н.М. Говоров И.И. Говоровтан суруйбут олоҕхолоро.

Васильев Иван Семенович Уус-Алдан улуһун 1 Бэрт уһун нэһилиэгин олоҕоһута Москвитин Николай Васильевичтан «Хаан Дьаргыстай» олоҕхону 1937 с. олунньутугар Мүрүгэ суруйбута. Олоҕхо биир экземпляра Саха Республикатын Наукаларын Академиятын архыыбыгар, оттон иккис, литературнай тупсарыыны ааспыт экземпляра, И.С.Васильев дьийэтээҕи архыыбыгар хараллан сыталлар. Иван Семенович олоҕхону

хайдах суруйбутун туһунан 1941 с. кулун тутар 13 к. бэйэтин дневнигэр манньк суруйбут:

«Хаан Дьаргыстайы» Москвитин Николай Васильевичтан 1937 с. суруйбутум. 1 Бэрт ууһун 93 саастаах, хараҕа суох, өлөр сэлликтээх, түөс буола сыспыт кырдыаҕаһа этэ. Дьоннор түөһэйбиттэн туһа тахсыа суоҕа дииллэрэ. Кини олус кырдыаҕаһа, сэллигэ суруйарбар ыара. Онуоха үөрүүэбэ суоҕум. Бу олоҕхону биэстэ көннөрдүм. Оҕо эрдэхпиттэн үгүс олоҕхону истибитим, кинини таптыырым, бүтэрээри-тупсараары дьулуһарым көмөлөстүлэр».

Н.В.Москвитин «Хаан Дьаргыстай» олоҕхотугар ыһыахха сыһыаннаах манньк кэрчиктэр бааллар:

«Омолдоон олоҕун курдук,
Дьэргэстэй ыһыаҕын курдук,
Арсан Дуолай
Түлэхэтин курдук,
Саха киһи
Малааһынын курдук,
Нуучча киһи
Сыбаайбатын курдук,
Ас бөҕө
Адырыччы тардыллыбыт» (с.39),
«Хара ыарҕа курдук
Халың норуотун
Хамыйан,
Үрүң ыарҕа курдук
Үгүс киһилэнэн,
Ириэнэх сирдэри
Ибилитэ кэһэн,
Тоң сирдэри
Тобулута тэпсэн,
Таас хайалары дабайыталаан,
Симилэхтэри чиэрэстээн,
Алаастары арытыталаан,
Толооннору туораталаан,
Көһүйэ күөһү
Умсары уурбут курдук
Кылбалдыгас
Кыһыл көмүс ытарҕалаах
Күн Сыралыман Тойон,
Үүс киис кыыл тириитэ
Үллүргэлээх бэргэһэлээх
Мөлбөрүүн Баай Хотун
Айыллыбыт алаастарыгар,
Сириэдийбит сирдэригэр

Аарыгыран-айгыстан
Айаннаан кэллилэр.
Сыһыыга баппат
Сылгы ынах үксээтэ,
Курдум хаңыл тилилиннэ,
Таттык бөбө таладыйда,
Чаччырба бөбө торолуйда,
Орулас кулун
Оонньохолоото,
Мэңирэс торбос
Мэнээктээтэ,
Иэхэй-чуохай элбээтэ,
Оонньоуу-күлүү улаатта.
Омоллоон олобун курдук,
Дьэргэстэй ыһыабын курдук,
Арсан Дуолай түлэхэтин курдук,
Ас-үөл, уйгу-быйгы,
Айхал-мичил буолла.
Чообурбас олоңхонут
Чугдаара олоңхолоото,
Ыллам ырыаһыт
Дьиэрэйэ ыллаата,
Кылбаң кылыһыт
Кылыйда,
Ыллаңнас уол
Ыстаңалаата,
Ходьой уол
Куобахтаата.
Кыыстаах күтүөттэрэ
Аналлаах дойдуларыгар
Аттаналлара буолла». (с.75-76)

«Хаалдыгынан оонньоур
Хахай сизэр аттаах
Хаан Дьаргыстай
Илэ бэйэтинэн
Дьирэс гына түстэ.
Дуораан Аарык удабан
Үрүң былыттарыттан
Үөһэ көтө-көтө,
Ырыа ыллыы,
Алгыс алгыы истэбэ:
«Илин өттүң
Ибири билбэтин,

Кэлин өттүң
Кэбири билбэтин,
Аал уоккун сириэдит,
Алаһа дьиэбин
АйгыҮыннар,
Аан дойдугун
Алта хос күрүүлээ.
Иитэр сүөһүгүт
Иэйэхситэ эргийдин,
Төрөтөр оҕоҕут
Төлкөтө барбардын.
Үс сүүс үйэлэр тухары
Үс саханы үөскэтин,
Түөрт сүүс үйэлэр тухары
Түөрт саханы төлкөлөөң.
Алын өттүгүтүнэн
Адьярай аймаҕа
Алыс харбаабатын,
Орто дойдуттан
Ородоһун тиийик,
Оһол-моһол охсубатын,
Үөһээ өттүгүтүтэн
Үс бийин ууһа
Өңөйөн көрбөтүн,
Үргүөр үргүйбэтин.
Икки атахтаах,
Иннинэн сирэйдээх
Халың хаххалара,
Суон дурдалара,
Көрөр харахтара,
Истэр кулгаахтара,
Охсор илиилэрэ буол!
Өрөгөй бөҕөң үрдээтин,
Саргы бөҕөң салалыннын!
Уһун тускул!
Нарын наскыл!»
Хаан Дьаргыстай
Халың норуотун
Хамыйа тарта.
Уһун үрбэлэнэн,
Кэтит сэтиилэнэн,
Аарыгыран,
Айгыстан айаннаан,
Аан дойдуларыгар,

Алаһа дьиэлэригэр
Тийэн кэллилэр.
Күөх сирэмнэриттэн
Биир салаа хагдарыйбатах,
Көмүс хатырыктаахтарыттан
Биир искэх өлбөтөх,
Аһаҕас туйахтаабыттан,
Адаар муостаабыттан
Биир тугут көбүрээбэтэх,
Биир таабылаах убаһа
Татыарыйбатах,
Биир толугурдаах торбос
Туораабатах.
Чугаһын хобонон,
Ыраабын барабаанынан
Ыңыттара охсон,
Дириң түһүлгэни түһэрдэ,
Дьэргэстэй ыһыабын тэрийдэ,
Уолбат дириң
Уйгу быйаң олохтоото,
Омоллоон олобун оңордо.
Онтон ыла
Үс саха
Үөскээн үөдүйбүтэ,
Өрөгөйө үрдээбитэ,
Түөрт саха төрөөбүтэ,
Төһүнүбэт төлкөлөммүтэ үһү» (с.83-84)

Бу олоңхоҕо, атын даҕаны олоңхолорго курдук, ыһыах ыһыллыыта, уруу тэриллитэ биир, атылы өйдөбүллээхтэр. Ол туһунан, холобур, И.С.Васильев «Фольклор» диэн төбөлөөх тэтэрээтигэр маннык бэлиэтээһини оңорбут: «Хаан Дьаргыстай, дойдутугар кэлэн, уруу, ыһыах оңорон, үс саханы үөскэтэн, түөрт саханы төрөтөн, ситэн-хотон олорор» (с.71).

Түмүктээн эттэххэ, «Хаан Дьаргыстай» олоңхоҕо бэлиэтэммит уонна холобур быһыытынан аҕалылыбыт бу кэрчиктэри эһиил Бороҕоңно ытыллыахтаах Олоңхо ыһыаҕар ситиһиилээхтик туһаныахха, норуокка, дьоңо-сэргэбэ тарҕатыахха сөп.

А.Н. Данилова, ф.н. к.

Кыыс Ньургун олоңхо оонньоуларыгар

Самаан сайыны көрсө саха киһитэ барахсан үөрэн-көтөн сүргэтэ көтөбүллэн уйгу-быйаң ыһыах ыһар үгэстээх. Онно ыллаан-туойан, онньоон-көрүлэн дуоһуйа сынньанар.

Саха фольклорун биир саамай улахан кээмэйдээх айымньыта - олоңхо ЮНЕСКО тэрилтэтигэр «Кини аймах тылынан, илиинэн тутан ылыллыбат чулуу баайа» диэн улахан ааты ылан, билигин улуустарынан олоңхо ыһыахтара диэн ытыллан эрэллэр. Олоңхо – саха фольклорун үрдүүкү, сиппит синкретическэй жанра буолар. Барыта 130-тан тахса олоңхо рукопистара баара биллэр. Олоңхолор үксүлэрэ эр кини бухатыыр геройдаах буолаллар, кини олоңхо кэрэ кыыһын абааһы аймаҕа уоран-талаан барарыттан быһыһыр-абырыыр аналлаах. Онтон кыыс бухатыыр геройдаах олоңхолор ахсааннара, эр кини геройдаах олоңхолордообор, олус аһыахтар.

Ханнык баҕарар уус-уран айымньыга буоларын курдук, таптал ыраас иэйиитэ, дууһа нрң кнтңүллүүтэ – кыыс оҕо кэрэ кңстүүтүтэн тахсар. Кини ураннык ойууланар, ырыаҕа-тойукка ылланар, хоһоонцо хоһуллар. Ол курдук биһиги киэн туттар сүдү духовнай баайбытыгар – улуу олоңхоҕо – кэрэ аңардар саха омугун кыыска идеалын быһыытынан ойууламмыттар. Ол курдук кыыс оҕо барахсан Одун Хаантан оңоһуллан, Чыңыс Хаантан ыйаахтанан бу Орто туруу бараан дойдуга ийэ буолар үрдүк аналлаах, кэрэни-үтүнү, дьолу-саргыны түстүү кэлэр. Кыыс норуот сиэркилэтэ буоларын быһыытынан, нарын-намчы, кыталык курдук кыраһыабай, күн курдук сырдык буолар.

Сорох олоңхоҕо айыы кыыһын сэргэ атын туспа аналлаах кыыс бухатыыр ойууланар. Кини олох кыра оҕо сааһыттан уолу кытта тэңнэ оонньоон-тустан, сүүрэн-көтөн, күрэс былдьаһан хатан иңиридэнэн, сытыы сирэйдээх-харахтаах кыыс оҕо кылааннааҕа буола улаатар. Ол курдук «Дьырыбына Дьырылыатта» олоңхоҕо кырдыаҕас оҕонньордоох эмээхсиңнэ Айыыһыт уоллаах кыыс оҕону бэлэхтиир. Уоллара Тойон Дьөллүүт ханнык баҕарар олоңхоҕо мэлдьи буоларын курдук, күн улууһун дьонун көмүскүүр айыы бухатыыра буолар. Ол эрэри Тойон Дьөллүүт бииргэ төрөөбүүт балта, Дьырыбына Дьырылыатта, олоңхо сүрүн геройун быһыытынан, киниттэн ордук үрдүк таһымнаах, кыахтаах буола улаатар. Дьырыбына Дьырылыатта геройдуу сырыылара убайа абааһы кыыһын алыбыгар түбэспитин быһыһырыттан саҕаланар. Кыыс бухатыыр айылҕаттан айдарыллан, үөһэттэн ыйыллан айыы дьонун көмүскүүр, кинилэргэ суон дурда, халың хахха буолар. Онтон «Кыыс Дэбэлийэ» олоңхоҕо ураты күүстээх-уохтаах бухатыыр дьахтар уобараһа көстөр. Чугдаан бухатыыр олоҕор иэдээн-алдьархай буолбутугар киниттэн көмө көрдөһөллөр. Сорох олоңхолорго кыыс бухатыыр айыы удаҕана буолан ойууланара эмиэ кңстөр. Айыы удаҕана көстүбэт күүстэр кистэлэннэрин баһылаабыт буолан өссө кыахтанар, сүдү күүстэнэр. Ап хомуһунунан, алгыс күүһүнэн өлбөт үөстээхтэр, өлбүтү тилиннэрэр ураты уйгулаахтар.

Кыыс бухатыыр тас дьүһүнэ, сэбэрэтэ олоңхо кыыһын курдук кэрэ, кыталык курдук кыраһыабай, күн курдук сырдык буола ойууланар эрэри, кини майгыта айыы кыыһыттан уратылаах. Айыы кыыһа нарын-намчы буоллаҕына, бухатыыр кыыс кылааннаах-өргөстөөх кындыаланар кыыс оҕо кылааннааҕа буолар.

Дьахтар бухатыыр геройдаах олоңхолор сюжеттара саха фольклоругар биир ураты миэстэни ылаллар. Бу туһунан Н.В.Емельянов «Сюжеты ранних типов якутских олонхо» диэн үлэтигэр суруйан турар. Онно бэлиэтиринэн, маннык сюжеттаах олоңхолор урукку күүстээх дьахталлар туһунан үһүээннэртэн үөскээбит буолуон сөп диэн сабаҕалыыр уонна барыта 11 кыыс бухатыыр геройдуу сырыыларын туһунан кэпсиир ис хоһоонноох, олоңхо сюжеттара баар диэбит.

Маннык ураты ис хоһоонноох, геройдаах олоңхолор саха фольклорун биир ураты көстүүтэ буолар. Дьокуускайдааҕы научнай киин архыыбыгар барыта 15 олоңхо тексэ уурулла сытара биллэр. Олортон билигин 4 олоңхо бэчээттэнэн тахсыбыта. (Н.Абрамов «Уолумар уонна Айгыр икки», П.П. Ядрихинской – Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта», Н.П.Бурнашев «Кыыс Дэбэлийэ»).

Олоңхолорго ураты суолталаахтык кыыс бухатыыр ойууламмыта саха норуота дьахтары үрдүк идеал оностон, кини үтүө-мааны майгытын, сылаас сыһыанын, дьахтар норуоту салгыыр омук омугунан хаалар кутун-сүрүн тутар, көңүл дьоллоох олоҕун бэлиэтэ буолар улуу өйдөбүллээҕин көрдөрөр.

Ыһахтарга айыы бухатыырдарын оонньууларга ытыллар. Дыгын оонньууларга, Үрүң Уолан күрэҕэ уол оҕону, эр киһини өрө тутар, сэргэхситэр оонньуулар. Онтон кыыс оҕоҕо, дьахтарга сыһыаннаах Туйаарыма Куо, Далбар Хотуттар курдук оонньуулар бааллар. Олоңхо ыһахтарыгар атын сюжеттаах олоңхолортон быһа тардан туспа ис хоһоонноох көрүңнээх оонньуулары эмиэ киллэриэххэ сөп. Холобура, бухатыыр кыыс оонньууларын «Кыыс Ньургун» диэн ааттаан ыһах күрэҕэр киллэриэххэ сөп. Билигин кыргыттар, уолаттартан хаалсыбакка, араас спортивной оонньууларга кытталлар, кыайыылаах буолаллар.

Түмүктээн эттэххэ, олоңхо ыһахтарыгар саха олоңхолоругар көстөр ураты аналлаах геройдар оонньууларын билиңни олоххо сөп түбэһиннэрэн, ыһах атын оонньууларын кытта дьүөрэлээн, ытыахха сөп дии саныбын.

Сивцева Н.А., литературовед

Ыһах тэрийэргэ олоңхо тылын-өһүн уратытын суолтата

Сахаҕа ыһах кэтэһиилээх кэм. Айылҕа кыһыңны уһун уутуттан уһуктан, саңа ситэн, кизэркэйэн турдаҕына үүнэр дьылы үтүөнэн көрсөөрү, алгыс маанытын ылаары анаан тэриллэр туом буолар. Манна норуот материальной уонна духовнай культуратын эңкилэ суох холобур буолар көрүңэ туттуллар, түмүллэр, көрдөрүллэр. Ол курдук, кэнники кэмҕэ ыһаҕы олоңхоҕо, норуот тылынан уус-уран айымньытын муңутуур чыпчаалыгар, анаан тэрийэр буолбуттара бу туом ис хоһоонун эбии суолталыыр, сиздэрэйдир.

Норуот героической эпоһын ураты тыһынын (эпическэй эйгэни) тылын-өһүн күүһэ үөскэтэр. Билигин олоҥхо тылын эйгэтин сурукка суруллубутун эрэ нөҥүө лаппа чугастык, иңэн-тоҥон билэр, билсэр кыахтаахпыт. Урукку олоҥхоһуттар удьуордаан, уутуйан үөскээн, ыллаабыт-туойбут, айбыт-чочуйбут тыыннаах эпическэй эйгэлэрин утума быста-быста салҕанан, сэниэлэнэ илик. Олоҥхо тыһынын уһугуннарар, сэргэхситэр сыалтан, уус-уран тыл дьайыытын сөргүтэр, күүһүрдэр үлэ эрэ буолбакка, араас атын ньыма туттуллара эмиэ элбээтэ. Ол иһигэр норуот героической эпоһын кытта сыһыары тутан ыһыах тэрийэр идея эмиэ киирсэр.

Олоҥхоҕо анаммыт ыһыах тема, ис хоһоон, истиил эрэ өттүнэн буолбакка, бастатан туран, тыл-өс таһымыгар эмиэ кичэйэн тэриллэхтээх. Билигин, айылҕаттан айдарыылаах ийэ олоҥхоһут тарбахха баттанар буола аҕыйаабыт кэмигэр, эпическэй эйгэ ис тыһынын илгийэр сылааһын сурукка суруллан хаалбыт олоҥхо уус-уран тылын кистэлэнэр, ону тутта үөрэнэргэ болҕомтолоох харыстабыллаах сыһыан эрэ тиэрдиэн снп. Аңардас судургутуйбут тылга олобуран, сюжет хаамыытынан эрэ сирдэтэн, олоҥхо айылгытын арыйар, ис кэрэтин ңйдүүр тутар, ону ааһан, ол толору кыаллыбат даҕаны. Онон олоҥхо ыһыаһын тэрийэргэ уус-уран тыл-өс ырааһын, хомоҕойун, этигэнин, эриэккэһин суолталыыр ирдэнэр.

Олоҥхо тыла диэн бу кңннрү сиздэрэйдии сатаан сиэллээн-кутуруктаан, этэн-хоһуйан кэбиһии эрэ буолбатах. Олоҥхо тыла таңыллыбыт туспа уратылаах, кистэлэннээх, дириң түгэхтээх ис хоһоонноох диэн чинчийээччилэр анаан үөрэтэллэр.¹ Билигин, эпическэй эйгэни өйдүү үөрэнэ сатыыр эппиэттээх кэмнэ, кинилэр үлэлэрин суолтата улаатыах тустаах.

Ыһыах тэрийэргэ олоҥхо тылын-өһүн маннык уратыларыгар болҕойуохха сөп.

1. Олоҥхо хоһооно анал куормаҕа олобуран айыллар (формульность). Чинчийээччилэр бэлиэтииллэринэн, бу олоҥхо тиэкиһин таңыллар биир сүрүн үгэс буолбут канонизированнай ньымата буолар.² Маннык куормаҕа

---

¹ Бурцев Д.Т. Описательность олонхо // Вестник Академии духовности РС (Я). – 1999. - № 3 (10). – С. 6-7; Ефремов Н.Н. К проблематике формульности предложений олонхо // Олонхо в контексте эпического наследия народов мира: Тезисы докладов международной научной конференции, 7-8 сентября 2000 г. – Якутск: ИГИ АН РС (Я), 2000. – С. 42; Ефремов Н.Н. Единая базовая атрибутивная модель как конструктивная основа текстов олонхо // Устойчивое развитие стран Арктики и северных регионов РФ в контексте образования, науки и культуры. – Якутск, 2006. – С. 86-88; Слепцов П.А. Актуальные проблемы изучения языка олонхо // Олонхо в контексте эпического наследия народов мира: Тезисы докладов международной научной конференции, 7-8 сентября 2000 г. – Якутск: ИГИ АН РС (Я), 2000. – С. 40; Сотникова О.Н. Аналитические полипредикативные конструкции как типические явления олонхо // Якутский эпос в контексте эпического наследия народов мира: Сб. научн. ст. – Якутск: изд-во ЯФ СО РАН, 2004. – С. 98-105.

² Ефремов Н.Н. К проблематике формульности текста олонхо (в контексте связанных с ней языковых и иных явлений) // Олонхо – духовное наследие народа саха: Сб. научн. ст. – Якутск: ИГИ АН РС (Я), 2000. – С. 150-160.

оңкул буолар тыл, тыл ситимэ («базовые слова», «словосочетания» (Н.Н. Ефремов), оннооҕор тизкис бөдөң өлүүскэтин курдук сыаналанар этии бөлөҕө («группы стихов», «целые тирады» (В.В. Илларионов) кытта киирсэр. Олоҥхо сюжетын хаамыыта эмиэ анал сайдар бэрээдэктээх. Сюжет хас биирдии сайдар олуга үгэс буолбут ойуулуур-дьүһүннүүр кэрчиктэртэн («типические места» (В.В. Илларионов) турар. Холобур, бухатыыр сиринойдотун, дьийэтин-уотун, быһыытын-таһаатын, айанын уо.д.а. хоһуйар кэрчиктэр. Онон олоҥхо ис киэлитэ, сюжетын сайдыыта, тыла-өһө да анал канонизированнай сокуоннарынан айыллаллар. Чинчийээччилэр бу сокуоннары олоҥхоһут улахан кээмэйдээх хоһоону өйүттэн этэр тута хоһуйар дьобурун биир кистэлэнэ буолар диэн бэлиэтииллэр.

2. Олоҥхо хоһоонун куорматын таңарга араас уус-уран поэтической ньымалар дэлэйдик туттуллаллар: кэксэлэтии (синтаксической параллелизм) – биир ис хоһоонноох өйдөбүл хас да төгүл хатыланар, биир уустаах чилиэннээх киэң ис хоһоонноох этиитэ; дорҕоон дьүөрэлэхэр сокуонун тутуһан, дорҕоон арааһын наардааһын (ассонанс – строка иһигэр аһаҕас дорҕоону наардааһын, аллитерация – строка иһигэр бүтэй дорҕоону наардааһын, анафора – строка саҕаланыытыгар аһаҕас, бүтэй дорҕоону эбэтэр биир, майгыннаһар сүһүөхтэри наардааһын); омуннааһын (гипербола) – олоҥхо уопсай тутулуттан туораабакка эрэ ханнык эмэ көстүүнү, предмети омуннаан-дарбатан хоһуйуу; тэннээһин – предмети, көстүүнү, дьайыыны курдук, дылы, саҕа, кэриэтэ уо.д.а. тыллары туттан, туохха эмэ тэннээн уусураннык хоһуйуу; эпитет – предмети хоһуйан быһаарыы, о.д.а.³ Н.Е. Петров олоҥхо тутулун тутар ньымалары барыта алта көрүңнэ маннык араарар: 1) аллитерация; 2) ритмико-синтаксической параллелизмы оңорон биир санааны, өйдүбүлү, предмети, бэлиэни, хайааһыны судургу хатылаан эбэтэр синонимнарынан тэнитэн хатылаан хоһуйуу; 3) предмети родовой, видовой өйдөбүлүнэн, саңа чаастарынанэнин ханыылаан бөлөхтөөн хоһуйуу; 4) хоһуйуулар объекты сиһилии кэксэлэччи дьүһүйүү; 5) сиринойдуну, предмети төрүт өтгүнэн арааран, тула көрөн дьүһүйүү; 6) үгэс буолан олохсуйбут, ат олугун курдук сайдан иһэр олоҥхо тутула.⁴ Бу ньымалар олоҥхо ис киэбин батыһа туттуллаллар, куорматын ситэрэн-хоторон, ыпсаран биэрэллэр.

3. Олоҥхоҕо дириң суолталаах тыл-өс сөңөн сытар. Бу тыллары араас өттүттэн ырытар (функциональной, семантической, стилистической чинчийи) буоллаһа, норуот үйэлэргэ сайдан кэлбит олоҕу анаарар, өйдүүр ураты көрүүтүн умсугутар чахчылар арыллан иһэллэрин үгүс чинчийиилэр

---

³ Петрова Т.И., Винокурова М.С., Филиппова М.Е. Сахалыы саҕа. – Дьокуускай: Бичик, 1994. – С. 3-31.

⁴ Петров Н.Е. Олоҥхоһут тута хоһуйар дьобурун кистэлэннэрэ // Олонхо – духовное наследие народа саха: Сб.научн. ст. – Якутск: ИГИ АН РС (Я), 2000. – С. 181-190.

дакаастыыллар.⁵ Тыл иһигэр ильдэ кэлбит иччилэрэ илбистээх, дьайыылара күүстээх түгэх тыыннаах буолар түгэнигэр түбэһиэх талбытынан санара-иңэрэ сылдьар салаң буолуон сөп. Онон олоҥхо ыһыабын тэрийэргэ тыл-өс суолтатын кэмигэр уонна миэстэтигэр сөп түбэһиннэрэн туттарга ураты болжомтолоох оттомноох сыһыан ирдэнэр.

Ыһыах диэн олох сайдарын, утум салҕанарын кэрэһэлиир дириң суолталаах туом буолар. Манна уус-уран тыл кылаанын, чыпчаалын түмпүт олоҥхону дьүөрэлии туттахха, бу туом көстүүтэ, дьайыыта сиэдэрэйдэнэрин тэңэ, уустугулар даҕаны. Ол иһин олоҥхо тылын-һүн уратытын анаан чинчийэр, суолталыыр тоҕоостоох.

Н.К. Данилова, фольклорист

Образ жилища в мифопоэтике народа саха

Культурный образ жилища – Дома в мифоритуальной традиции народа саха, занимает значительное положение. Для якута всегда было важно иметь свое жилище, свое «освоенное пространство», в структуре которого нашла отражение Модель мира.

В мифопоэтической традиции Мир рассматривается как четырехгранная, шестигранная, восьмигранная плоскость. Считая необходимым жить в соответствии с вертикальными и горизонтальными пространственными направлениями Мира, саха строили свои жилища, сотворяли утилитарные и сакральные вещи, отождествляли свой индивидуум с пространственными характеристиками. Так, летнее жилище (*Юс курдуулаах Могол ураса* - Могол ураса с тремя опоясками), которое воплотило в себе трехчастную структуру мира, строили с внутренней колоннадной из двенадцати сэргэ с куполообразным как небосвод верхом. Зимнее жилище возводилось с четырех-шести-восьмигранными стенами (*туруорбах дьиз, алта – агыс кырыылаах дьиз*).

В памятниках устного народного творчества зафиксированы представления об идеальном жилище с многогранными стенами. Как известно, богатство, принадлежность к небожителям – айыы манифестируется огромным размером и большим количеством культурного образа, будь то жилище, очаг, окно, коновязь и т.д.

---

⁵ Габышева Л.Л. Функция иноязычных слов в фольклорных текстах // Язык – миф – культура народов Сибири: Сб. научн. тр. – Якутск: изд-во ЯГУ, 1996. – С. 3-9; Избекова Е.И. Сакральные числа в описании ритуальных предметов (на материале якутских олонхо) // Олонхо – духовное наследие народа саха: Сб. научн. ст. – Якутск: ИГИ АН РС (Я), 2000. – С. 112-118; Никифоров В.М. Ключевые слова в олонхо // Олонхо – духовное наследие народа саха: Сб. научн. ст. – Якутск: ИГИ АН РС (Я), 2000. – С. 77-101 и др.

Основным предметом внутреннего пространства жилища является стол – сандалы с тремя, восемью резными ножками в виде конских копыт (лошадь – животное небесного происхождения), а внешнего пространства (двора) – коновязь – сэргэ, которую также обтесывали шести-восьмигранными*. Верхушки таких коновязей обязательно украшались скульптурным изображением лошадиных голов, а иногда – скульптурой сидящего орла**. Также обильно украшались трех – восьмилучистым орнаментом – символом Мира и другие предметы быта и одежда. Как отмечает Макаров Д.С., человека, совершающего добрые дела, в народе считали «человеком трехострым и восьмигранным» (*киһи гиэнэ юс уһуктаага, агыс кырыылаага*)⁶. Вообще, выражения *агыс кырыылаах* (восьмигранный), *юс ёргёстёёх* (трехострый), употребляются, когда речь идет о человеке – лучшем из лучших (*чулууттан чулуу, бастыңтан бастың киһи киэнэ абыс кырыылааба, үс өргөстөөбө*).

В эпическом наследии особое место уделяется описанию жилища основных героев: человека, небожителя-айыы и злых демонов. В мифопоэтике многих народов, трансцендентальный мир копирует освоенное пространство. Таким образом, в якутской культуре жилища, хозяйственные постройки, как небожителей, так и злых демонов, повторяют устройство поселенческого комплекса человека – айыы. Называются так же: балаган, ураса, сэргэ, но отличаются размером и материалом культурного сооружения.

Ураса и балаган небожителей-айыы всегда обрисовываются как золотые, серебряные здания, лучистые, светящиеся, а иногда и плавно шатающиеся (*хамныы турар*). Отличаются огромными размерами и количеством сопутствующих предметов. Обязательный атрибут освоенного пространства – коновязь-сэргэ у небожителей снабжена символикой «чистых зверей и птиц»:

Оказывается стоит там, сверкая,
Золотая ограда...
Стоит он, оказывается, привалясь
К подножию переднего столба коновязи,
Украшенного резным соколом,
Окрашенного львиной кровью,
С изображением ёксёкю птицы,
С бар-зверем на макушке...
Оказывается стоит пред ним, сверкая,
Плавно из стороны в сторону покачиваясь,

* В олонхо упоминаются восьмигранные камельки (*агыс кырыылаах Суо-Хаан оһох*) и восьмигранные сэргэ (*агыс кырыылаах Аар Багах*).

** Орел, по воззрениям якутов, является одной из зооморфных ипостасей верховного божества *Юрюнг Аар Тойона*.

⁶ Макаров Д.С. Народная мудрость: Знания и представления. – Якутск, 1983. – С.24.

Дом из золота в сорок комнат⁷

Положительная характеристика жилища небожителей усиливается также тем, что в отличие от земных людей, они не живут в «дымном жилище», т.е. отсутствует печь/очаг. Нижний мир обладает самыми негативными характеристиками, которые семантически противопоставлены характеристикам двух других миров. Поэтому, смысловозначительным средством в описании жилища абаасы выступает эпитет «железный»/«каменный», семантически противопоставленный «серебру»/«золоту», который является положительной характеристикой положительного пространства айыы⁸. Балаган демонов обязательно должен быть железным (каменным), уродливой формы. Ураса покрыта гнойными шкурами умерщвленных коров (телят)⁹, а само жилище или вертится вокруг своей оси, или стоит вверх тормашками, железная же коновязь обязательно скачет как бешеная лошадь.

Если у людей и небожителей двери жилища выходят на восток, то у демонов дверь в жилище с западной стороны, окна выходят на север, а коновязь находится с задней стороны жилья:

... железная юрта была, дверью на запад, на полночь окнами, на задах коновязь¹⁰.

В мифопоэтике, в отличие от мира небожителей и людей, вещный мир демонов отличается ущербностью, сопряжен во всем негативной характеристикой. Как бинарное противопоставление серебру/золоту, железо в данном случае вбирает в себя всю отрицательную семантику Нижнего мира (в Нижнем мире все железное: и дом, и коровы, и деревья и т.д.). Идеальное жилище героя указывается как «золотой» или «серебряный дом» (*кемус дьиэ*). Отличительной чертой дома человека от жилища небесного верха, является наличие печи/очага внутри дома. Видимо, поэтому, столь высоко смысловое назначение очага в освоенном пространстве. В данном случае можно отметить то, что после установления нижней обвязки дома, сразу устанавливается остов камелька, т.е. пространство только тогда считается полностью оторванным от мира природы, когда разжигается огонь.

С расстояния в путь суточный
Сверкает бесподобно
Искрами очажными,
Зазывает, привлекает
Столбами дыма синего,
С тридцатью гостинными
Обиталище человечье,
Домище громадное,

⁷ Строптивый Кулун Куллустуур. – С.47

⁸ Семенова Л.Н. Эпический мир олонхо... - С. 83

⁹ Образцы народной литературы якутов. Захаров Т.В.-Чээбий. Ала-Булкун. Якутское олонхо /записанное В.Н. Васильевым. – Якутск, 1994. – С. 33

¹⁰ Могучий Эр Соготох.- С.78

Земляной горе подобное¹¹

Неслучайно в мифопоэтике Дом человека уподобляется Горе. Неподвижность, характерная орографическим объектам, в первую очередь понимается как безопасность, является одним из наиболее благоприятных и важных качеств «очеловеченного» пространства. В то же время, можно сказать, что в данном сравнении жилища с горой кроется давно утерянное якутами поверье о том, когда семантика Горы имела положительную валентность (у всех тюркоязычных народов, гора означает центр вселенной, только у якутов гора характеризует периферийную область и обладает опасной, отрицательной семантикой).

Таким образом, статичное положение характерно только для жилища Человека. Принадлежность к нечеловеческому миру жилищ небожителей или демонов характеризуется их определенным движением, присущим только данным локусам. Жилища небожителей или плавно раскачиваются, или двигаются по ходу солнца, которые расцениваются как положительное качество. Вращение или мерное покачивание в данном контексте можно сравнить с ритуальным танцем осуохай, когда при помощи следующего действия достигается гармоничное с небесным верхом положение.

В противоположность небесному верху, жилище демонов вращается против хода солнца, или вздрагивает/дрожит, подобно движению шамана.

В мифопоэтике дома героев обозначаются общим словом «*дьиэ*» (жилище), которое после смыслового уточнения может обозначать жилище того или другого эпического героя: *кёмюс дьиэ*, *тимир дьиэ* (серебряный/золотой дом, железный дом). Наряду с этим, семантический знак принадлежности к разным мирам, может проявиться и на уровне лексики. В лексическом поле эпического жилища употребляются данные лексемы: при описании небесного жилища употребляется слово «*уорук*» (гнездо, вместилище, дом с хорошими удобствами)¹², человеческого жилища – слово «*балаган*», подземного жилища – слово «*уорагай*» (тесное помещение, укромное местечко, укром)¹³.

---

¹¹ Оготовев П.В. Элэс Боотур.- Якутск, 2002. – С. 26

¹² Пекарский Э.К. 1959. Стлб.3047

¹³ Там же... Стлб. 3041

III. Олоңхо ыһыабын көрүктэрэ

В.Е. Васильев, и. н. к.

Былыргы ыһыах сиэрэ-туома уонна ойууттар

Саңа үйэбэ үөдүйбүт олоңхо ыһыабын төрүт итэбэли тутуһан тэрийэллэрэ ирдэниллэр. Онуоха этнографтар XVIII үйэттэн ылата суруйбут үлэлэрэ көмөлөөх буолуо этэ. Новосибирская учуонайа А.Х. Элерт «Иккис Камчаткатаабы эспэдииссийэ кыттыылаахтара ыһыах туһунан суруйуулар» ыстатыйатыгар И. Яхонтов ыһыабы ойуулаабыта баар. Ол үлэ ис хоһооно маннык.

Сайыңны ураһаҕа кинээс биир кырдыаҕаһы кытта аан утары кэтэбэриин орондо олорор. Ол орон икки өттүгэр эмиэ иккилии киһи олорор. Балар иннилэригэр бастың ойуун сайыңны ойууну кытта, өссө иккилии киһи ойоҕос эркиннэргэ олороллор. Ураһа ааныгар икки уол турар. Бары чороон туталлар, арай ойоҕоско олорооччулар туос тууйаастаахтар. Ойуун чороонун биир туспа киһиэхэ биэрэр, анарааңыта аан аттынаабы уолаттар иннилэригэр баран турар. Ойуун олорон эрэ алгыыр, ол кэннэ бары үстэ «урууй» дииллэр уонна ойууну кытта тэңнэ кымыһы иккитэ омурдан иһэллэр.

Ойуун хамыйабы сайыңны ойууңа биэрэр, бэйэтэ дэйбири ылан 22 айыылары, иччилэри, үөрдэри, абааһылары ахтан алгыыр. Сайыңны ойуун ол тылын хатылаан иһэр уонна ааңа турар уолаттар кымыстарын баһан үөһэ ыһыалыыр. Ол кэннэ ойуун аан иннигэр турар кымыстаах улахан туос иһиккэ хамыйабынан түөрэх быраҕар. Аан аттынаабы кымыһы ытыктаан ураһа иһиттэн таһаарбакка иһэллэр. Алгыс бүтүүтэ уруйдуу-уруйдуу сирэйдэрин илиилэринэн сапсыналлар. Ол кэннэ бары биир-биир ойуун иннигэр тобуктаан туран кымыстарын алҕаталлар уонна бары «уруй» диэбиттэрин кэннэ иһэллэр. Кымыһы бүтэрэн баран ойуун тоңхойон туран алгыс этэр, уруйдуур, ону бары хатылыыллар. Итинэн ураһаҕа буолар сиэр-туом бүтэр. Бары тахсан сири иһиттээх түһүлгэ аттыгар төбүрүүннээн олороллор. Ойуун уонна сайыңны ойуун түһүлгэ утары күн тахсытын көрөн олороллор. Олорго кыра уол сүгүрүйэ-сүгүрүйэ иһит туттаргыыр. Атын да кырдыаҕастарга кымыһы биир атахтарыгар тобуктаан туттараллар. Ойуун көмөлөөччүтүн кытта чэчирдээх түһүлгэ кымыһын алгыыр. Ол кэннэ тойон киһи ойууңа кэлэн тобуктуур, ойуун бэйэтин чороонун киниэхэ биэрэр. Тойон кэнниттэн бары чугаһаан кырдыаҕас дьонтон чорооннору алҕатан ылаллар.

Дьахталлар туспа төбүрүүннээн олороллор, олору тойон ойоҕо бэйэтин ураһатыттан кымыһы таһааран күндүлүүр. Эр дьондо тустуу, кылыы, сүүрүү, оттон дьахталларга үңкүү тэриллибит. Түһүлгэ кымыһа бүппүтүн кэннэ дьоннор тарҕаспыттар¹.

Бу 1737 сьл ыам ыйын 31 күнүгэр Хаңалас буолаһыгар буолбут ыһыах кэнниттэн Г.Ф. Миллер Ооньёр-ойуун диэн хоро ууһун ытык кырдыаһын куоракка аҕалан ыһыах туһунан туоһуласпыт. Ол ойуун манныгы кэпсээбит.

Саха бу сиэри-туому ыһыылааһын иһин «ыһыах» диэн ааттыыр, оттон нуучча «чоканье» диир, тоҕо диэтэххэ, ойууттар «чө-чөк» диэн тылы тутталлар. Биэ кымыһа (быыппах буолбатах) мунһуллабутун кэннэ баай илдьити ытар. Ыһыахха икки ойуун кыттахтаах. Бу туому көннөрү да ойуун толоруон сөп. Ол эрэри дүңүр охсубат, ыһыах эрэ ыһар сайыңны ойууттар эмиэ бааллар.

Ыһыах туос ураһа иһигэр ытыллар. Аана илин. Хоту өттүгэр тирии симиир иһиттэр, мас ымыһалар, чорооннор тураллар. Икки ыраас уолаттар кымыстаах ымыһалары туталлар. Кырдыаһас киһи туппат, тоҕо диэтэххэ, кини дьону көмөр, ол иһин кирдээх. Ыһыахха биэ кымыһын ыһаллар.

Улахан ойуун туойар, дэйбииринэн далбаатыыр, ону атын ойуун хатылыыр. Бастың ойуун дэйбиирин туһаайбыт сириң диэки иккиһэ биэс харахтаах хамыйаһын кымыс ыһар. Алгыс иннинэ маңнай уоту аһаталлар. Онно ойууттар: «Чөк! Түөрт үтүгэн түөнэ! Чөк! Маңха таңара түөнэ!» – дииллэр.

Айыылары алгыыр кэмнэ ымыһаны иккис иһиттэн толорон иһэллэр, хайа да айыыга итэһэс буолбатын курдук. Сахалар бары билинэр үрдүкү таңаралара: Үрүң Айыы, Аар тойон, Сүгэ тойон. Икки бастакы таңаралар – биирдэр. Хаңаластар айыылары: Хоро таңара, Хомпорой хотой тойон, Дьөһүгэй тойон, Барылаах тойон, Дэлбээ айыы хотун, Түмэрэ тойон уонна Моңарай хотун. Намнар таңаралара – Татаар Тайма тойон.

Бары айыыларга үстүүтэ кымыс ыһаллар. Сахалар былыр биһи быдан баайдык олобуппут, билигин дьадаңыбыт, ол эрэн, син биир айыылартан баай-дуол көрдөһөн кымыс ыһабыт дииллэр. Ойуун туос иһиккэ түөрэх кээһэр. Үстэ быраһыыга түөрэх биирдэ олоро түстэһинэ, дьиэлээх хамыйаһы сулбу тардан ылан сыллыыр, үстэ кымыска уган ылар уонна оронугар олорор. Алгыс кэмигэр ким да турбат. Эр дьон ураһа иһигэр, дьахталлар таска олороллор. Арай ойууттар уонна көмөлөһөр уолаттар эрэ атахтарыгар тураллар.

Илинни айыылар кэннилэриттэн ойууттар собурууу куһаған тыыннары ахтыбыттар. Онуоха түөрэх дьолу тосхойбута, ол иһин эһиги бу дьон сүөһүлэрин-астарын тытыма диэн көрдөспүттэр. Онтон арҕаа имэни биэрэр Дэлбээ айыы хотуну, хотулуу-арҕаа ынах сүөһүнү биэрэр Муңа суох Муңарай тойону, Муңарай хотуну алҕаабыттар. Дьэ хотугулуу-арҕаа муннугар Ынахсыт эмэгэтэ туруохтааҕа суох үһү.

Ойуун кыра оҕо, тарбыйах уонна кулун абааһыларын ааттаан хоту кымыс ыһар. Онтон кини илин хайыһан айыы кымыһын ыһабын диэн өрүс, күөл, хонуу, арыы, тыа иччилэрин алгыыр. Дьэ, ол кэннэ дьэ ортотугар аал уокка аны да көмөлөһөр буолаар диэн кымыс кутар. Хас хайысха алгыһын аайы түөрэх быраһыллыахтаах. Туос сабарай кымыһын ураһаҕа баар дьон эрэ иһэллэр.

Бу туом кэннэ кымыс иһиттэрин тэлгэхэбэ таһаараллар уонна ураһа аттыгар биир өттүлэрэ аһаҕас гына төгүрүччү олороллор. Дьиэлээх тойон кымыһы түңэттэрэр. Онно ким иһиэн баҕалаах киһи бастаан ойуун иннигэр икки атаҕар тобуктаан туран кымыһын ойуунна биэрэн алҕатар. Ойуун ол кымыстан кыратык иһэр уонна төттөрү туттарар. Ол ымыйаны ылбыт киһи биир атаҕын бокутан сүгүрүйэр уонна олорбут сиригэр төннөн кымыһын иһэр. Итинник быһыы кымыс бүтүөр диэри хатыланар.

Дьахталлар ураһа кэннигэр кымыһы туох да сирэрэ-туома суох иһэллэр. Ону таһынан ыллыы-ыллыы үнкүүлүүлэр. Эр дьон туспа ат сүүрдэллэр, тусталлар, ыстаналыыллар. Ыстанар туостарын ох сааны ууран кээмэйдииллэр.

Ыһыахха ойуун инникини билгэлиир уонна, турукка киирэн, ураһаны өрө көтөҕөн кэбиһээри гынар. Ойуун ураһа маһын ыбылы туппутун нэһиилэ араарбыттар. Ону ураһаҕа олорбут дьон ойуун үөһээ дойду атыырын тутан түһэрдэ диэн быһаарбыттар. Остуруокка Оҕонньор ойуун мин абааһыны алҕаабатаҕым, Мунаа тойонно кымыс ыспытым диэбит. Ол эрэн Г.Ф. Миллер Мунаа маңан (Улуу Тойон) син биир абааһы, сахалар киниэхэ саас мутукча тыллыыта уонна күһүн сэбирдэх түһүүтэ сырдык араҕас, эбэтэр мунаа маңан сылгыны кэрэх тутталлар диэн быһаарбыт².

И. Яхонтов кэпсээнинэн, аҕыс эркиннээх ураһа биэс оронугар уон киһи, дьиэ ортотугар икки ойуун олорбуттар, ааңна үс уол турбут. Барыта уон биэс киһи. Бу 12 уонна 15 ахсааннар сылы уонна ый туолар күнүн бэлиэтииллэр. Мантан сэрэйдэххэ, Миллер дьоно ыңырыылаах ыалдыт буолан сылдыбыт ыһыахтара бэс ыйын толунугар тэриллибит буолуон сөп. Ый халандаарын тутуһар былыргы сирэр-туом, биллэрин курдук, өбүгэлэри кэриэстээһини кытары ситимнээбэ.

Ол да иһин Г.В. Ксенофонов суруйбут: «В шаманских песнях имя «могол» выступает как общее название душ предков, перевоплощающихся в перелетных птиц. Тем же словом отмечается на Вилюе особая масть конного скота, посвящаемого духам. Во всяком случае, близкая связь этого термина с культом предков не подлежит сомнению... По совокупности приведенных данных, мы лично приходим к выводу, что название «могол-ураса» имеет смысл – ураса душ предков, храм предков или священная ураса»³.

Учуонай Бүлүүгэ дьаарханнар, хаданнар, наахаралар сытыы, хаан кугас, сизэлэ-кутуруга кырыарбыкка дылы өлбөөркөй соҕус өңнөөх аты «моҕол кубас ат» диэн ааттыылларын бэлиэтиир⁴. Моҕол ураһаны туппут киһи үйэтигэр үстэ ыһыах ооруохтаах. Ураһа биир сиргэ ниргиччи турара үһү⁵.

Бу сибидиэннэ ойуун араһа үс төгүл көтөбүллэрин уонна биир сиргэ хамсаабакка турарын санатар. Оттон ураһа иһигэр уот оттуллара сахалар киһи уонна сүөһү иинигэр күлү-көмөрү куталларын майгылатар. Онон моҕол ураһа айыы буолбут өбүгэлэри ытыктааһыңна туттуллара диэн сэрэиин оруннаах.

Г.В. Ксенофонов ыһыах ойууна диэн ким буоларыгар туспа болжомтотун уурбут уонна ол туһунан омуктар тугу суруйбуттарын ырыппыт. Г.Ф. Миллер хос быһаарыытыгар: «Летние шаманы называются те, которые только в летнее время при таких церемониях с главным шаманом присутствуют», – диэн эппит.

Оттон И.Г. Гмелин: «Я не знаю, как должно выразить и понимать роль и должность этого помощника. Это – люди, которые никогда не бьют в шаманский бубен и ни при какой другой церемонии не принимают участия. Они почитаются якутами, но однако не так, как настоящие кудесники. Русские для отличия их от остальных называют летними шаманами», – диэн суруйбут. Маны тэңнээн баран, Г.В. Ксенофонов «летний шаман» диэн айыы ойууна буолар эбит диэн түмүккэ кэлбит⁶.

Оччотугар тоҕо сайыңны ойуун көмөлөһөөччү эрэ курдук сылдысыпта ситэ өйдөмөт. Дьиктитэ баар, хаңаластар ыһыаҕы хоро ойуунугар ыстарбыттар, өссө бэйэлэрэ Хоро (син биир хотой) таңаралаах эбиттэр. И.Г. Гмелин бу ойууну «слуга дьявола» диэн ааттыыр, кини «малыппата» туһалаах буолуоҕун хара ааныттан итэҕэйбэт⁷.

Онон бу боппуруоһу омук учуонайдара аһаҕас хаалларбыттар. Номохторго этиллэринэн, Эллэй тэрийбит ыһыаҕар айыы ойууна үрүн таңаһы таңара, айыылар куба, кыталык буолан түһэллэрэ. Эллэй Омоҕойго хопто тутуурдаах кэлбитэ үһү. Бу бары сайыңны көтөрдөр. Олору ийэ таңара оңостор ойуун «сайыңны» аатырара өйдөнөр. Оттон хоро таңарата суор, кини кыһыннары баар.

Итинтэн сылыктаатаахха, Хаңалас улууһугар холбоспут хоролор ойууннааһыннара хаңаластар итэҕэллэригэр лаппа сабыдыаллаабыт. Эбиитин, аата ааттаммат хоро ойууна омуктар иннилэригэр ыһыах ыһар чиескэ тиксибит. Оттон «дүнүр туппат сайыңны ойуун» кимэ ситэ быһаарыллыбатаҕа хомолтолоох. Баҕар, сүрэхтэммит ойууттар итинник ааттаммыттара буолуо диэн сэрэйиэхпитин эрэ сөп.

Манна даҕатан, Г.В. Ксенофонов ойууннааһыны сахалар бэйэлэрэ сойуолуулар диэн П. Кларк суруйбутун устан ылбытын⁸, уонна бэйэтэ сэһэнньиттэн: «Былыр тойон кэллэҕинэ көрдөрөөрү ойуну аҕалаллара үһү ыһыахха... Абааһыта кэлбэт үһү күнүс буолан – били хомоһун кэлбэт үһү... Ойуну бэсилэйгэ аҕалаллар үһү, тойоңно көрдөрөөрү», – диэн бэлиэтээбитин ахтан ааһыахха сп⁹.

Ол иһин биһи сайыңны ойуун оруолун сиэри-туому билэр кутуруксут да толоруон сөп дии саныыбыт. Ону Г.В. Ксенофонов айыы ойууна кыыраар таңаһы кэппэт, «ыһыахха ойун сыллыбат, көннөрү мааны киһи таңараны алгыыр» диэн суруйбута бигэргэтэр курдук¹⁰. Ойууннааһын бобуллубутун кэннэ сайыңны ойууттар истэриттан алгысчыттар тахсыбыт буолуохтарын сөп.

Туһаныллыбыт литература уонна источник

^{1.} Элерт А.Х. Якутский праздник ысыах в описаниях участников Второй Камчатской экспедиции // Источники по русской истории и литературе: Средневековье и Новое время: Сб. науч. трудов. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2000. – с.260–262.

^{2.} Эмиэ онно, с. 262–269.

^{3.} Ксенофонов Г.В. Материалы об ысыахе // ССНК архыыба, ф. 4, уоп. 1, дь. 12, л. 18–19.

^{4.} Эмиэ онно, л. 189, 198, 190.

^{5.} Эмиэ онно, л. 177, 184.

^{6.} Эмиэ онно, л. 25–26.

^{7.} Эмиэ онно, л. 2.

^{8.} Эмиэ онно, л. 104.

^{9.} Эмиэ онно, л. 127.

^{10.} Эмиэ онно, л. 200, 201.

А.Г. Лукина,
доктор искусствоведения, профессор

КРУГОВОЙ ТАНЕЦ ОСУОХАЙ: идеи, образы, символы

В традиционных обрядах якутов значительную роль играли танцы. Они отражали пластически образное видение народа, основанное на его архаичном мировосприятии. Как неотъемлемая часть обрядов, танцы древних якутов имели ритуально – магическое значение.

Якутский танец *осуохай* возник из обрядовых действий. Главный обряд якутов *ысыах*, уже давно ставший в сознании народа национальным символом, не обходился в прошлом и не обходится сейчас без колоритных танцев. В сущности *осуохай* – это классический обрядовый танец, в котором прослеживается ярко выраженная солярная символика. *Осуохай* был главным танцем древних якутов, именовавших себя «людьми солнечного улуса». В танцевально-образной форме здесь зафиксирована идея триединства: человек – природа – космос.

В работах многих исследователей XVIII – XIX вв. содержатся фрагментарные сведения о якутских танцах, указывающие на их прочную связь с верованиями якутов. Возникновение *осуохая*, очевидно, связано с *ысыахом*, определенным Г.В. Ксенофоновым как «центральная ось и символ веры древних религиозных воззрений якутов, унаследовавших самое последнее достижение степного номадизма» 1*. *Осуохай* был одним из основных компонентов *ысыаха*, отразившим его главную мысль в пластически танцевальной форме. Еще Я.И. Линденау, участник Второй Камчатской экспедиции (1733-1743 гг.), обращал внимание, что «уңкуу – хороводная пляска, устраиваемая во время праздника *ысыах*, при которой мужчины и женщины, составив большой круг, подпрыгивают, двигаясь по

солнцу» 2*. А. Бестужев – Марлинский (1827 – 1828 гг.) также отметил продвижение танцующих по ходу солнца 3*.

На наш взгляд, наиболее емко и полно об *осуохае* виллюйских якутов писал Р.К. Маак, посетивший Виллюйский округ в 1853 – 1854 гг. Расшифровывая слово *үңкүү*, он раскрыл образную суть *осуохая*. «Танец по якутски – *юнскюю*, что собственно значит “поклон” и происходит от глагола “юнҕ”, “юнҕебинь” (үң, үңэбин.–А.Л.) – “нагибаться”, “кланяться”» 4*. Наиболее полно отражает содержание *осуохая* глагол «кланяться». Определение Р.К. Маака принципиально важно в выявлении генезиса не только *осуохая*, но и других якутских традиционных танцев. Поклон – самый архаичный элемент народного танцевального искусства. В нем выражена прочная связь пластически образных движений с верованиями, что говорит о глубинных истоках народных танцев. Широко распространенный в якутской мифологии прием многократно повторяющихся поклонов четко передает идею возрождения, круговорот начинающейся и завершающейся, завершающейся и начинающейся жизни. Поклон – сакральное движение, устанавливающее связь с высшими сферами, это пластически-танцевальный прием медиативной концентрации, связанный с различными формами религиозных представлений и верований. Маак красочно описал *осуохай*, точно подметив его характерные особенности. «Все участвующие составляют круг, мужчины берут женщин под руки и начинают тихо и с важностью двигаться, следуя с востока на запад, т.е. по направлению движения солнца» 4*. Он подчеркивал торжественность танца и протяжность пения. Торжественный, эпический характер пения и танца отмечали и другие исследователи.

Осуохай – классический образец обрядового хороводного танца, исполняемый большим количеством танцующих – возник у якутов как ритуальный танец благодарения и обращения к божествам *айыы* и духам – хозяевам природы *иччи*. В обряде *ысыах*, в его архаичной форме, большое место занимали молитвенные обращения якутов к небожителям, особенно к божеству *Юрюнг Айыы Тойону*, персонифицированному образу Солнца, с просьбой о ниспослании счастья, благодати, приплода скота и других благ. Эта мольба о благополучии красной нитью проходила через весь обрядовый комплекс *ысыаха*. *Алгысы* повторялись, видимо, и в торжественно – возвышенных запевах танца *осуохай*, носившего первоначально ритуальный характер. Унисонный повтор запева всеми участниками танца также говорит о ритуальности *осуохая*.

Как и во многих других ритуальных танцах разных народов, в *осуохае* вначале преобладала практическая функция. Считалось, что слаженность и длительность танца способствуют исполнению желаний. В этом смысле *осуохай* можно назвать танцем благословения. Его характеризуют синкретизм, взаимопроникновение песенного, поэтического и пластически-танцевального компонентов художественного целого. Целостное единение

пения, танца, импровизированной поэтики составляет его своеобразие и самобытность.

Танец состоит из трех частей. Первую часть составляет зачин - *саҕалааһын*. Запевала протяжным пением приглашает присутствующих на танец. Эта часть состоит из многократных поклонов, которые, по сути, являются выразительным, пластически-танцевальным отражением молений, устраиваемых на древних *ысыахах*. Серия многократно исполненных поклонов передает душевное состояние молящихся. Можно предположить, что древние якуты назвали танец *юнгкюю* – словом, которое образовалось от глагола *юнгк* (үң) ‘кланяюсь, молюсь’.

Основной смысл молений во время *ысыаха* ярко отражен в первой части *осуохая*. Необходимо отметить, что поклоны – лейтмотив поведенческого стиля древних якутов – имели огромное значение в формировании пластического образа якутского танца. Поклоны как форма этикетного поведения людей – *айыы* зафиксированы во многих эпических произведениях *олонхо*. Такие выражения, как *хоолдьуктаах бэйэм хоңкуйдум, сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйдүм* ‘имеющий шею склонил голову, имеющий суставы преклонил колени’, встречаются нередко в *олонхо*. То, что это выражение имеет древнетюркскую основу и корни его уходят в V – VIII вв. н.э., отметил С.Е. Малов 5*.

В *олонхо* упоминается о совершении 3, 7, 9, 27, 90 и 99-ти кратных поклонов. Огромное значение в *олонхо* имело количество совершаемых поклонов – древние якуты придерживались магических чисел. Особое значение имели трехкратные и девятикратные поклоны. Они говорят о завершенности, совершенстве действий. В *олонхо* «*Ньургун Боотур Стремительный*» говорится о 39 богатырях, которые совершали трехкратные поклоны 6*. Идея поклонов совершаемых в кругу как в танце *осуохай* отражена в священном пении шаманов словами:

Склонились на счастье (тебе)
Солнечным кругом,
Плеснули удачей лунного круга! 7*.

Главные персонажи *олонхо* – богатыри, люди племени *айыы*, многократно кланялись при обращении к божествам – *айыы*, духам – *иччи*, хозяевам земли, друг к другу. Глубокий благодарственный поклон – канонизированное танцевальное движение, отражающее суть подлинных намерений человека – *айыы*, его миролюбие, почтение, мольбу, уважение, благодарность. Как известно из *олонхо*, *абаасы аймага* – племя Нижнего мира – не совершают поклонов. Поклоны не соответствуют агрессивной сущности представителей Нижнего мира. *Абаасы*-чудовища исполняют поклоны, подражая представителям племени-*айыы*. В *олонхо* это воспринимается как копирование действий людей *айыы*. Поклоны характерны только для обитателей Верхнего и Среднего миров.

Музыкальный размер в основном 4/4, но может быть изменен запевалой-импровизатором. Торжественность поступи, величавость поклонов

первой части танца подчеркнул А.Ф. Миддендорф: «...медленно и торжественно движется составленный круг, участвующие в нем, постоянно кланяясь, стараются привести себя в какое – то головокружение, а запевала произносит свои воззвания, которые вся толпа подхватывает хором» 8*.

Вторая часть – танец шагом (*хаамы юнгкюю*), в наиболее древней форме он означал *айан*, т.е. «путь» или «пеший путь». «Путь» - образное определение основной и самой продолжительной части *осуохая*. Показательно, что, по сведениям многих респондентов, древние якуты представляли жизнь как трудный путь, который надо достойно преодолеть. Такое понимание, широко распространенное в народе, вошло и в танцевальное искусство. Два главных ритуальных танца якутов – *осуохай* и *битии* – воспринимались не иначе как путь, направленный к божествам – *айыы*. Ассоциация с путешествием *вверх* хорошо прослеживается в структурной основе обоих танцев. Каждый виток *осуохая* означает новую ступень, которая постепенно переходит в вознесение, полет.

Во второй части исполняются ритмичные, пружинистые шаги, сопровождаемые энергичными движениями корпуса, рук и головы и пением в упругом ритме (*дэгэрэң ырыа*). Движения рук, ног рессорны. Особо подвижны коленные суставы и верх корпуса танцующих. Продвижение по ходу солнца продолжается, темп убыстряется, наблюдается определенный приподнятый настрой, предвещающий кульминацию.

Третья часть *осуохая* – *көтүү*, что означает «полет» - это кульминация танца. Продолжительность этой части намного короче предыдущих, но она ярче и насыщеннее эмоционально, концентрирует в себе главную мысль всего обряда *ысыах*, суть которой в вознесении к божествам – *айыы*. Основные движения – упругие прыжки с ноги на ногу при убыстряющемся продвижении влево. Прыжки исполняются легко, слаженно. Они могли бы называться *ойуу*, *ыстаңа* ‘прыжки, подскоки, отскакивания’ в их собственном значении, однако древние якуты именовали эту часть танца *көтүү*. В сознании якута вознесение, полет приобретают философское значение, связанное с духовностью, поступательным развитием, естественным желанием человека быть добрее, духовно возвышеннее. Это означает, что человек племени *айыы* следует за солнцем, стремится к божествам – *айыы*. Такое стремление ощущается и в поэтической импровизации *осуохая*. Темп танца достигает апогея, участники, как бы подзадоривают друг друга. В древней форме эта часть имела, видимо, более экстатический характер. Важным было достижение каждым участником танца особого приподнятого состояния души.

Вся композиционно-пространственная структура танца – глубокие поклоны вначале, постепенное ускорение и экстатические прыжки в завершении – говорит о ритуальном характере танца. *Осуохай* генетически связан с молениями, поклонениями божествам – *айыы*. Изначально смысл обряда *ысыах* и *осуохая* как его неотъемлемой части заключался в расположении к себе божеств, обеспечении их покровительства.

Образ Солнца увековечен в композиционно – пространственном рисунке *осуохая* в виде круга. Поклонение якутов *Юрюнг Айыы Тойону*, а в его лице Солнцу запечатлено в этом рисунке. Как писал Г.В. Ксенофонов, «якуты до принятия христианства поклонялись Солнцу, в священных гимнах якуты всегда именуется народом солнца – *кун дьоно*». По его словам, «древние скотоводы считали себя детьми Солнца, порождениями его творческого тепла. Отсюда могло произойти и племенное наименование Саха, дети солнца или вернее почитатели Солнца» 9*. Невозможно не согласиться, что «*ысыах* нельзя понять иначе как моление восходящему солнцу, в лице которого должны были чувствовать, несомненно, *Юрюнг Айыы* (Белого создателя)» 9*. Следы поклонения Солнцу зафиксированы во многих трудах исследователей. Круговой танец *осуохай* органично входит в структуру солнечной символики. В.Ф. Трощанский писал о важности значения Солнца в верованиях якутов 10*. Примечательно, что *осуохай* исполнялся под открытым небом, на специально подготовленном для *ысыаха* месте – *түсүлгэ*, форма которого похожа на круг.

Приуроченность *ысыаха* к пробуждению природы в июне, проведение обряда под открытым небом говорят о том, что древние якуты придавали огромное значение гармонии человека и природы. Круг – классическая форма, в которой заключена идея жизни и Вселенной. Танец *осуохай* символизировал вечный круговорот жизни, ее обновление. Круг – неумолимое движение, адекватное кругу бытия.

Композиционно – пространственный рисунок *осуохая* – круг, содержит в себе массу символических образов. Кроме образа солнца содержатся такие символы как бесконечность, неумолимое движение, вечность бытия, духовное пробуждение, достижение органичного сочетания внутреннего мира человека с внешним миром, бесконечная вариация ума и внутреннего взора, воображение, связь человека с мирозданием, целостность создания, символ становления, развитие и т.д.

Апперцепция первобытного сознания допускает достижение реализации мыслей через слово-пение-телодвижение. В танце, особенно в круговом, как в одном из самых архаичных форм искусства, сильно развито художественно-образное мышление. Форма круга в хороводных танцах несет смысловую, визуальную информацию.

В круговых хороводных танцах многих народов Сибири, имеющих общие черты, прослеживается неоднократная трансформация состояния души. Например, в *осуохае* 1-я часть – медленная, передает умиротворенность, сосредоточенность, 2-я часть – оживление, пробуждение, активизация внутренних сил, 3-я часть – вдохновение, озарение, экстаз. Участники кругового танца испытывают очищение, обновление, чувство удовлетворения. Такое состояние десятикратно увеличивается фактом коллективного исполнения *осуохая*. Этим подчеркивается культовый характер танца. Концепций возникновения кругового хороводного танца может быть несколько. Не умаляя значения тотемических представлений в

возникновении пластически-танцевальной идеи кругового танца *осуохай*, особенно его начальных вариантов, отметим его связь с культом предков и почитанием божеств *айыы*. Идея такого сложного художественного явления, как круговой хоровод, воплощается через символы, обобщения. В частности, движения *осуохая* могут изображать не только езду лошади, полет птицы, но и связанную с ними идею вознесения, проникновения в сакральные сферы не только физического существа, но и сознания. Такой подход соотносим с архаической техникой экстаза, с достижением в круговых танцах особого состояния *ис-турук*. Прыжки в 3-й части *осуохая* означали некое качественное изменение, перемену душевного статуса. Прыжок не просто физическое движение, а движение души – восторг, радость, ликование. В философском плане прыжок всегда преодоление. В коллективных круговых танцах латентно всегда существовало желание, стремление преодолеть непересекаемые, в обычном состоянии, уровни мира.

В круговом танце *осуохай*, как и в древних ритуальных танцах многих народов, содержались элементы инициации. В *осуохае*, особенно ярко, воплотилась идея возрождения. Продвижение совершается строго по ходу солнца, тем самым в танцевальной форме воплощались восход и закат, беспрерывный ритм обновления, возрождения.

Круги *осуохая* – это символическое повторение хода солнца. В основу исполнения круговых танцев лежит принцип повторяемости. Повтор слов, звуков, движений, мелодий, ритма в круговом танце говорят об его ярко выраженном ритуальном характере. Принцип повторяемости это своеобразный мифологический код. Повторяемость усиливала магическую силу слов и движений. Древние якуты, совершая многократные круги, имитировали божественную дорогу - *айыы суола*. Продвижение танцующих должно было повторять траекторию движения почитаемого светила. *Осуохай* в символической форме воплощал идею духовного приобщения к божествам *айыы*. Для сознания древнего человека такое воплощение идеи не воспринималось как нечто иррациональное, неправдоподобное. Это восходит к глубинному архаичному сознанию.

Многие исследователи, затрагивающие проблемы религиозных верований народов Сибири, обращали внимание на древность происхождения культа божеств *айыы*. Г.У. Эргис писал о специальных песнях *осуохая*, посвященных божествам – *айыы* и прославляющих их 11*. Н.А. Алексеев также связывает *ысыах* с почитанием *Юрюнг Айыы Тойона*, культ которого имеет южное происхождение. Он пишет, что к концу XIX в. образ этого божества стал забываться и единственным случаем, когда якуты обращались к нему, был *ысыах* 12*. А.И. Гоголев относит *ысыах* к религиозным обрядам, устраивавшимся в прошлом в виде молений Небу. «Это своеобразное общественное моление сопровождалось пением в кругу и шествием по солнцу и отражало культ Солнца и Неба» 13*. Как считает Е.Н. Романова, общая древнетюрская традиция каждый год в начале лета устраивать моление Небу у якутов сохранилась в виде праздника *ысыах* 14*.

В настоящее время *осуохай* приобрел универсальный характер и не обязательно приурочивается к *ысыаху*. Танец не утратил своей актуальности и значения в современном мире, объединяя людей идеей достижения гармонии человека с природой. Исчезают локальные варианты, идет процесс формирования общеякутского танца. Первая часть *осуохая* бытует лишь как краткий вступительный фрагмент или вовсе не исполняется. Основу хоровода сегодня составляет медленная его часть - *хаамы уңкуу*, и сохраняется его третья часть *кетүү*, которая, как и в прошлом, завершает *осуохай*.

Список использованной литературы

1. Архив ЯНЦ, ф.4, оп.1, ед. хр. 12а, л. 28.
2. Архив ЯНЦ, ф.5, оп.1, д.103, л.33.
3. Бестужев – Марлинский А. Сибирские нравы. Ысыах // Второе полн. Собр. Соч. – 4-е изд. – СПб., 1847. – Т.2, ч.4.
4. Маак Р. Вилюйский округ Якутской области. – СПб., 1887. – Ч.3. – 192с.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.; Л.: Изд-во АН СССР. 1950. – 451 с.
6. Ойунский П.А. Дьулуруйар Ньургун Боотур // Ойунский П.А. Айымньылар. Избранные произведения.-Якутск, 1960.-Т.5.-182 с.
7. Кыыс Дэбилэйэ. Якутский героический эпос.-Новосибирск, 1993.-80-817 с.
8. Миддендорф А.Ф. Путешествие на Север и Восток Сибири. – СПб.: [Тип. Имп. Академии наук], 1878. – Ч.2. – Отд.6.
9. АЯНЦ, ф.4, оп.1, ед.хр. 94, л.128.
10. Трошанский В.Ф. Наброски о якутах Якутского округа.– Казань, 1911. – 144 с.
11. Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – М.: Наука, 1974. – 402 с.
12. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования якутов в XIX – начале XX вв. – Новосибирск: Наука, 1975. – 198 с.
13. Гоголев А.И. Якуты: Проблемы этногенеза и формирования культуры. – Якутск: Изд-во Якут. ун-та, 1993. – 200 с.
14. Романова Е.Н. Якутский праздник Ысыах: Истоки и её представления. – Новосибирск: Наука, 1994. – 160 с.

С.И. Петрова, к.и.н.

Магическая направленность ритуально-обрядового костюма якутов в летнем празднике - ысыах

В последнее время организаторы республиканских мероприятий стали уделять особое внимание традициям проведения фольклорных мероприятий: праздничных ысыахов, свадебных и бытовых обрядов. Отрадно, что они стали обращать свое внимание и осмысление важной роли символики и

знаковых значений атрибутов ритуально-обрядовых действий. Несомненно, важной и яркой частью всех этих действий является одежда.

Якутская одежда в старину различалась по чисто функциональному применению: ритуально-обрядовая, дорожная, охотничье-промысловая и повседневная. Этнический стиль во всех этих видах одежды формировался несколькими этапами.

К первому этапу можно отнести архаичный ритуально-обрядовый комплекс одежды в период расцвета традиционной обрядовой культуры (до середины XVIII века): рогатые головные уборы (*туоһахталаах, муостаах нуҕайдаах, куйуһун, ытык дуулаҕа, көкөйө хаппыт күөс бэргэһэлэр*), ровдужно-меховые шубы (*саҕыннахтар, хотойдоох соннор, сарыы, түнэ, сиринэн үктүүр таңалайдар*), обувь (*тирэнсэ, сарыы, саары, курумму этэрбэстэр*), виды ритуальных натазников и наколенников (*сыалдьалар, сугуруолар*), рукавицы-мохнатки (*тыс үтүлүктэр*).

Материалом для их изготовления служили мех, шкуры домашних и диких животных, пушных зверей, обработанные ручным способом. Особенность стиля заключалась в прямоугольном силуэтом покрое в верхней одежды и их декоративной отделке: прорезные аппликации из ровдуги в сочетании с конским и оленьим волосом, меховая мозаика, украшение бисером или вышивкой трех цветов (сине-голубой, белый, черный), металлические и ровдужные подвески, использование в декоре меди и свинца. Такая отделка особенно часто использовалась для отделки предметов культового значения, в частности обрядовой одежды.

В связи с развитием торговли и этнокультурных связей, с появлением самых ранних привозных материалов, происходит трансформация и модификация в выборе материала, конструкции и технологии обработки одежды. В одежде, в связи с трудоемкостью изготовления и технологии обработки материала, полностью исчезают вышивка конским и оленьим волосом, меховая аппликация, уменьшается бисерная отделка, появляются различные виды серебряных подвесных украшений в отделке одежды. На верхней одежде исчезают боковые разрезы. Сильное влияние дает и привозное русское золотошвейное шитье. Уже к концу XIX и началу XX века отмечается сильное влияние европейской культуры. Мастерицы вводят в покрой одежды европейские элементы: отложной воротник, карманы, буфы, фалборы, манжеты. Изменился общий вид одежды (она сильно расширяется книзу, имеет трапециевидный силуэт, сама одежда удлиняется: *бууктаах сон, кытыылаах сон*). Цветовое сочетание отделки, основанное на мифологических воззрениях, изменяется, но все еще сохраняется традиционная связь одежды с верованием и мировоззрением народа. Это отражается в семантике всего комплекса одежды (*бууктаах сон, дьабака, обувь, рукавицы*). Алгысчытом всегда выступал мужчина, но если у него не было ритуальной одежды, его одевали в женскую одежду (Эргис, 1960, с.

168). Такими являлись белая меховая шуба из оленьей шкуры, или *бууктаах сон, дьабака*.

В XX веке развитие общественной жизни, исчезновение семейно-бытовых обрядов, возрастание материального и духовного запроса народа дали свое отрицательное влияние и на национальную одежду. Постепенно теряется культовое значение всех предметов материальной культуры, бытовавших канонов и традиций художественного оформления одежды и предметов декоративно-прикладного искусства. Появляются картузы, шляпы из конского волоса, при чем традиционным в них стал только материал, а фасон их был точно скопирован с привозных материалов. С запретом проведения обрядовых культурных мероприятий, исчезли и виды обрядовой одежды. На свадьбе молодые стали одеваться в европейскую одежду, постепенно стали забываться традиционные виды одежды. Национальной одеждой стали сильно руссифицированные платья халадаай, жилеты, косоворотки, верхней одежды - оноолоох сон, куһаат кур, обувь из камуса, меха и ровдуги. Национальный колорит в сценической одежде принимал все более декоративный характер. Но все же холодный северный климат дал свое начало в возрождении этнических элементов одежды. Так, с 60 – ых годов появилась обувь из камусов оленя (*тыс этэrbэс, унты*) с меховой аппликацией и с вышитыми оторочками. Женщины стали носить вышитые в этническом стиле сумки с меховой оторочкой, рукавицы и головные уборы из меха пушных зверей. В 80 - ые годы особым спросом у местных модниц стал комплект меховой шапки с вышитым навершием – *чончуур (дьабака)* и такими же вышитыми рукавицами. На улице можно было встретить детей, девушек и женщин в одежде с национальным колоритом. Летом на празднике ысыах, в основном женщины, стали одевать платья *халадаай* с жилетом и головной убор *бастынга* или *саал былаат*. Отделка верхней одежды и головного убора была оформлена стеклярусом, бисером, бусами, металлическими пайетками, сутажом. Благословители – *алгысчыты* в основном одевались в рубашку – косоворотку или в сценическую одежду в фольклорном стиле.

Раньше обрядовые виды одежды, прежде всего, были связаны с ритуально-обрядовой практикой (обряды посвященные верхним божествам - ысыах, бытовые, промысловые, свадебные и родильные обряды). Они являлись медиативным звеном, связывающим человека с окружающим миром, с высшими божествами и служили материальной оболочкой человека, защищающим его от воздействия различных негативных сил природы. Таким образом, они имели магико-охранную, апотропеистическую и сигнификативные функции во всех обрядовых ситуациях, поэтому имели свои особенности в многовековой традиции создания их силуэтного покроя, декоративной и орнаментальной отделки, цветового сочетания, связанных прежде всего, с религиозными верованиями, древними мифологическими и художественно-образными представлениями народа.

Главными действующими лицами в ритуале благословения летнего праздника являются белый шаман - *айыы ойууна* (в современной интерпретации - *благословитель-алгысчым*) и его помощники (*битишһиттэр*). По описанию Кулаковского белые шаманы - благословители одевались в белую одежду (Кулаковский, 1923, с. 98-99), которая шьется из шкур лошади светлой масти или шкур белого оленя. Силуэт одежды представлял собой обобщенную орнитологическую структуру – символику птицы. Орнитологический символ в обрядовых действиях олицетворял символ свободы и свободного полёта, появившийся одновременно с развитием представлений о небесном Верхнем мире. Орнитологический символ (изображение птицы в свободном полете) встречается и в атрибутах конского убранства: чепрак, две лопасти по бокам и подстилка в развернутом виде тоже представляют символику птицы в свободном полете (Петрова, 2006, с.17). Здесь следует отметить и тот факт, что рисунок на спине меховой шубы олицетворяет крылья птицы (хотойдоох сон). Ритуальной шапкой служил специально сшитый головной убор из шкуры головы лошади светлой масти, которого называли *ытык дуулаба бэргэһэ* или *көкөйө хаппыт күөс бэргэһэ*. Белый шаман считался посредником между людьми и светлыми божествами и последние должны были узнать посредника по его одежде.

Ярких описаний по одежде битииситов нет. Но в знаменитых фотографиях Курочкина и Попова можно увидеть, что в основном их одевают в *кытыылаах*, *оноолоох сон* и *шапку дьабака*. В настоящее время в большинстве случаев их одевают в *халадаай* и *косоворотку* белой расцветки, что сегодня не очень должно возброняться, так как эпитету *белый* в якутском фольклоре придается священное значение и ему приписывали характеристики: чистый, независимый, божественный.

Кроме благословителя и их помощников – битииситов, особую роль в церемонии играют женщины, которые стоят в центре торжеств у *түһүлгэ* (два столба, соединенные перекладиной). Из большой кумысной бадьи *сири иһит* - символа счастья и изобилия, (сшитой из сыромятной, продымленной кожи, которая подвешивалась на перекладине), женщины черпали кумыс (напиток светлых небесных богов) ковшом *удьаа* (чистая ложка-кропило) и производили возлияния верхним божествам, преподносили ритуальную пищу всем участникам торжества. Одежда женщин должна была соответствовать этим ритуальным действиям, они наряжались в шубы *бууктаах сон* или летнюю нарядную верхнюю одежду *кытыылаах сон*, шапку *дьабака*, поверх шубы надевали комплект серебряных украшений. Одевание в летнем празднике таких теплых видов одежды обусловлено, прежде всего тем, что единая выразительная композиция таких нарядов имела широкое семантическое содержание и они во всех культово-обрядовых действиях были непременно атрибутами. Каждый элемент декора и наряда имел закодированное значение и носил особую смысловую нагрузку. Силуэт женщины, одетой в такую парадную одежду с шапкой *дьабака*, напоминал

устремленный вверх конус. Такая форма одежды у тюрко-монгольских народов символизировала процветание, благополучие (Ядамсурен, 1967; Бадмаева 1987). У древних якутов существовало такое же понятие. Они поклонялись небожителям Верхнего мира и считали, что через теменную часть человека божества дают человеку силы, способствующие укреплению здоровья духа. Из такого понятия наверху шапок декорировалось закодированными знаками и религиозными символами (Гаврильева, 1998, с.68; Петрова, 2006, с.41). Недаром в старинных песнях поется “...хааннаах сэттээх хаан дьабака бэргэһэ...”, что переводилось как “...кровавая, греховная, яркая шапка дьабака...” (Якутские народные песни, 1977, с.316). Но, на наш взгляд приведенный перевод не совсем удачен. Слово *хааннаах, сэттээх* следовало бы перевести: “родовая, священная // наследственная шапка дьабака”, т.е. шапка передаваемая по наследству кровным родственникам и используемая как священный атрибут. Серебряный круг головного убора имеет несколько функциональных значений (Петрова, там же, с.43), но в торжестве лета он служит символом принадлежности человека к солнечному миру. По мнению Трощанского, серебряный круг в головном уборе символизирует самое высшее божество *Үрүң Айыы тойон* (Трощанский, 1911, с. 15-44). Таким образом, головной убор является главным элементом в атрибутике обрядовых действий летнего торжества и имеет высокий семиотический статус. Он выступал в качестве своеобразного медиатора в ритуальных отношениях между людьми и верхними божествами, параллельно выполняя особую магико-охранную функцию.

Сведения о том, что женская парадная шуба была обязательным атрибутом в различных бытовых, родильных и свадебных обрядах, писали многие (Эргис, 1974, с.171; Кулаковский, 1977, с.94,98 и т.д.). На спинной части бууктаах сон имеются декоративные отделки со своеобразными рисунками. Автором этих строк были сделаны зарисовки спинной части нескольких шуб из коллекции различных музеев страны (Петрова, 2006, с. 24, рис. 4). Если внимательно рассмотреть эти рисунки, видно, что они похожи на силуэтное изображение верхней части ритуального столба – коновязи сэргэ. По мифологическим воззрениям якутов, через сквозные отверстия, проходящие под коновязью Верхнего мира, высшие Божества посылают на землю свет и тепло. Как известно в якутской мифологии Вселенную держит Мировое дерево, верхним концом упираясь в мир небожителей, а нижним – в подземное царство, и становится коновязью самого высшего божества *Үрүң Айыы тойона*. Возможно, эти декоративные знаки являются символами поклонения божеству-покровителю коневодства *Дьөһөгөй Айыы* – покровителю, дающему не только свет Солнца, но и силу, мощь, волю.

Всевозможные металлические подвески в такой шубе были своего рода оберегом от недобрых сил, населяющих окружающий мир, и имели магический смысл. Весь комплекс декора одежды (шапка, головной убор, обувь, рукавицы) предположительно нес космическую символику, в нем

древние мастерицы отразили свое представление о вселенной. В анатомическом строении человека, по представлению якутов, как и многих народов, отражается универсальная концепция мира. В ней различимы основные зоны вселенной: головная часть – *верхний мир* (небо), туловище – *средний мир* (земля), ноги – *нижний мир* (подземный). В головном уборе, *верхний мир* отражается символом самого высшего божества *Үрүң Айыы тойон* – серебряным кругом солнца – *кун* и закодированными знаками в вышитом навершии, посвященными божеству коня и божеству плодородия. *Средний мир*, богатый своей растительностью и считающийся лучшим местом во вселенной, заселен людьми *айыы*, животными, птицами и многочисленными духами *иччи*. В одежде он представлен вышитыми орнаментальными композициями, зооморфными мотивами, мотивами растительного выюнка, отражающих многообразие животного и растительного мира *срединной земли*. *Нижний мир* отражается через вышивку нарядной обуви: через перевернутые и несимметричные лировидные мотивы, которые символизируют хаос. Лировидные мотивы в вышивке по орнаментальному канону мастериц должны были символизировать благополучие и процветание и располагаться в композиции рисунка только симметрично и вертикально. Своеобразный рисунок *сэргэ*, отражающий в данном случае *Мировое дерево*, таким образом, объединяет все три символические сферы мироздания в единое целое. Как считают исследователи, в традиционной картине мира тюрков Южной Сибири *Мировое дерево* было важнейшим маркером рода и его воплощения (Сагалаев, Октябрьская, 1999, с. 43).

Начиная с 90 –х годов, в связи с возросшим интересом народа к истокам своей национальной культуры, наблюдается интерес к традиционной одежде и предметам материальной культуры. Мастера постепенно переходят к традиционным рукотворным ремеслам и видам деятельности, в том числе и к возрождению национального шитья и вышивки. По этнографическим источникам они стали реконструировать исчезнувшие виды одежды, таким образом, появились типы традиционизированной одежды, предназначенные функционально для обрядовых целей. В современной якутской одежде появились новые виды одежды: праздничная, сценическая, эксклюзивная. В работах местных модельеров появляются модели авангардного футуристического направления с национальным колоритом. Многие мастерицы начинают реконструкцию забытых видов и элементов одежды в том числе и обрядовой. В современных моделях молодых модельеров мы видим уже не утилитарную вещь, а художественный объект.

В настоящее время виды якутской одежды, создаваемые современными модельерами в соответствии с традициями старинного костюма, стали полноправными компонентами современной культуры в основном в создании фольклорных, сценических и эксклюзивных нарядов. В этих нарядах декор и украшения одежды свое символическое значение не

сохранили, также не часто соблюдается традиционный выбор материала и цвета. Многие традиции в современной якутской одежде возвращаются в виде инноваций. На выбор материала, декора и цвета в шитье современного национального костюма влияет европейская традиция. Тем не менее при шитье фольклорных и особенно обрядовых видов одежды следует соблюдать конструктивные и декоративные линии традиционной одежды, определенную этническую цветовую гамму, символическое значение декора.

На наш взгляд, для следования требованиям традиций шитья, современным мастерицам создаются все условия:

- есть научный подход к изучению национальной культуры народов Якутии; в последние десятилетия достаточно исследована их материальная культура, в том числе национальная одежда, семантика их декора и украшений, цветовых обозначений (Расторгуева Л.Н., Гаврильева Р.С., Акимова В.С., Саввинов А.И., Петрова С.И., Слепцова Н.А.);
- изданы методические пособия мастеров, знатоков прикладного творчества, монографии исследователей в этой области;
- проводятся ежегодные республиканские конкурсы национальной одежды “Саһарҕа”, “Саха таһаһа”, в рамках которых организаторы проводят научно-практические семинары ведущих мастеров, исследователей;
- в последние годы успешно пропагандируют национальную одежду фирмы “Одежда Севера”, “Сардаана”, ЧП “Чурапчинка” и т.д.;
- в системе средне-специального и высшего образования появились учебные заведения, авторские мастерские, включающие в обучение преподавание специальных дисциплин по изучению традиционной якутской одежды, по их моделированию и конструированию (Намский педколледж технологии и дизайна, Якутский колледж технологии и дизайна, Якутский госуниверситет, Арктический государственный институт культуры и искусства).

Таким образом, на основании вышесказанного следует, что мы живем в современном культурно-цивилизованном мире, где наша культура стремительно развивается «и вглубь и вширь», но мы не должны забывать этнокультурное наследие, которое оставили наши предки. Мы должны его возрождать, развивать и донести до следующих поколений.

Использованная литература

Бадмаева Р.Д. Бурятский народный костюм / Институт общественных наук СО АН СССР. – Улан-Удэ: Бур. кн. изд-во, 1987.

Гаврильева Р.С. Одежда народа саха конца XVII середины XVIII века. – Новосибирск: Наука, 1998.

Кулаковский А.Е. Материалы для изучения верований для якутов: Зап. Якутского краевого общества. – Якутск: Тип. НКП, 1923. – Кн. 1.

Петрова С.И. Свадебный наряд якутов: традиции и реконструкция. – Новосибирск: изд-во “Наука” СО РАН, 2006 г.

Сагалаев А.М., Октябрьская А.М. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. - Новосибирск: Наука, 1990.

Трощанский В.Ф. наброски о якутах Якутского округа. - Казань, 1911.

Эргис Г.У. Исторические предания якутов. - Якутск: Кн. изд-во, 1960. – Ч.1.

Ядамсурен У. Народный костюм МНР. – Улан-Батор, 1967.

*Л.В. Федорова,
исполнительный директор
ЯРОО «Ассоциация Олонхо»*

Концепция якутского обрядового праздника “Ысыах” в олонхо

[Концепция – (понимание, система) определенный способ понимания трактовки какого-либо предмета, явления, процесса, основная точка зрения на предмет или явление, руководящая идея для их систематического освещения]

Из истории религий человечества во многих случаях можно извлечь прямую связь – “сопричастность” между центрами тотемов и мифологическими персонажами, жившими в начале времени и тогда же сотворившими центры тотемов. Именно в этих священноявленных местах были сделаны главные *откровения*, именно там человек был научен кормить себя и пополнять свои пищевые запасы. И все связанные с пищей обряды, исполняемые в священном месте, в центре тотема, - это просто имитация и повторение того, что делали *in illo tempore* мифические существа [1, С. 337].

Согласно якутским преданиям, местность *Ис Бютэй*, под *Ытык Хайа*, первоначально Элляем была выбрана местом *түсүлгэ*, вокруг которого он воткнул *чэчир* – молодые березки, служащие символом сакрального, и устроил *ысыах* (обрядовый праздник, связанный с белой пищей - кумысом) в честь верховных *айыы*.

В олонхо *айыы* – общее название высших существ-небожителей или божеств, олицетворяющих доброе начало. Самым главным *айыы* считается создатель вселенной *Юрюнг Аар (Айыы) тойон* – Белый Священный Создатель. Якуты приносили божествам - *айыы* только бескровные жертвы на огне, путем кропления растительности или поднимания кубка кумыса во время *ысыаха*. Жертва состоит из молочных продуктов, масла, кумыса и пр. В честь *айыы* устраивается праздник *ысыах* [2, С. 388-390].

Түсүлгэ (от *түс* - снизойди, спустись) – поле, где происходит кумысный праздник *ысыах*, в более узком смысле место, где совершается

обрядовая часть *ысыаха* – моление небожителям, поднесение им кубков кумыса и кропление кумысом.

Первый гимн в честь духов по пришествию на среднюю Лену, исполнил, по преданиям, Лабынгха Сююрюк, ставший первым жрецом (*айыы ойууна*) культа духов-покровителей рода и племени [3]. *Ысыахи* устраивались с весеннего до осеннего равноденствий. Были разновидности *ысыахов* - малые, средние, большие, свадебные – *уруу ыһыаба* и т.д. Первоначально он возник как родовой и межродовой праздник, в XIX в. он носил уже общинный и межобщинный характер и стал осознаваться как общеякутский [4].

В *олонхо* описываются *ысыахи* в честь встреч, проводин, победы героя, или сородичи просят героев воздержаться от бедственных злых умыслов, вместо них устроить благородное дело – устроить *ысыах*.

Так, в *олонхо* Р.П. Алексеева “Алаатыыр Ала Туйгун” почтенные старики и старухи, обращаясь с просьбой к вождю племени срединного мира *Чугдаарыкы Тойону*, держась за руки, окружая вождя, начинают осуохай, заклиная его отказаться от помыслов сразиться с *Күөнтэ Богатырем*, лучше, собрав богатырей *Кун Өркөн улуса*, просят его устроить благое дело – *ысыах* с веселыми состязаниями, благопожеланиями и т.д. Тогда, они считают, потомство будет иметь будущее, жизнь будет благодатной [5]:

1940 “Буойун бухатырдарыттан

Мустаран аҕалангын,

Көрдөөхкүрэхтэниигэ көрүһүннэр,

Түөлбэ түһүлгэтэ тарт,

Ан чэчирдэ ас,

Ытык ыһыахта ыс.

Оччоҕо кэнчээри оҕоҕо

Кэскиллээх буолоуҕа,

Ороһу оҕоҕо

Тускуллаах буолоуҕа,

Олорор олоххо

Уйгулаах буолуо”

В финале *олонхо* В.О. Каратаева “Могучий Эр Соготох” описывается пир – *ысыах* в честь героя [6]:

6264 И люди, как будто

об этом заранее зная,

словно деревья в дремучем лесу,

многочисленных родственников создав,

словно деревья в густом лесу,

весь могучий род собрав,

6270 на этой земле

радостный пир устроили...

И в финале *олонхо* Н.П. Бурнашева “Кыыс Дэбилийэ” описывается *ысыах* - пир в честь героини [7]:

...На девять веков-поколений,

пышный ысыах прославивший

Чугдаан Бухатыр,

Встретив *хотун* старшую сестру,

Толстую душу его защитившую,

белую душу его спасшую,

на левой стороне вороную разделав,

на передней стороне серую зарезав,

в три больших круга гостей собрал,

пиршество якутских племен,

торжество верховных *айыы*,

застолье племен *хоро*,

4730 возрадовался-возликовал,
 добрые речи стал говорить,
 вдали живущих созвал,
 вблизи живущих собрал,
 на заднем дворе белую [лошадь] забив,
 на правой стороне буланую заколов,

угощение чукотского народа,
 свадебный пир русского народа,
 воздаяние верховным божествам,
 умилоствление нижних духов,
 нескончаемый пир,
 подобный глубокому омуту, устроил...

В олонхо К. Г. Оросина “Ньюргун Боотур Стремительный” *ысыах* в честь встреч, проводин и побед устраивает *Сабийа Баай хотун*, жена *Саха Саарын тойона*. Приводим описание *ысыах* в честь первой встречи [2]:

<p>159. Посмотрел он дальше – на северной стороне долины показался стлавшийся голубой дым девяти больших <i>могол-ураса</i>, вслед за ним показались восемь светлых летних <i>ураса</i>,</p> <p>160. посмотрел он дальше – круглоголовые тут собрались, с острой челкой тут бродят, собралось тут множество народа, Словно комары в темную беззвездную ночь, - Такая страна показалась ему.</p> <p>161. Посмотрел он дальше: На самой середине восьмибодной, восьмикрайней, волнистой и бугристой изначальной матушки-земли растет, красуется, оказывается, восьмиветвистое священное дерево <i>Аар Кудук Мас</i> с толстослойной корой, громадным деревом в этой местности стоит цветет оказывается.</p> <p>162. Оглядел он дальше: словно выгнутая назад шерсть на затылке собольей шкурки, высокой волнистой травой покрыта эта светлая долина.</p> <p>163. На лисьежелтой возвышенности желтеющий <i>чечир</i> воткнут окружностью с половиною <i>аласа</i>; устроено светлое <i>тюсюлгэ</i> величиною с круглое озеро,</p>	<p>на народ, собравшийся на торжество. Увидев это, остановил своего коня 164.И внимательно стал глядеть. И увидел он начавшую стареть почтенную женщину-матушку, дородную с выпяченным животом; была она словно кобылица, вскормленная на снегу, длинноволосая и полная, подобная кобылице, вскормленной в долине.</p> <p>165.с украшениями <i>илин кэлин</i> <i>кэбисэр</i>, с рысью дохой нараспашку, с бобровыми украшениями, стояла, одевшая набекрень шапку из чернобурой лисицы с наушниками и рогами.</p> <p>166.В правой руке она держит жертвенный ковш с четырьмя углублениями, украшенный гривой коня, в левой руке держит <i>ымыйа</i> с искусными нарезными украшениями.</p> <p>167.И старая женщина, приветствуя девять небес кумысом, сдобренным желтым маслом, подобным яйцу утки гоголя, приготовленным из молока сивых кобылиц, из обильных даяний желтых маток, из лучшего кумыса яловых кобылиц; кропя плавным движением руки,</p>
--	--

<p>сделали глубокую арену-тюсюлгэ величиною с глубокий омут. Наш герой сверху вниз посмотрел</p>	<p>освящает кумысный праздник-ысыах...</p>
--	--

Главным действующим лицом обряда *ысыах* был *алгысчыт*. *Алгыс* – моление благопожелания, благословения в различных домашних и свадебных обрядах, в напутствиях и т.п., хваление, заклинание, на обряде *ысыах* посвящается *Юрюнг Аар (Айыы) тойону*. В старину гимны на *ысыахах* произносили белые шаманы - *айыы ойууна*. Позже эту функцию стали выполнять уважаемые старики или искусные певцы – мастера исполнения якутских песен [4].

Алгысчыту вторили *битиситы* - восемь девочек и девять мальчиков (*битии* - притопывание, подражание галопу), изображающих небесный крылатый табун в виде клина. Во время свершения этого обряда, древний служитель культа – *алгысчыт*, благопожелатель, белый шаман, начинал обряд с большой парадной *моҕол* (*моҕой*, *моҕол* – тотемная птица, крылатый змей, дракон) юрты - *ураһа* из бересты, специально возводившейся для этого. В юрту входили вместе с ним мужчины - предводители рода и почетные гости. *Алгысчыт*, приговаривая про себя благопожелания, кропил кумыс из ритуального кубка – *чорона* по восьми сторонам юрты по ходу солнца ритуальным ковшом – *эбир хамыйах* (букв. *пятнистая ложка*), *удьаа*. Затем все вслед за шаманом выходили из юрты. *Алгысчыт* начинал обряд открытия *ысыаха* – исполнял гимн в честь божеств и духов.

В гимне исполнители обращались с благодарственным молением к божествам и духам. В начале заклинания белого шамана подчеркивалось, что все живое на земле сотворено по воле главы *божеств айыы Юрюнг Аар (Айыы) Тойона*, отмечалось его могущество и высказывалась мысль, что *ысыах* организовали как дар его милости. После этого, заклинающий перечислял всех божеств и духов, угощал их и просил у них покровительства, умолял дать счастье, богатство и удачу, защищать от козней злых духов. Праздник *ысыах* длился от одного до нескольких дней. В олонхо часто говорится о 9-тидневных *ысыахах*. Определенный порядок существует и в гимнах. Язык *алгыса*, его изобразительные средства остаются общими для якутского фольклора, и многие клише-определения, используемые в народных песнях и особенно в эпосе, часто встречаются и при исполнении обрядов [4].

Старинный хангаласский благопожелатель с *битиситами* подходил к священному столбу *Аар баҕах* с девятью зарубками, кропил кумыс на завязанные к столбу пучки зеленых трав, затем все шли к алтарю. *Аогысчыт* разжигал огонь, кропил кумыс, обращаясь к духу огня, затем, изображая вожака клина, лицом на восход, обращаясь к восходящему солнцу, начинал обряд 9-ти актного восхождения.

В олонхо *Юрюнг Аар (Айыы) Тойон* – Белый верховное божество, создатель вселенной, живет на девятом небе.

При этом алтарь, чаще всего, находился перед ритуальным столбом. С правой стороны *могол* юрты к коновязям привязывали священных лошадей белой масти, символизирующих жертвенных животных. Слова *алгысчыта* с водами реки *Куллаты*, уносились в сакральные воды священной *Сахсары* (Лены), символизирующей мировой океан. В этом плане *Ытык Хайа* (Священная Гора) играет роль Центра мира, где сходятся Земля и Небо, и ритуальная *мобол* юрта, уподоблялась мировой горе, тоже становилась *Центром*, пропуская через верхнее отверстие ось мироздания, являясь местом схождения трех миров. В олонхо *Ытык хайа* (Почтенная или Священная гора) – место, где происходит бой *Нюргуна* с *Ыйыста Хара*, находится в среднем мире, вершиной упирается в верхний мир [2, С. 388-390].

По верованиям индийцев, гора *Меру* стоит в *Центре* мира, а над ней висит Полярная звезда. В это же верят урало-алтайские этносы, иранцы, германцы и даже такие “примитивные” народы как пигмеи Малакки, возможно, и символизм доисторических памятников включал в себя данное верование [1, С.343].

Название палестинской горы Фавор, вполне вероятно, происходит от *tabbur*, что означает *пуп*, *omphalos*, называли же гору Геризим *пупом Земли* (*tabbur eres*) [1, С. 344].

В якутских олонхо при описании страны солнечного улуса якутов, обязательно присутствует элемент центра – *пуна земли* - “*Сир гиэнэ киинэ буолан сириэдийбит эбит, дойду гиэнэ долгурата буолан туругуран тупсубут эбит; – Эта местность, как пуп земли, прочно в полном расцвете утвердилась и как самое великопное средоточие мира в полной и пышной красе установилась;*” [2, С. 64-65].

На Востоке все города стояли в *Центре* мира. Вавилон – это *Babilani*, дверь богов, через нее боги спускались на землю. Месопотамский зиккурат был, по существу, *Космической горой*. Храм Борободур тоже не что иное, как образ *Космоса*, и построен он в форме горы. Паломник, восходя по его террасам, приближается к *Центру* мира, а на высшей ступени он преодолевает профанное, разрозненное пространство и прорывается в сферу *чистой Земли* [1, С. 344].

Якутский *алгысчыт* со своими сопровождающими *преодолевает* 9 небес и прорывается в сферу *чистой Земли*, к космическому *Верховному Повелителю* – *Юрюнг Аар Айыы Тойону*. Предлагая жертву, они испрашивают благо – приплод, изобилие. Получив его, они спускаются, пригоняя небесный табун, скот на землю.

При этом открывались большие ритуальные кумысные бурдюки – *симшир* или *сир иһит*, в которых символически попадала пригнанная *небесная благодать* – души детей, лошадей, скота, изобилия. Этим освященным кумысом окропляли, угощали духов земли, местности, разливали по ритуальным кубкам *чоронам* и совершали обряд коллективного причащения - *кумысопитие*. После *кумысопития* начинали водить

ритуальный молитвенный круговой хороводный танец – *осуохай*, *юнγκюю* (корень – *юнг*, нагибайся, кланяйся, молись).

Отметим, что круговой танец *осуохай* исполнялся не только на *ысыахе*, он был составной частью любого якутского праздника. Он, вероятно, изначально носил сакральный характер. В прошлом в запеве *осуохая*, как и в гимне на открытии *ысыаха*, славил светлых божеств – *айыы*, просили их быть благосклонными к людям, подчеркивали, что боги дают счастье и благополучие якутам. Возможно, воспевание светлых божеств было темой первого танца *осуохай*, открывающего многочасовое массовое веселье. На *ысыахе* один хоровод сменялся другим [4].

Цель обряда *ысыах* – достижение *божественного, центра вселенной*, прохождение инициации. С проведения *ысыаха* – официально наступал очередной календарный год, природа и жизнь в очередной раз возобновлялись. Как отмечает М. Элиаде, за вчерашним профанным и иллюзорным существованием последует новая жизнь, реальная, непреходящая и могущественная [1, С. 349].

У урало-алтайских народов шаманы исполняют один и тот же ритуал как в своем путешествии на *небо*, так и в церемониях инициации. У алтайцев *восхождение* совершается либо в рамках обычного жертвоприношения. Когда шаман вместе с жертвой (душой коня) отправляется к верховному Богу *Бай Ульгеню*. Либо при волшебном излечении больных, которые обращаются к шаманам. Вечером первого дня строится новая юрта, в ней помещается береза, у которой отрубают ветки и вырезают девять ступенек (*тапты*). Для жертвоприношения выбирают белого коня, в юрте зажигают огонь, шаман, призывая всех духов одного за другим, пронесет свой барабан сквозь дым, затем выходит наружу, садится верхом на сделанное из тряпья и набитое соломой чучело гуся, машет и поет. Цель этого ритуала – завладеть *душой* приносимого в жертву коня (*пура*), которая, как считается, убегает при приближении шамана. Схватив *душу*, шаман освобождает *гуся* и приносит в жертву только *коня*. Вторая часть церемонии совершается на следующий вечер, когда шаман сопровождает *душу* коня к *Бай Ульгеню*. Пронеся свой барабан через дым, надев ритуальную одежду, воззвав к небесной птице *Меркьют*, чтобы она “прилетела, распевая” и “села ему на правое плечо”, шаман начинает свое *восхождение*. С легкостью *поднимаясь* по зарубкам на ритуальном дереве, шаман *проходит* одно за другим все *девять небес* и детально описывает своим слушателям все, что происходит на каждом из них. На *шестом небе* он восхваляет Луну, на *седьмом* – Солнце. Наконец, достигнув *девятого неба*, он падает ниц перед *Бай Ульгеном* и предлагает ему приносимого в жертву коня. Этот эпизод – кульминационная точка экстатического восхождения шамана. Он узнает, *принимает* ли жертву *Бай Ульгень*, и получает предсказания погоды, затем шаман падает на землю и после кратковременного молчания как бы просыпается после глубокого сна. Зарубки или ступеньки, высеченные на березе, символизируют планетные сферы. В процессе церемонии шаман просит о помощи различные божества,

при этом особый цвет каждого из них свидетельствует о причастности их к той или иной планете.

Восхождение по ритуальной березе эквивалентно восхождению по мифическому дереву, стоящему в *центре вселенной*. Отверстие в верхней части юрты отождествляется с отверстием, расположенным напротив Полярной звезды, через которое можно проникнуть с одного *космического уровня на другой*. Вся церемония, таким образом, проходит в *центре мира* [1, С. 109]. Этот отрывок из работы М. Элиаде приводится в данной статье полностью с целью показать идентичность алтайского обряда с якутским, проводимым во время *ысыаха*. При этом примечателен тот факт, что по преданиям Эллэй, один из прародителей якутов, впервые устроивший *ысыах* в *Куллаты*, был сыном старца Татар Тайма, имя которого вошло в литературу в такой транскрипции в 19-м веке, потому считается, что Эллэй был по происхождению *татарин*, хотя вполне мог быть и *тадар* (самоназвание алтайцев телеутов). Этим может объясниться саяно-алтайская связь *ысыаха* Эллэя в *Куллаты*.

В этих ритуалах прослеживается диалектическое вытеснение небесного космического бога *Юрюнг Аар (Айыы) Тойона* и становление его солярным богом, источником плодородия и защитником жизни. Персонализацией солярного бога становятся также тотем хангалассцев Орел – *Хомпоруун Хотой*, небесный конь – *Джесегей* и т. д.

Религиозной многозначности речки *Куллаты* соответствует множество культов и ритуалов, в которых основную роль играют источники, ручьи и реки. Все эти культы основаны в первую очередь на сакральной силе, которую заключает в себе вода в качестве космогонической стихии, но также и на местном проявлении сакрального. Вода течет, она жива, она подвижна, она вдохновляет, она целит, она пророчит, она – информационный передатчик. По самой своей природе источник и река являют мощь, жизнь, неиссякаемость, они *суть* и они *живы*. Триптих – дерево, алтарь и водный источник (земля, огонь, вода) - какой можно найти в первобытных “святых местах”, сосуществуют одновременно.

То же сосуществование было и для древних хангалассцев в *Куллаты*. При этом отметим, что гидронимы, топонимы с названием *Кулады*, *Кулута*, *Кулунда* и т.д. имеются в Онгудайском районе республики Алтай, Алтайском крае, Чувашии, в штате Пенджаб Индии в западных Гималаях, и одноименные долины являются везде священными, где текут или текли реки по западной стороне гор, холмов, возвышенностей. *Святое место* – это микрокосм, потому что воспроизводит естественный ландшафт, потому что оно – отражение *Целого* [1, С.256]. Оно всегда включает *Священное дерево*.

В олонхо *Аар Кудук Мас* (фонетические варианты: *Аал Кудук Мас*, *Аал Луук Мас*, *Аал Дууб Мас*) - священное дерево, растущее в среднем мире, обычно около усадьбы богатырей. Это дерево достигает чудовищных размеров, ветви его доходят до *нижних слоев неба*, а корни проникают в *преисподнюю*. В священном дереве гнездится дух-хозяин (гений) земли [2,

С. 388-390]. Микрокосмический ландшафт постепенно сократился со временем до одной лишь из своих составляющих. До самой важной – *дерева* или *священного столба*. *Дерево* стало выражать в себе *космос* полностью. Воплощая, по-видимому, в статической форме его силу, жизнь и свойство периодического возрождения [1, С. 256]. Это заключение в полной мере относится и к современному состоянию *Куллаты*. Сегодня там стоит *сэргэ* – коновязь, символ священного *космического дерева*, указывающий на исключительно важную роль символизма в магико-религиозной жизни людей, в нашем случае потомков древних *тыгынатов* – современных якутов.

Так называемое символическое мышление позволяет человеку свободно перемещаться с одного уровня реальности на другой. Человек перестает быть закрытой со всех сторон и непроницаемой крупницей, а ощущает себя живым *космосом*, обращенным ко всем другим окружающим его *живым космосам*. Космогония и весь мир ритуалов в олонхо, таким образом, выступают как экзистенциальный опыт для человека: он не теряет себя, потому что эти мифы и ритуалы представляют *космические* реальности, которые в конечном итоге осознаются как реальности своего собственного бытия. Благодаря символам реальное бытие первобытного человека не было фрагментарным и отстраненным существованием сегодняшнего цивилизованного человека [1, С. 412].

Это высказывание в полной мере относится как к древним, так и сегодняшним хангалассцам. Сегодня, как и в те древние мифические, эпические времена, во время обрядов *ысыах*, якуты проходят инициацию, представляя *космические* реальности и осознавая реальности своего собственного сегодняшнего бытия. Это явление больше оправдывает тех современных ученых, которые склоняются к мнению о первичности обряда по отношению к мифу, но одновременно не отрицается и обратная зависимость и взаимодействие мифа и обряда. Хотя мифология играет и важную роль в истории религии, как бы поставляя материал для содержания религиозных верований, не она является самым существенным элементом религии. Еще Робертсону Смитту принадлежит глубокая мысль о том, что в древних религиях основу составляли не верования, не догматы, а обряды, ритуал, в котором участие членов общины было обязательным [8].

На опыте истории якутов эта мысль как нельзя лучше показывает, что основа их древней религии – веры в бога *Урюнг Аар (Айыы)* - обряды, ритуалы *ысыаха*, в которых они участвовали как в эпические времена, так и продолжают участвовать в современные дни, сохранилась до наших дней.

Ысыах Олонхо – это народный календарный религиозный праздник (как индийские рамлила, девали, христианские рождество, пасха, мусульманские наурыз, курбан байрам и т.д.), канонизированный и восстановленный по материалам олонхо. Потому он может проводиться по сюжетам олонхо того улуса, в котором решено проведение этого мероприятия. Так как основное назначение праздника – это религиозный экстаз, он, на наш взгляд, не может принимать государственный статус, но

как культурный феномен должен быть поддержан на государственном уровне.

Использованная литература

1. Мирча Элиаде. Очерки сравнительного религиоведения. Научно-издательский центр “Ладомир”. М., 1999 г.
2. Г.У. Эргис. Нюргун Боотур Стремительный. – Госиздат ЯАССР, 1947 .- Вып.1. С.- 163 –169.
3. Алексеев Н.А. Культ айыы – племенных божеств, покровителей якутов. Этнографический сборник. – У-Удэ, 1969. – Вып.5. С. – 145-169.
4. РАН. Сибирское отделение Институт филологии - Институт мировой литературы им А.М. Горького - Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока - Обрядовая поэзия саха (якутов)–Н., 2003. - Том 24, С.–31-44.
5. В.В.Илларионов, А.Н. Жирков. Сказитель-олонхосут Алексеев Роман Петрович. Алаатыыр Ала Туйгун. Часть I – Национальное книжное Издательство “Бичик”, Я., 2002. - С. – 71
6. РАН. Сибирское отделение Институт филологии - Институт мировой литературы им А.М. Горького - Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока - Якутский героический эпос “Могучий Эр Соготох”– Н., 1996. С. – 371 - 373
7. РАН. Сибирское отделение Институт филологии - Институт мировой литературы им А.М. Горького - Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока - Якутский героический эпос “Кыыс Дэбиллэйэ” – Н., 993. С – 275 – 279
8. Мифы народов мира. – Энциклопедия – М., 1992. – Т.2. С. – 377 – 378

**«Олоңхо ыһыабын сиэрэ-туома, Олоңхо оонньуулар»
республикатаабы научнай-практической семинар рекомендациялара**

Саха Республикатын Президенигэр В.А. Штыровка,
Саха Республикатын Вице-Президенигэр Е.И. Михайловаҕа,
Саха Республикатын Правительствотын Председателигэр Е.А. Борисовка,
улуустар баһылыктарыгар, Олоңхо Ыһыабын тэрийээччилэргэ уонна
кыттааччыларга, республика общественноһыгар

Холбоһуктаах Нациялар үөрэххэ, наукаҕа уонна культураҕа
Тэрилтэлэрэ (ЮНЕСКО) 2005 с. сэттинньи ый 25 к. Саха Олоңхотун киһи
аймах бүтүүнэ кэрэхсиир уус-уран айымньытын быһыытынан билиммитэ.
Бу Аан Дойду норуоттарын культуратыгар ураты суолталаммыт айымньыны
харыстыыр сүрүн сорук Саха республикатыгар, республика билинҥи
салалтатыгар уонна билинҥи көлүөнэ дьонугар-сэргэтигэр сүктэриллэр.
Саха республикатын Президентэ В.А. Штыров анал уураабынан биһиги
республикабытыгар Олоңхо 10 сыла биллэриллибитэ. Бу дьаһал биир саамай
сүрүн быһаарыытынан сыл аайы республика олоңхоҕо баай үгэстэрдээх
улууһугар Олоңхо ыһыабын тэрийии буолар.

Ааспыт үс сыл устата Олоңхо ыһыаҕа икки эрэ төгүл ыытылынна –
2006 с. Сунтаар улууһугар уонна 2008 с. Таатта улууһугар. Сэминээр
кыттыылаахтара инники өттүгэр Олоңхо ыһыаҕа сылын көтүппэккэ кэмигэр
тэриллэригэр, онуоха республика салалтата улахан болжомтону уурарыгар
баҕараллар.

Семинар кыттыылаахтара Олоңхо ыһыаҕа республиканскай таһымнаах
тэрээһин быһыытынан бу күнүгэ дылы ситэ-хото бэлэмнэнэ, сиэрэ-туома
чопчулана илигин бэлиэтииллэр. Инникитин Олоңхо ыһыаҕа республика
сыллааҕы сүрүн тэрээһиннэрин былааныгар киирэн, республика
бюджетыттан анал өйөбүлү ылан, ураты сиэрэ-туома чопчуланан, сыл аайы
ыытыллар үгэс буолбут бүтүүн Норуот ыһыаҕар кубулуйарыгар дьулуһуу,
онуоха аналлаах дьаһаллар оңоһуллаллара ирдэнэр. Оччоҕо Олоңхо ыһыаҕа
Саха олоңхотун харыстыыр, дьондо-сэргэҕэ тарҕатар, өлбөт-сүппэт
дьылҕалыыр туһугар норуот биир улахан суолталаах сүрүн хамсааһыныгар
кубулуйуоҕа.

Этиллибит санаанан салайтаран, «Олоңхо ыһыабын сиэрэ-туома,
Олоңхо оонньуулар» семинар кыттыылаахтара бэйэлэрин сүрүн сүбэ
этиилэрин (рекомендацияларын) туһаайаллар:

1. Олоңхо Ыһыаҕа тэриллэр кэмэ уонна сирэ.

Олоңхо Ыһыаҕа сайыңны Дьыл оройугар күн муңутаан уһаан турар кэмигэр
ыытыллар. Олоңхо Ыһыаҕа кэлэр сылга хаһан уонна хайа улууска
ыытыллыахтаабын туһунан Республика Президентин тустаах дьаһалын
Республикатаабы Ыһыаҕы тэрийэр комиссия салайааччыта Олоңхо Ыһыабын
кэмигэр дьон-сэргэ ортотугар биллэрэр уонна Олоңхо Ыһыабын Ытык
бэлиэтин кэлэр сылга Олоңхо Ыһыабын ыһар улуус баһылыгар туттарар.

Олоңхо ыһыабын ыһар сиргэ Күнү көрсөр, Кымыс иһэр, Ыһыах дьоно тохтуур, аһыыр түһүлгэлэрэ уонна ыһыах сценарийыгар киирбит тэрээһиннэр, күрэхтэһиилэр буолар сирдэрэ оңоһуллар.

2. Олоңхо Ыһыаҕар аналлаах тутуулар.

Олоңхо Ыһыаҕар аналлаах тутуулар үс көрүңнэ араарыллаллар:

1. Олоңхо Ыһыабын сиэрин-туомун толорууга аналлаах тутуулар
2. Олоңхо Ыһыабын тэрээһинигэр аналлаах тутуулар
3. Олоңхо оонньууларыгар аналлаах тутуулар

Олоңхо Ыһыабын сиэрин-туомун толоруу тутууларыгар киирэллэр:

- Күнү көрсүүгэ аналлаах тутуулар;
- Олоңхо дьийэтэ;
- Моҕол ураһа;
- Аал луук мас;
- Аар баҕах сэргэ;
- Кымыс түһүлгэтэ;
- Олоңхо Ыһыабын Ытык бэлиэтэ (Ытык Дуоҕа).

Олоңхо Ыһыабын тэрээһинигэр аналлаах тутуулар:

- Ыһыах дьоно олорор Улахан (Ытык) түһүлгэлэрэ (трибуна);
- Олоңхо Ыһыабын ыһар уонна Ыһыах тэрээһиннэрин түмүктүүр оонньуулар буолар Улахан (Ытык) хонуулара;
- Үрдүк сололоох уонна анаан ыңырыллан кэлбит ыалдьыттар түһүлгэлэрэ;
- Оһуохай түһүлгэтэ;
- Олоңхо түһүлгэтэ;
- Оонньуулар, көр-нар түһүлгэлэрэ;
- Ыһыах дьоно аһыыр сирэ (хорчуоппа);
- Санитарнай, пожарнай бэлэм тутуулара.

Олоңхо Ыһыабын оонньуулар (күрэхтэр) ыытыллалларыгар аналлаах тутуулар:

- Ипподром;
- Сүүрэр уонна сиэргэ-туомна кыттар сылгылар турар даллара;
- Тустуу, мас тардыһыта, сүүрүү, атах оонньуулар буолар сирдэрэ.

Республикатааҕы Олоңхо Ыһыабын тэрийэр комиссия бу тутуулар баар буолалларын тэрийсэр, ирдиир уонна ыһыах иннинэ Олоңхо Ыһыабын тэрийэр улуус салалтатыттан биирдии тутуунан тутар.

Үөһээ ыйыллыбыт тутуулартан:

- Олоңхо дьийэтин,
- ыһыах дьоно олорор Улахан Ытык түһүлгэлэрин (трибунаны),
- Олоңхо ыһыабын ыһар уонна Ыһыах тэрээһиннэрин түмүктүүр оонньуулар буолар Улахан (Ытык) хонууларын,
- Олоңхо Ыһыабын Ытык бэлиэтин (Ытык Дуоҕаны) - республикатааҕы тэрийэр хамыһыһа республика бюджетыгар анал үп көрдөрөн туттарар, оңотторор. Урукку өттүгэр бу тутуулар баар буоллахтарына республика бюджетыгар бу тутуулары, оңоһуктары сөргүтэргэ-тупсарарга анал үп

көрүллэр.

Мантан атын тутуулар Олоңхо Ыһыабын тэрийэр улуус уонна баҕа өттүнэн көмөлөһөөччүлэр (спонсордар) суоттарыгар ытыллар.

Олоңхо Ыһыабын тутууларын республикаттан үбүлэммиттэриттэн атыттарын уонна атын тэрээһиннэрин үбүлээһини Олоңхо Ыһыабын тэрийэр улуус салалтата бэйэтин сыллаабы бюджетыгар сөптөөх үбү көрөн уонна баҕа өттүнэн көмөлөһөөччүлэр (спонсордар) үптэрин түмэн тэрийэр.

3. Олоңхо Ыһыабын булгуччулаах сиэрэ-туома.

Олоңхо Ыһыабын булгуччулаах сиэригэр-туомугар киирэллэр:

1. Күнү көрсүү;
2. Олоңхо Ыһыаба буолар сиригэр-дойдугун албааһын, арчылааһын;
3. Олоңхо Ыһыабын илдьитин ытыгы;
4. Ыһыах туһунан 9 атыр оҕус тириититтэн оңоһуллубут табык охсон биллэри;
5. Олоңхо дьиэтигэр республика салалтата, анал ыңырылаах ыалдьыттар сылдыһыла, Олоңхо дьиэтин арчылааһын;
6. Ас-үөл түһүлгэтин арчылааһын, сүөһү-сылгы өлөрүүтэ;
7. Ыһыах дьонун көрсүү, арчылааһын;
8. Олоңхо Ыһыабын аһы, кымыс иһитэ;
9. Аал луук маһы, Аар баҕах сэргэни албааһын;
10. Күргүөм ырыа;
11. Олоңхо Ыһыабар кэлбит үрдүк сололоох уонна анал ыңырылаах дьону, атын улуустар делегацияларын билиһиннэри, айхаллааһын;
12. Республикаҕабы Олоңхо Ыһыабын тэрийэр хамыһыһа салайааччытын эбэрдэтэ;
13. Олоңхо Ыһыабын Ытык бэлиэтин (Ытык Дуоһатын) туруоруу;
14. Олоңхо Ыһыабын Ытык бэлиэтин (Ытык Дуоһаны) Ыһыах кэлэр сылга ытыллар улууһун салалтатыгар туттары;
15. Олоңхо Ыһыабын түмүктээһин сиэрэ-туома.

Күнү көрсүү сиэрэ-туома Олоңхо ыһыаба буолар күнүн көрсө анал бэлэмнэммит сиргэ туспа бэлэмнэн ытыллар. Бу сиэри-туому алгысчыт толорор. Сиэри-туому толорууга кыттар дьону, сылгылары Олоңхо Ыһыабын ытыр улуус анал хамыһыһата бэлэмниир.

Олоңхо Ыһыаба буолар сиригэр-дойдугун албааһын Ыһыах ыһыллар күнүгэр сарсыарда анаан ыңырыллыбыт алгысчыттарынан оңоһуллар.

Дьон оморор, бөлүөбэр сиригэр улахан табыктар туруоруллаллар. Олоңхо ыһыабын илдьитин сахалы тэриллээх аттарга оморбут сахалы таңастаах-саптаах биэсти киһилээх хас да бөлөх тириэрдэр. Бөлөх иһигэр тойуксут баар буолуохтаах. Бөлөх дьоно Олоңхо ыһыабын аччыгый Ытык бэлиэтин илдьэ сылдыаллар, дьону ыһыахха ыңыраллар, алгыыллар. Бу кэмнэ табык охсуллар. Бөлөх дьоно «Олоңхо Ыһыабын» Ытык бэлиэтин (Ытык Дуоһаны) туруорууну уонна Республика хамыһыһатын салайааччыта Ытык бэлиэни (Ытык Дуоһаны) Олоңхо Ыһыаба ытыллыахтаах улууһугар туттарыгар арыаллыыллар.

«Олоңхо дьиэтигэр» республика салалтата, үрдүк сололоох уонна анал ыңырыылаах ыалдьыттар сылдыһыларыа республика бары олохтоохторо Саха олоңхотун ытыктыылларын, кини харыстанарыгар, тарҕанарыгар үтүө баҕалаахтарын туоһута буолар сүрүн тэрээһин. Аналлаах алгысчыт бу кэмнэ Олоңхо дьиэтин, кэлбит ыалдьыттары алгыыр, ыраастыыр сиэри-туому толорор.

Олоңхо Ыһыаҕын дьонун көрсүү сиэрэ-туома Ыһыахтыыр сиргэ киириигэ толоруллар. Маныаха Олоңхо Ыһыаҕын аһыы, кымыс иһиитэ анал тэрээһининэн ытыллар.

Олоңхо Ыһыаҕар аһаныахтаах ас-үөл түһүлгэтэ (хорчуоппа) эрдэттэн бэлэмнэммит анал тутууларга тэриллэр. Ыһыах иннинээҕи күнтэн саҕалаан улуустааҕы хамыһыһа көрүүтүнэн, сүөһү-сылгы өлөрүллэн ыһыах дьонугар күндүлэнэр уонна атыыланар. Үтэхэлээх эт, ис, хаан, мүһэ о.д.а. бэлэмнэниллэр. Сүөһү-сылгы өлөрүллүөн иннинэ сиэри-туому алгысчыт онорор.

Аал луук мас уонна Аар баҕах сэргэ Ыһыах мааны, көстүүлээх сирдэригэр туруоруллаллар. Бу тутуулар мастан оңоһуллаллар. Кинилэр хайдах-туох быһыылаах тутуулаах буолуохтаахтарын онорор дьон республикатааҕы хамыһыһаа көрдөрөн бигэргэттэрэллэр.

Олоңхо Ыһыаҕын Ытык бэлиэтэ (Ытык Дуоҕата) уонна ыһыах илдьитигэр туттуллар аччыгый бэлиэлэр тирииттэн, мастан уонна сылгы сиэлиттэн оңоһуллаллар. «Ытык бэлиэ» («Ытык Дуоҕа») республикатааҕы хамыһыһанан бигэргэнэр уонна Олоңхо Ыһыаҕа ытыллар улуустарынан көһөн иһэр. Ытык бэлиэ (Ытык Дуоҕа) ыһыах үрдүк, көстүүлээх сиригэр туруоруллар, арчыланар.

Олоңхо ыһыаҕын сиэрин-туомун таңаһа-саба.

Алгысчыт үрүң сылгы тириитинэн тигиллибит, салбырбаастаах сарыы саҕыннахтаах (барыта үрүң сарыыттан буолуон эмиэ сөп), сылгы төбөтүн тириитинэн тигиллибит, кулгаахтары, көбүллэри сылдыар бэргэһэлээх, үтүлүктээх, этэрбэстээх буолар. Кини Дьөһөгөй Айыыга майгынныыр. Алгысчыт арыалдьыттара маңан танаастаахтар, сарыы этэрбэстээхтэр. Кыргызтар бастыңалаахтар эбэтэр хороох дьабакалаахтар.

Сиэр-туом тэриллэрэ

- Аас олбох;
- сиэллээх хамыйах;
- сиэллээх чороон;
- кытыһа;
- олбохтор: үрүң сылгы тириитэ, аас тэллэхтэр;
- иһиттэр: тирииттэн – симиир иһит, сирии иһит, мастан - көңкөлөй, хамнатар, кэриэн аях, тойон аях чорооннор, кэриэн ымыһалар, кытыһалар, бэлкэй чорооннор, бадьаа, удьаа хамыйах, туостан саар ыаҕас, матаарчахтар, туос ыаҕастар уо.д.а.;
- салама;

4. Олоңхо Ыһыабын оонньоуларыгар киирэллэр:

- ат сүүрдүүтэ,
- сылгыһыттар күрэхтэрэ,
- быһыйдар күрэхтэрэ,
- хапсаҕайдаһан тустуу,
- мас тардыһыта,
- кылыы, ыстаңа, куобах,
- далла мэндэһии (ох саанан ытыы күрэбэ)
- боотурдар күрэхтэрэ.
- олоңхонуттар күрэхтэрэ,
- оһуохайдыттар күрэхтэрэ,
- сахалыы уус-уран тыл, чабырҕах, үгэ-хоһоон, ырыа-тойук күрэбэ,
- аһастаах дьон күрэбэ,
- сахалыы оһоһуктар, иис-уус күрэхтэрэ,
- сахалыы ат тэрилин күрэбэ.

Ат сүүрдүүтүгэр анал хамыһыһыанан эрдэ талыллан саха сылгытын сүүрдүү булгуччулаах көрүң быһыытынан киирэр.

Олоңхо Ыһыабын сиэрин-туомун, Олоңхо оонньоуларын туһунан дьон-сэргэ ылыммыт тэрээһинэ үгэскэ кубулуйарын инниттэн республикатаабы «Олоңхо Ыһыабын сиэрэ-туома. Олоңхо оонньоулара» семинар этиилэрин республикатаабы «Олоңхо Ассоциациятын» Сүбэтин уонна Саха Республикатыгар «Олоңхоҕо аналлаах уон сылы» тэрийэр национальнай комиссия көрүүлэригэр киллэрэргэ.

Бэйдиңэ б.

Балаҕан ыйын 17 күнэ, 2008 с.

Дьокуускай к.

Алтынны 28 күнэ, 2008с.